Lokalhistorisk arbejde i Sønderjylland 1889 - 1989

Af Inge Adriansen og Henrik Fangel

Nutidens lokalhistoriske arbejde i Sønderjyllands Amt afspejler sig klarere i »Sønderjyske Årbøger« end noget andet sted. Årbogens artikler, afhandlinger og talrige beretninger om virksomheden i arkiver, museer og foreninger viser et broget billede af de enkelte lokalsamfund og vidner tillige om en levende interesse for hele landsdelens historie, særpræg og udvikling.

Siden starten af »Sønderjyske Årbøger« i 1889 er der udgivet megen anden historisk, og især lokalhistorisk litteratur i Sønderjylland. Mange lokalhistoriske foreninger, museer, arkiver og samlinger har udviklet sig, således at billedet af den lokalhistoriske arbejdsmark i dag er langt mere broget end for 100 år siden.

I anledning af Sønderjyske Årbøgers 100-års jubilæum gør museumspædagog Inge Adriansen, Sønderborg, sammen med den lokalhistoriske konsulent, Henrik Fangel, Aabenraa, status over det lokalhistoriske arbejde i landsdelen gennem et århundrede.

Hvad er lokalhistorisk arbejde?

Lokalhistorisk arbejde er den nutidige betegnelse på så forskellige aktiviteter som en byvandring i Haderslev for at høre middelalderarkæologen fortælle om sommerens udgravninger, en afhandling om stavnsbåndets tid på Schackenborg, arbejdet i Hygum Hjemstavnsforening for at få oprettet et landbrugsmuseum, foredrag i Ulkebøl Forsamlingshus om ritualer fra vugge til grav på Als og opførelsen af et egnsspil om teglværksarbejderliv på Broagerland.

Alle disse aktiviteter, der henvender sig til vidt forskellige befolkningsgrupper, kan med rette betegnes som lokalhistoriske aktiviteter, da de tager udgangspunkt i historien i en afgrænset lokalitet. Når disse lokalhistoriske tilbud mødes med så stor interesse, som det er tilfældet, skyldes det måske, at man gennem beskæftigelse med lokalhistorien langt bedre end gennem rigshistorien kan nå frem til at forstå menneskers livsbetingelser og samfundets indretning og funktion gennem tiden.

Selve ordet lokalhistorie er nyt. Det er først taget i brug på dansk i løbet af 1920'erne.¹ Derimod har begrebet lokalhistorie gammel hævd. Nutidens lokalhistoriske litteratur har sin rod i de topografisk-historiske beskrivelser, som opstod i 1600-årene. Fra hertugdømmerne er den mest kendte »Newe Landesbeschreibung der Herzogthümer«, udgivet i 1652 af borgmesteren i Husum, Caspar Danckwerth, der var en flittig samler af topografiske, statistiske og historiske oplysninger. Især i 1700-årene blomstrede den topografisk-statistiske gren af historieskrivningen, og biskop Erik Pontoppidans store værk »Den Danske Atlas« (1763-1781) er et af hovedværkerne i denne genre. Ved siden af store, landsdækkende beskrivelser af alle rigets dele udkom der også en række detaljerede skildringer af enkelte byer, sogne og områder. Det var ofte præster og lærere, der gik i gang med dette møjsommelige indsamlingsarbejde. De var grebet af oplysningstidens ideer og ønskede at gøre en samfundsgavnlig indsats ved at indsamle og udgive oplysninger om deres egns særpræg og karakteristika. Ophobning af tørre kendsgerninger er typisk for disse tidlige eksempler på lokalhistorisk litteratur, men netop i kraft af dette rummer de meget værdifuldt stof, som ellers ville være gået tabt. Gode eksempler på denne form for lokalhistorisk litteratur er »Beskrivelse over Tørning Lehn«, udgivet i 1815 af sognepræsten i Agerskov, Knud Aagaard, og »Topographisch-historische Darstellung der Halbinsel Sundewitt«, udgivet i 1836 af skolelæreren i Holtenau, Claus Duus.

Hovedparten af de topografiske værker var som nævnt skrevet af de traditionelle folkeopdragere - præster og lærere. Fra 1840'erne bliver disse to grupper i særlig grad draget med ind i den nationale kamp. Kræfterne bliver nu især anvendt på at samle beviser på, at Sønderjylland fra Hedenold havde været dansk (henholdsvis tysk), og interessen samledes om andre områder end egns-historien, først og fremmest om forskning i dialekter, stednavne og folkeminder, da disse tre fagområder blev tillagt en afgørende betydning i beviset om førstefødselsretten til Sønderjylland. Nederlaget i 1864 var med til at give nye impulser til det lokalhistoriske arbejde, og fra 1880'erne vandt den bredere egns-historie eller lokalhistorie fodfæste i Sønderjylland. En betydelig del af den lokalhistoriske virksomhed i Sønderjylland har imidlertid haft et så bredt sigte, at vi ikke kan henføre den til den traditionelle lokalhistorie, der tager udgangspunkt i et klart afgrænset lokalområde. Sønderjysk historieskrivning har ofte sit udgangspunkt i ønsket om at bidrage til den politiske historie eller rigshistorien for derigennem at være med til at yde et nationalt og kulturelt værn. Dette særlige forhold har præget meget af det lokalhistoriske arbejde i landsdelen og er med til at gøre den sønderjyske, lokalhistoriske indsats forskellig fra arbejdet med lokalhistorien i andre danske landsdele som f. eks Vendsyssel og Fyn.

Drivkraften til at beskæftige sig med lokalhistorien, det nære og overskuelige samfund, hvor man havde sine rødder, kom imidlertid langt fra kun fra den nationale kamp. En endnu mere betydningsfuld faktor var de store ændringer, som foregik med industrikulturens gennembrud omkring år 1900. Det medførte opbrud fra gamle, nedarvede forestillinger og normer, således at omverdenen mange gange forekom mere uoverskuelig og fremmed. Som en naturlig reaktion kom da en trang til at beskæftige sig med det nære og overskuelige og en lyst til at høre om de gamle dage, hvor samfundsforholdene forekom mere enkle.

Derfor kommer der ikke blot i Sønderjylland, men også i Danmark og Tyskland et lokalhistorisk gennembrud i slutningen af 1800-årene, og denne bevægelse giver sig udtryk i bogudgivelser, foredrag, bestræbelser på at bevare gammel byggeskik og oprettelsen af amtshistoriske samfund over hele Danmark i de første årtier af 1900-årene. Oprettelsen af »Historisk Samfund for Sønderjylland« i 1922, to år efter Genforeningen, er udslag af denne bølge, som på dette tidspunkt allerede omfattede det meste af Danmark.

Det lokalhistoriske arbejde er imidlertid langt mere end det, der afspejler sig i tidsskrifter, årbøger og foreningsarbejde, og vi vil her prøve at pejle os ind på de - for os - væsentlige tendenser i det brede folkelige arbejde, som har været og endnu er lokalhistoriens basis. Vi vil redegøre for, *hvordan* det lokalhistoriske arbejde har givet sig udtryk, søge at afdække *hvem*, der især har båret det, og vise i *hvilke tidsperioder*, det især har været drevet intensivt. Endelig vil vi forsøge at forklare *årsagerne* til de store udsving i interessen for lokalhistorie fra det ene tidsrum til det andet og fra den ene samfundsgruppe til den anden.

Interessen for det lokalhistoriske arbejde har altid haft nær sammenhæng med den samfundsmæssige udvikling i øvrigt. Dette vigtige forhold vil vi forsøge at indfange, for intet lokalsamfund er en isoleret enhed, men fungerer altid i et samspil med - undertiden også i modspil til - omverdenen.

Vore undersøgelser sigter således på at afdække hovedtrækkene i et bredt folkeligt arbejde gennem en 100-årig periode. Dette brede sigte må nødvendigvis medføre forenklinger, og givetvis vil der være forhold og aktiviteter, som vi kommer til at overse eller undervurdere i bestræbelserne på at indfange hovedtrækkene og beskrive de vigtigste tendenser i det brogede billede.

Der er desuden to klare begrænsninger i undersøgelsen: Selv om den sigter på at redegøre for hele det lokalhistoriske arbejde i landsdelen, dvs. også det tyske mindretals aktiviteter på dette område, så må vi erkende, at vi nok kommer til at behandle dette felt for stedmoderligt, fordi vi ikke har tilstrækkelig indsigt til at kunne beskrive det med den omhu, varme og det personkendskab, som det fordrer. Vi håber derfor, at vor undersøgelse vil inspirere til et

supplement om den tyske indsats på det lokalhistoriske arbejdsområde. En anden klar begrænsning er, at vi indskrænker undersøgelsesområdet til Sønderjyllands Amt, stort set det område, der førhen gik under betegnelsen Nordslesvig.

Det bør endvidere understreges, at vi kun har fremdraget træk af den omfattende lokalhistoriske virksomhed i Sønderjylland gennem 100 år. Emnet er stort og omfattende, og mange initiativer, gode lokalhistoriske bøger og artikler er derfor ikke omtalt. Det er vi os bevidst, og samtidig er vi også klar over, at afhandlingen er præget af den synsvinkel, vores placering i den lokalhistoriske arbejdsmark giver. Det betyder, at vi kan overvurdere betydningen af udbyttet fra de agre, vi selv dyrker, og måske miskende høsten fra andre marker.

Sidst men ikke mindst er afhandlingen – som alle historiske bidrag – bestemt af det kildemateriale, der har været til rådighed, dvs. næsten udelukkende skriftligt og især trykt kildemateriale. Mange lokalhistoriske aktiviteter sætter sig imidlertid ikke spor i form af skriftlige kilder eller billeder.

Situationen i 1889

Den kulturelle og nationale situation i Nordslesvig i 1880erne.

1880erne er på mange måder en opbrudsperiode i Nordslesvigs historie. Ophævelsen af § 5 i 1878 og rigsdagsmand H. A. Krügers død i 1881 banede vej for en ændret holdning til den politik, som skulle føres af den dansksindede flertalsbefolkning i Nordslesvig over for det preussiske styre. Mange erkendte, at man stod ved et vendepunkt i den nationale kamp. Flere og flere stillede sig på edsaflæggernes side i holdningen til den politik, som skulle føres.

Organisatorisk stod man imidlertid svagt. Der fandtes ingen fælles, samlende organisation for de dansksindede nordslesvigere. Flere forsøg på at skabe en politisk organisation løb ud i sandet, og først i 1888 fik de dansksindede nordslesvigere i Vælgerforeningen den organisation, som skulle danne grundlaget for det politiske arbejde i fremtiden.

Nye tiltag på det kulturelle område så derimod lyset allerede i begyndelsen af 1880erne. Som baggrund herfor lå bl.a. den trussel imod det danske sprog, som forordningen af 9. marts 1878 om udvidelse af undervisningen på tysk i folkeskolen udgjorde. En styrkelse af det danske sprog var nødvendig, og hertil skulle »Foreningen til det danske Sprogs Bevarelse i Nordslesvig«, bidrage. Foreningen - i daglig tale kaldt Sprogforeningen - blev stiftet den 10. oktober

1880, og dens formål var »at værne om det danske sprog i Nordslesvig, navnlig gennem folkelig oplysnings udbredelse«.²

Den folkelige oplysning blev et nøgleord for de følgende årtiers nationale arbejde, og den kom til udtryk på en lang række områder. Sprogforeningen oprettede bogsamlinger - allerede i 1882 fandtes 80 - den uddelte bøger, og blandt de første bøger, som blev uddelt, var A. D. Jørgensens »Fyrretyve Fortællinger af Fædrelandets Historie.« Fra 1882 spredtes 10.000 eksemplarer af dette værk via Sprogforeningen ud over hele Sønderjylland - en folkelig og national »oprustning« var indledt.³

Disse initiativer fulgtes af en række andre tiltag. Antallet af dansksprogede aviser forøgedes ved »Vestslesvigs Tidende«s genopståen i 1882.⁴ Samme år startede avisen »Modersmaalet« i Haderslev, delvis i opposition imod avisen Dannevirkes holdning i spørgsmålet om edsaflæggelse eller ej.⁵ I 1881 havde Jens Jessen afløst Gustav Johannsen som redaktør af »Flensborg Avis«, som han købte året efter og i løbet af kort tid gjorde til et af de virksomste våben i den nationale kamp.

Blandt de folkeoplysende organer fra denne tid er også »Nordslesvigsk Søndagsblad«, der fra 1879 udsendtes som et ugentligt tillæg til Flensborg Avis. Tilsvarende organer var »Søndagsbladet«, »Ugeblad for Nordslesvig«, der fra 1895 blev udsendt som tillæg til avisen »Hejmdal«, samt »Illustreret Børneblad«, som fra 1890 til 1900 blev udsendt af Matthias Andresen. Disse blade rummede litterære bidrag, samt småfortællinger af folkløstisk, historisk eller religiøst indhold.

Også på lokalt plan blev der taget initiativer på det folkeoplysende plan. I 1883 og 1884 var dannelsen af foredragsforeninger blevet drøftet på Sprogforeningens generalforsamling, og den første foredragsforening - for Nustrup m. fl. sogne - blev stiftet i 1884. Året efter fulgte en foredragsforening for Nordborg og omegn, og frem til 1895 dannedes i alt 15 foredragsforeninger. De fleste dækkede flere sogne, og i alt var ca. 70 sogne omfattet af en foredragsforening. Det samlede medlemstal synes ved midten af 1890'erne at have været mindst 2000, dvs. mere end Sprogforeningen, der i 1895 havde 1215 medlemmer.

Foredragsforeningernes formål var - således som det siges i vedtægterne for foredragsforeningen for Rødekro og omegn - »ved foredrag af forskelligt indhold, ved oplysning, sang m.m. at virke til oplysningens fremme«. Emnerne for foredragene var hovedsagelig hentet fra dansk og nordisk åndsliv og historie, og de historiske foredrag havde ofte forbindelse med Sønderjyllands historie.⁶ Foredragsforeningerne skabte sammen med de senere dannede selvkøbelige foreninger, idrætsforeninger, ungdomsforeninger og afholdsforenin-

ger behovet for opførelse af forsamlingshuse. Det første opførtes i Skrave i 1892.

Også nord for Kongeåen kan der i 1880'erne spores en voksende forståelse og interesse for en folkeoplysende virksomhed om de øjeblikkelige forhold i Sønderjylland og deres historiske baggrund for herigennem at vække interesse for den sønderjyske sag. I 1884 oprettedes i København et »Sønderjysk Samfund«, og i 1887 stiftedes inden for det radikale Studenter-samfund en sønderjysk fraktion, der fik navnet »Studenter-samfundets Sønderjyske Samfund« - i daglig tale 4S. Året efter stiftedes en tilsvarende fraktion inden for den konservative Studenterforening; den fik navnet To Løver. De to fraktioner indledte straks et snævert samarbejde til fremme af de mange praktiske opgaver, som man tog op, bl.a. udgivelse af småskrifter, der kunne oplyse om den sønderjyske sag; således udgav man i 1888 H. P. Hanssens lille skrift »Sønderjyderne under Fremmedherredømmet 1864-1888«. Sprogforeningens arbejde med bog-samlinger og uddeling af bøger blev støttet kraftigt af de to foreninger.⁷ I 1880'erne blev det sønderjyske spørgsmål et fællesanliggende for betydelige dele af den danske befolkning, og der dannedes sønderjyske foreninger over hele kongeriget for at støtte den danske sag i Sønderjylland.⁸

Det er på denne baggrund af folkelig, kulturel og national oprustning, at grundlæggelsen af Sønderjyske Årbøger må ses.

Sønderjyske Årbøgers start i 1889

Historikeren A. D. Jørgensen spillede en vigtig rolle som formidler og igangsætter af initiativer inden for de to ovennævnte studenterfraktioner, og det er også ham, der har undfanget ideen til tidsskriftet »Sønderjyske Årbøger«. I et brev til redaktør Jens Jessen skitserer han i 1886 sine tanker om dette tidsskrifts indhold: I Nordslesvig sidder mænd, som vil kunne levere optegnelser om historiske forhold, sagn, viser, skildringer af naturen, krigsminder o.lign., ligesom der i et sådant tidsskrift også kunne blive plads til mere underholdende ting, såsom digte, fortællinger eller rejseskildringer. A. D. Jørgensen selv vil være i stand til at levere meget stof om sin fødeegn og om Nordslesvig i det hele taget.⁹

Af forskellige grunde gik der et par år, før tankerne om et sådant tidsskrift kunne realiseres, og det blev da i en lidt anden form end den her skitserede. Det blev heller ikke Jens Jessen, som kom til at stå bag det nye tidsskrift, men derimod den unge H. P. Hanssen. H. P. Hanssen havde i 1887 knyttet kontakt til A. D. Jørgensen og tog i 1888 bopæl i Sønderborg. Det var tanken, at han her skulle være journalist ved Dybbøl-Posten og ved siden af varetage jobbet som redaktør af det nye tidsskrift foruden at fungere som sekretær for den nystiftede nordslesvigske Vælgerforening.¹⁰

Som medredaktører fik H. P. Hanssen gårdejer P. Skau, Bukshave, og rigsdagsmand Gustav Johannsen, Flensborg, og det var disse tre navne, der kom til at stå på årbøgernes titelblad. Væsentligt var imidlertid, at Årbøgerne i A. D. Jørgensen også fik en københavnsk redaktør. Hermed var lagt grunden til en meget fast tradition, som fortsatte efter A. D. Jørgensens død i 1897 og varede ved helt frem til Første Verdenskrig afbrød udgivelsen af årbøgerne.¹¹

Omkring midten af maj 1889 udkom det første hæfte af Sønderjyske Årbøger. Det var på ca. 150 sider, og det blev ud på efteråret fulgt af den første årgangs andet hæfte, således at årgangen blev på i alt 320 sider. A. D. Jørgensen havde bidraget med artikler til begge hæfter. Det samme gjaldt historikeren P. Lauridsen og folkemindeforskeren Axel Olrik. Endvidere havde H. R. Hiort-Lorenzen - en søn af P. Hiort Lorenzen - bidraget med en artikel, således at kongerigske forfattere i alt havde skrevet ca. 240 sider. H. P. Hanssen havde bidraget med artikler om de nordslesvigske optanter og om en af de ældre forkæmpere for det danske sprogs rettigheder, Nis Hanssen fra Ø. Højst, mens Gustav Johannsen gav en aktuel oversigt over Nordslesvig i 1888. Desuden bragtes nogle digte af Nikolaj Andersen samt minder fra Flensborg Kirkegård af A. C. C. Holdt.

Som det ses, dominerede de kongerigske forfattere det historiske stof, mens de nordslesvigske forfattere i højere grad beskæftigede sig med aktuelle forhold. Hermed var anslået en linje, som kom til at præge Sønderjyske Årbøger i tiden frem til Første Verdenskrig, og herfor skal der redegøres nærmere i det følgende. Før det sker, vil det imidlertid være naturligt at se på andre former for lokalhistorisk virksomhed i landsdelen - lokalhistorie er ikke kun arbejde med skriftlige kilder, men med mange former for kulturlevn.

Hjemstavns ting skal blive i hjemstaven: De første museumsgrundlæggelser i 1880erne

På forskellige felter var der i 1880erne grøde i interessen for hjemstaven og den nære historie. Denne nye interesse var, som allerede nævnt, opstået på grund af de hastige samfundsændringer, som skete i den sidste trediedel af 1800-årene. I købstæderne mistede de gamle håndværk deres betydning, og laugene, der havde været med til at lægge en ramme om medlemmernes liv både socialt, erhvervsmæssigt og kulturelt, blev opløst og erstattet af nye organisationsformer. På landet mistede husfliden og de andre gamle binæringer deres betydning, og især for småkårsfolk var det en del af det økonomiske grundlag, som hermed forsvandt. Mange udvandrede derfor fra land til by og søgte at finde beskæftigelse i de nye industrier.

Oplevelsen af den hastigt ændrede samtid synes at være hoveddrivkraften bag Nordslesvigs første museumsdannelse i Haderslev og Aabenraa i

1880'erne. Initiativet kom fra helt forskellige kredse, henholdsvis land og by og danske og tyske befolkningslag; men de samme hensigter og ideer synes at præge de museumsbærende lag. Man ville sikre mindet om det svundne, især det mest glansfulde fra den gamle tid, og tingene skulle forblive i det lokalsamfund, hvor de hørte til.

Aabenraa Museum blev grundlagt i 1887 af byens tyske borgerskab, især af kredse med tilknytning til søfarten. Den engang så betydningsfulde oversøiske søfart var på dette tidspunkt ved at være en saga blot, og i nedgangstider bliver trangen til synliggørelse af tidligere storhed ofte mere markant end ellers.¹²

Tanken om at stifte en samling synes at opstå i 1885 i forbindelse med en udstilling af gamle ting fra hjemstavnen, som var arrangeret i anledning af den slesvig-holstenske lærerkreds' årsmøde i Aabenraa. Mange lokale lærere blev her begejstrede ved at se de muligheder for anskueselsundervisning, som lå i brug af genstande, og byens rektor, Klaus P. Fr. Koch, skrev efter mødet en artikel, hvori han giver museumstanken form for første gang. Det er helt klart for ham, at man ikke skal samle hvad som helst, men kun de minder, der kan fortælle om byens og egnens svundne storhed. Med Kochs ord skal man samle ting til »eine Ruhmeshalle der Vaterstadt«. Udtrykt i nutidig tankegang vil det sige, at man skulle bruge lokalhistorien aktivt - netop ikke sætte fortiden på museum slet og ret, men bruge den til at inspirere ungdommen og hæve hele befolkningen op på et højere dannelsesstrin. Derfor skulle det heller ikke være rariteter, som indsamledes, men genstande, der kunne tjene det overordnede mål. Det kunne f. eks. være fædrelandske oldsager, våben og krigsminder, ting fra fremmede folkeslag og naturhistoriske genstande.

I 1887 fik disse tanker et afgørende skub, fordi den preussiske regering rundsendte en skrivelse og opfordrede til, at de bedste og mest interessante oldsager blev overført fra de enkelte amter til museerne i Kiel eller Berlin. Regeringens henvendelse udløste imidlertid museumsdannelser: I Aabenraa var man ikke til sinds at sende de bedste ting fra hjemstavnen, hvad enten det drejede sig om oldtidsminder eller nyere ting. I protesten lå der afgjort ikke nogen national modsætning. Det var fremtrædende, tysksindede borgere, som her gjorde oprør mod tidens centralistiske tendens, og vi er hermed fremme ved en anden vigtig drivkraft i det lokalhistoriske arbejde - trangen til at fastholde en lokal identitet over for presset fra hovedstaden eller provinsens hovedby og behovet for at markere, at man også kan have noget at være stolt af, selv om man bor i rigets udkant.

Den preussiske landråd støttede museumsbestræbelserne, sikkert ud fra et ønske om at støtte de videnskabelige interesser, som var forbundet med museumstanken, og kun fem år efter grundlæggelsen, i 1892, overgik museet

fra at være byens til at være amtets. Det fik senere til huse i det nybyggede amtshus på Madevej, og herved blev det gennem såvel placering som gennem samlingernes opstilling understreget, at det var beretningen om Aabenraas tyskprægede fortid, som især skulle fortælles. Lokalhistorien var ikke uden nationalpolitiske toner.

I Haderslev skabtes der også et museum i 1887.¹³ I nærheden af Vojens var der året før gjort et sjældent fund af to fornemme guldskele, og ifølge bestemmelserne skulle de afleveres til Kiel. Det havde udløst tanker om at stifte eget museum, og regeringens anmodning om at aflevere værdifulde fund til Kiel eller Berlin understregede nødvendigheden af et hurtigt initiativ. Ligesom i Aabenraa blev tankerne bakket aktivt op af den preussiske landråd, hvad der var årsag til nogen uro i den danske landbefolkning. Landråden udsendte i 1887 en opfordring på både dansk og tysk om at indsende oldsager til det kommende museum. Efter nogen vaklen gik lokalbefolkningen dog varmt ind for sagen, og pengene til oprettelsen blev bevilliget af kredsagen (amtsrådet), hvor der var dansk flertal, og museets bestyrelse fik ligeledes dansk flertal. I Haderslev var det således helt klart, at drivkraften i museumsdannelsen var ønsket om at sikre de værdifulde guldskele i hjemstavnen, hvor de kunne være med til at understrege, at man også her havde en fortid, der var værd at værne om og vise frem.

Den drivende kraft i Haderslev Museum i de første årtier blev dyrlæge J. P. Schmidt. Han var en ivrig oldsagssamler og en dygtig udgraver, og han havde været blandt de ikke få nordslesvigere, som havde overført oldtidsfund fra landsdelen til Nationalmuseet i København. I 1879 havde han således afhændet en samling på 811 numre hertil.¹⁴ Men det var vigtigere for ham at få tingene sikret i hjemstavnen, og han gik helhjertet ind for det nye museum, hvis leder han blev fra 1888. Til museet afstod han sin egen samling på næsten 1000 numre - oldsager han havde erhvervet eller udgravet siden 1879.

Museet startede i 1887 i tre lejede værelser i landrådets bolig, og efter endnu et lejemål kunne det i 1892 flytte ind i det nybyggede kredshus. Ligesom i Aabenraa understregede man herved den officielle karakter, der var over de lokalhistoriske samlinger. Da det i høj grad var den dansksindede landbefolkning, der i Haderslev udgjorde de museumsbærende lag, måtte man i særlig grad lægge vægt på at være et billede på hjemstavnen, men det nationale præg i hjemstavnen blev tilsyneladende ikke berørt. Denne forsigtige holdning var i øvrigt nemmere at fastholde ved en oldtidssamling end ved en samling af genstande fra nyere tid.

I Tønder og Sønderborg opstod der først museumsinitiativer et par årtier senere. Den lokalhistoriske interesse har næppe været mindre, men der har ikke været igangsættere på dette tidlige tidspunkt.

Tiden 1889-1920

Sønderjyske Årbøger frem til 1914.

Sønderjyske Årbøger bar i de første 25 år stærkt præg af, at der i København sad en eller flere historikere, som sørgede for, at der blev leveret stof. Ved en gennemgang af tidsskriftets forfatterkreds og det antal artikler, de har skrevet, kan det konstateres, at 12 »københavnske« (eller kongerigske) forfattere har skrevet 41 artikler, der lægger beslag på ca. 56% af det samlede sidetal 1889-1900.¹⁵

Fra sønderjysk side blev der leveret artikler med mere aktuelt indhold, og her var især H. P. Hanssen meget skrivende med 12 artikler på i alt 153 sider, mens Gustav Johannsen leverede de årlige oversigter over begivenheder og nationale forhold (i alt 147 sider). Hertil kommer oversigter over litteratur, skrevet af københavnske historikere på i alt 172 sider.

Karakteristisk for de første ti årgange af Sønderjyske Årbøger, er, at de artikler, som emne- og omfangsmæssigt dominerer, behandler nationale og sproglige forhold, især i 1800-årene. En række af de store nationale førere og nationale foreninger samt tiden mellem de to slesvigske krige behandles udførligt. Nordslesvigs danskhed skal dokumenteres for at demonstrere retten til hjemstavnen. Der bliver herved kun plads til mindre artikler af ren lokalhistorisk karakter, og valget af disse artikler er også med til at underbygge og dokumentere danskheden i Sønderjylland.

I forfatterkredsen er seks sønderjyske historikere, der skriver om mere lokalhistoriske emner, kun repræsenteret med 170 sider, eller kun ca. 5,5% af det samlede sidetal. Hertil kommer dog Nicolaj Andersen, der i de to første årgange bringer i alt 37 sider med digte og i 1899-årgangen har en større artikel på 58 sider om sproget i Flensborg Stadsret fra 1284.

Lokalhistoriske emner er imidlertid i vid udstrækning behandlet af »københavnerne«, og her må nok især fremhæves en del af A. D. Jørgensens artikler om hans hjemegn. Artiklerne om Gråstens ældre historie (1889), Ullerup sogns ældre historie (1891), Herregårdene på Als i 16. århundrede (1897) yder således væsentlige bidrag til enkeltlokaliteters historie. Det samme gælder P. Lauridsens Bidrag til Haderslev amts historie (1889 og 1891) samt M. H. Nielsens artikler om Godske Rantzau og selvejerne i Lø herred (1895) og stormfloden 1634 (1900-01).

Et forsigtigt skøn viser, at kun 20-25% af stoffet i Sønderjyske Årbøger 1889-1900 kan siges at være af egentlig lokalhistorisk karakter. Heraf udgør det biografiske stof en væsentlig del, ligesom en betydelig del af det lokalhistoriske stof er skrevet af kongerigske historikere, hvoraf nogle dog var født og opvokset i Nordslesvig.

Efter år 1900 sker der en markant ændring med Sønderjyske Årbøger. De 13 årgange, som udkom 1901-14, omfatter i alt 4208 sider, og her dominerer det dagsaktuelle og nationalpolitiske stof stærkt. Det er endvidere karakteristisk, at den dominans, som de kongerigske og københavnske forfattere havde i de første ti årgange, langt fra er så udpræget efter århundredskiftet.¹⁶

Efter Gustav Johannsens død i 1901 blev Nikolaj Andersen hans afløser i redaktionen. H. P. Hanssen var som hidtil flittig skribent, og i årene 1903-07 udsendtes hans væsentligste bidrag til årbøgerne, den store afhandling om Köllerpolitikken på i alt 210 sider. Blandt de nye forfattere fra Nordslesvig i årene efter 1900 er først og fremmest Thade Petersen, der bl.a. skrev de fyldige beretninger om de danske årsmøder 1902-14.

Omfanget af stof af lokalhistorisk karakter er af nogenlunde samme omfang som før 1900, dvs. 20-25% af det samlede sidetal. Man mærker dog savnet af en mand som A. D. Jørgensen, der havde skrevet lokalhistoriske artikler af høj standard og havde været med til - trods det nationale hovedsigte - også at præge årbøgerne i lokalhistorisk retning. Blandt de lokalhistoriske bidrag i årene efter 1900 er der dog flere vigtige bidrag af høj kvalitet. Det gælder især Fr. Jürgensen Wests grundlæggende artikler om den tønderiske kniplings-industri, der udkom i årbøgerne 1901 og 1909. Af høj karat er endvidere Thade Petersens store skildring af Rømø, som udsendtes i årbøgerne 1903-06. Denne dybtgående beskrivelse må nok siges at være det væsentligste bidrag, som årbøgerne i disse år bragte til belysning af en sønderjysk lokalitet skrevet af en sønderjyde.

Alt i alt må det siges, at Sønderjyske Årbøger i perioden 1889-1914 var præget af tre væsentlige forhold: Det lokalhistoriske stof udgjorde kun 20-25% af indholdet, og det dagsaktuelle og nationalpolitiske stof voksede i omfang og betydning. Samtidig blev den københavnske dominans i forfatterkredsen mindsket noget. Årbøgernes udvikling viser, at landsdelen kunne selv - efter at fødselshjælpen var ydet af de københavnske akademikere.

Indsamling og udgivelse af sønderjyske folkeminder

Det kan måske virke overraskende, at egentlige lokalhistoriske artikler udgør så begrænset en del af stoffet i »Sønderjyske Årbøger« før 1914. Dette betyder dog ikke, at der ikke blev foretaget lokalhistoriske undersøgelser eller udgivet bøger og artikler, der beskæftiger sig med lokaliteter i Sønderjylland. Rundt om i landsdelen var der i årene før Første Verdenskrig i den dansksindede befolkning mange mænd, som fandt tid til at beskæftige sig med deres hjemegns fortid og ønskede at delagtiggøre andre i deres viden. Det blev til en del mindre artikler og til en håndfuld bøger, især fra Midtslesvig. Mange af disse undersøgelser og publikationer tager deres udgangspunkt i folkekulturen og

folkeminderne. Dette forhold må ses i sammenhæng med den helt særlige betydning, folkeminderne og folkesproget blev tillagt i tiden efter 1864. Det var vigtigt for landets nye herrer at kunne begrunde, at det ikke blot var rimeligt, men også retfærdigt, at Sønderjylland var under tysk styre. Og det var lige så væsentligt for de mange dansksindede sønderjyder at begrunde og bevise, at det tyske herredømme var et nationalt overgreb mod befolkningens flertal. Derfor fik den lokale kulturhistorie, især nogle bestemte områder af den, en afgørende betydning i kampen mellem dansk og tysk. Særlig fra dansk side gik man ivrigt i gang med at samle materiale om de sønderjyske dialekter, for folkesproget pegede mod nord, dvs. viste og beviste den nære forbindelse med de øvrige jyske dialekter.

Også folkeminder som sagn og ordsprog, traditioner og skikke blev genstand for megen opmærksomhed, og mange flittige samlere gik i gang med det møjsommelige optegnelsesarbejde. En af de første blandt disse indsamlere var en ung landmand i Sundeved. Han så i 1883 en opfordring i tidsskriftet Højskolebladet om at indsamle oplysninger om danske folkeminder i Sønderjylland.¹⁷ Opfordringen kom fra læreren, Evald Tang Kristensen, der blev Danmarks store folkemindesamler. Den unge, folkemindeinteresserede landmand var H. P. Hanssen, der i 1889 var at finde blandt grundlæggerne af Sønderjyske Årbøger. Han gik straks i gang med et omfattende indsamlingsarbejde, der foregik i hans sparsomme fritid i de næste par år, indtil han kom på højskole og derpå gik i gang med studier i København. I et brev til Tang Kristensen begrunder H. P. Hanssen sin interesse for eventyr, sagn og mundheld således: »Jeg er glad ved at komme til at samle på folkeminder hernede, thi jeg er vis på, at de med vort Mors-mål bevidner: Vi ere danske.«¹⁸

Også andre end H.P. Hanssen havde interesse for og forståelse for betydningen af den lokale folkekultur, og ligesom hos ham kom den nationale kamp og den aktive brug af lokalhistorien til at følges ad.

Den mest indholdsrige skildring af folkeliv og lokalhistorie i en sønderjysk egn er Thade Petersens allerede nævnte afhandling om Rømø i Sønderjyske Årbøger 1903-06; men også andre lokalhistorikere var opmærksomme på folkekulturen. Det gælder således lærer Lars P. Nørgaard fra Gabøl, møller Jørgen Fausbøl fra Branderup, urmager A. J. Marcussen fra Rødding og gårdejer Jep H. Riis fra Løjt.

Lars P. Nørgaard (1843-1917) var lærer i Gabøl fra 1866, men måtte i 1898 tage sin afsked. I 1902 udgav han på Modersmaalets trykkeri i Haderslev et lille hæfte »Fra Nustrup sogn«, der indeholder en oversigt over jordbundsforhold, oldtidsminder og færdelsveje i Nustrup sogn. Desuden bringes i to afsnit »Molbohistorier« og »Sagn og sandhed« en række folkeminder fra sognet.

Jørgen Fausbøl (1838-1918) var en fremtrædende personlighed inden for det

danske arbejde. Han tog aktiv del i de nationale organisationers arbejde og var i 1894 en af drivkræfterne bag starten på Sprogforeningens Almanak (se nedenfor), men der fremkom her kun ganske få artikler fra hans hånd. Han er en af de få lægmænd, som har publiceret artikler i Sønderjyske Årbøger før 1914. Hans nok betydeligste bidrag til sønderjysk lokalhistorie fremkom her i 1909: »En Slægts Historie i Rurup og Mandbjerg samt Fortællinger om Forholdene der«. Sin hjemegn - ikke mindst dens folkeminder og skik og brug - beskæftigede han sig desuden med i to bøger, »Minder fra Branderup sogn og Roost« (1911), samt »Minder fra Agerskov sogn« (1910), men han har også skrevet om Varnæs (1913) og Sundeved og Felsted (1914).

Det er karakteristisk, at disse bøger oprindeligt var udgivet som artikler i aviserne Dannevirke og Hejmdal, hvorefter satsen blev benyttet igen ved bøgernes udgivelse. Samme fremgangsmåde kendetegner A. J. Marcussens »optegnelser« om Rødding by og sogn (1912), Skrave sogn (1913) og Lintrup og Hjerting sogne (1923). Anders Jensen Marcussen (1844-1922) var urmager i Rødding og gjorde især som ældre mange optegnelser om, hvad folk på Rødding-egnen huskede om hverdagsliv i »gamle dage«. Det er en del af dette stof og andre oplysninger om egnen, som Marcussen havde hentet ud fra skriftlige kilder, der blev offentliggjort i en række artikler i avisen Modersmaal 1912-14, for senere at blive udgivet i bogform.

Også Jep H. Riis' »Sagn, Overtro og Gamle Fortællinger fra Løjt Sogn« udkom først som avisartikler i Hejmdal i 1914, for derefter i 1916 at blive udsendt som bog. Jep Hansen Riis (1861-1934) levede hele sit liv på Løjtland, og hans studier af hjemegnens fortid bygger både på studier af gamle papirer rundt omkring på gårdene, på arkivstudier i København, men ikke mindst på mundtlig overlevering. Han stod i forbindelse med historikere og folkemindesamlere i København, bl.a. Tang Kristensen, der besøgte ham under en indsamlingsrejse. Dette besøg bevirkede, at Riis blev en god bidragyder både til Dansk Folkemindesamling og Stednavneudvalget i København.

Interessen for disse lokalhistoriske arbejder må have været stor, siden der kunne sælges bøger med stof, som allerede var trykt i aviserne. At sådanne lokalhistoriske arbejder formidledes gennem den dansksprogede presse vidner også om, hvilken betydning man tillagde disse skrivelser. I en anmeldelse af J. Fausbøls »Minder fra Agerskov sogn« sammenfattes bogens betydning med disse ord: »Den bidrager til at sprede kendskab til hedengangne generationers levesæt, især til at øge hjemkærligheden, der er af så stor betydning for vor nationalitets bevarelse. Når det så ret kunne gøres klart for vor tids mennesker, hvorledes slægt efter slægt har levet på denne eller hin gård, som vedkommende nu bebor, når det var muligt at oprulle et billede af livet, som det har formet sig gennem århundreder på de enkelte bøndergårde, da ville betydningen af

jordens bevarelse sikkert gå op for de fleste.«¹⁹ Udtrykt i nutidens sprog skulle hjemstavnsfølelsen fremelskes for at sikre, at jorden forblev på danske hænder! Historien, hjemstavnshistorien, lokalhistorien stod i den nationale sags tjeneste i ordets egentligste betydning.

At indsamlingen af danske folkeminder i Nordslesvig af de preussiske myndigheder kunne tolkes som samfundsnedbrydende fremgår også indirekte af det arbejde, som en anden sønderjysk folkemindesamler, lærer Marcus Jensen Skov (1844-1924) fra Øster Åbølling, udførte. Han var i en årrække optegner for folkemindeforskeren H. F. Feilberg i Askov, som fik mange oplysninger om sønderjyske dialekter fra læreren i Øster Åbølling. Dette materiale blev benyttet af Feilberg ved udgivelsen af det store værk »Ordbog over jyske Almuesmål« 1886-1919. Også i sit store værk »Dansk Bondeliv« kunne Feilberg udnytte meget stof fra M. J. Skov, hvis omfattende folkelivs-optegnelser fra egnen mellem Gram og Ribe for en stor del endnu ligger utrykte.²⁰

I fortalen til »Ordbog over jyske Almuesmål« takker Feilberg Skov - men uden direkte at nævne hans navn. Det er endvidere karakteristisk, at Skov i sine breve til Feilberg underskrev sig med pseudonym. Det kunne være farligt for en preussisk embedsmand at indsamle danske folkeminder! Det er sikkert også forklaringen på, at vi før 1920 finder så få lærere blandt de lokalhistoriske skribenter, der skriver og udgiver deres værker på dansk. En møller, en gårdejer og en urmager - som Fausbøl, Riis og Marcussen - stod her anderledes frit.

Sprogforeningens Almanak

Den nordslesvigske Sprogforening begyndte i 1894 udgivelse af en almanak for »at styrke det danske sprog og sindelag i Sønderjylland«. Der fandtes på dette tidspunkt en række almanakker, både på dansk og tysk, og med deres blandede indhold af kalenderstof, fortællinger, spådomme om vejret og praktiske råd var de en værdsat del af tidens folkelige læsestof. Sprogforeningens Almanak udkom i et meget stort oplag, og dens betydning i det skjulte for prægningen af holdninger og for styrkelse af mentaliteten blandt de dansksindede sønderjyder må ikke undervurderes. Gennem sit kalenderstof var almanakken en brugsting, som gjorde gavn året rundt, og dens oplysende artikler, folkelige fortællinger og digte blev ikke kun læst én gang. I almanakken indgik lokalhistoriske fortællinger og folkemindestof som en helt naturlig del, der i lighed med de litterære bidrag skulle være med til at styrke det danske sindelag.

Hvis man kigger nøjere på det lokalhistoriske stof i almanakken og på forfatterne til det, så er det næsten udelukkende nordslesvigere.²¹ I modsætning til Sønderjyske Årbøger, som var domineret af kongerigske forfattere, var Sprogforeningens Almanak et sted, hvor det egentlige folkelige arbejde kom til udtryk. Her skrev man ikke blot om »folk«, men man skrev også for »folk«,

og forfatterne tilhørte for langt den overvejende dels vedkommende de samme samfundslag eller det samme »folk«, som deres læsere gjorde.

Det historiske stof i almanakken kan i perioden frem til 1920 groft inddeles i to grupper: Krigsminder fra de slesvigske krige og træk fra gamle dage i bestemte lokaliteter.

Blandt forfatterne er nogle af de før nævnte lokalhistorikere og folkemindesamlere, bl.a. Jørgen Fausbøl, der var den ene af almanakkens tre redaktører 1894-1903, Jep H. Riis fra Løjt og A. J. Marcussen fra Rødding. Af andre forfattere, der har skrevet flere lokalhistoriske bidrag, bør nævnes landmand Jørgen Iversen fra Svejrup ved Felsted (1838-1924), godsinspektør H. C. Davidsen fra Schackenborg (1876-1963), lærer Jesper Madsen (1837-1912) og landmand Frederik Christian Hansen fra Løjtertoft (1834-1926). Den oven for omtalte Marcus Jensen Skov er på mange måder typisk for disse forfattere og deres emnevalg: Under pseudonymet Asker fortæller han i 1901 om landstormen ved Brøns i 1848 - en beretning egnet til at opflamme det danske kampmod - og i 1913 fortæller han barndomsminder fra Gram sogn. Det er en fin skildring, der viser det danske præg i hans hjem og hjemstavn.

Det vigtigste stof i almanakkens artikler var dog ikke det lokalhistoriske, men det personalhistoriske. Her gælder det imidlertid ligesom ved de egentlige lokalhistoriske bidrag, at der i reglen er en vækkende hensigt med artiklerne. Typisk i denne forbindelse er landmand Nis H. Callesen fra Lerskov (1837-1922), der bl.a. skrev om fremtrædende personer på sin hjemegn - Øster Løgum sogn. Om sin egen slægt skrev han i 1913 en lidt længere artikel med titlen »Slægtsfølelse og Hjemkærlighed«, hvor det i indledningen bl. a. hedder. »Naar der i vore Dage er bleven klaget over, at Slægtsfølelsen har tabt sig, hvorved ogsaa Hjemkærligheden er kommen til at lide, da er dette ikke sket med Urette; thi det er dog saa, at naar Pietetsfølelsen for Fædrene, for deres Liv og Virke, og Interessen for det fra Fædrene nedarvede tabes, da er det ogsaa forbi med Hjemkærligheden, og saa bliver Følgen den, at Vedkommende føler sig hjemløs og er ligegodt tilfreds eller ogsaa lige ilde tilfreds, paa hvilket Sted han end kommer til at leve. Jeg tager næppe fejl, naar jeg mener, at den usalige Gaardhandel, der er blevet saa gængs i vore Dage, netop ligger i, at Hjemkærligheden er gaaet tabt, fordi Slægtsfølelsen ikke mere er saa levende som i gamle Dage.«

Flere af de her nævnte forfattere valgte at fremstille det historiske stof i anekdotens eller den historiske fortællings form. Det gælder bl.a. Nis H. Callesen, der har skrevet 11 sådanne fortællinger, C. C. Haugaard samt J. N. H. Skrumsager. Væver Th. Kaufmann fra Bovrup (1877-1972), der især efter 1920 skrev mange historiske fortællinger, lagde ud med en række småfortællinger i almanakken 1917-19.

Disse historiske fortællinger og beskrivelserne af slægter og enkelte personer skal tjene til at give troværdige træk af landsdelens udvikling, og først og fremmest viser dette stof de holdninger til nationalitet og kristendom, historie og retfærdighed, der prægede den danske del af befolkningen i perioden under tysk styre.

Historiske Læsekredse 1897-1914²²

I 1897 fik forstanderen for mælkeriskolen i Ribe, S. H. Salling, en idé om oprettelse af »historiske læsekredse« i Sønderjylland. Salling var født 1842 i Lintrup i den nordligste del af Sønderjylland; han blev læreruddannet og arbejdede i en årrække efter 1864 som lærer ved forskellige højskoler i kongeriget. Da han - skønt født i Nordslesvig - ikke kunne få preussisk statsborgerskab og ønskede at tjene den sønderjyske sag, bosatte han sig i 1878 umiddelbart nord for grænsen, hvor han oprettede en mælkeriskole i nærheden af Ribe.

Salling mente, at den nationale kamp i Sønderjylland kun kunne vindes af den sønderjyske almue. Det var ikke tilstrækkeligt med dygtige ledere, også almuen - folket - måtte engageres og frem for alt sættes i stand til at argumentere for Sønderjyllands danskhed og de dansksindedes rettigheder. Det kunne nås ved, at den sønderjyske almue »tilegner sig en sådan historisk viden, at den har fuld klarhed over den historiske udvikling inden for det tusindårige forhold mellem dansk og tysk i Sønderjylland«. Endvidere skulle den have et grundigt kendskab til de sønderjyske geografiske forhold, viden om de forfatningsmæssige forhold og om retsvæsen, samt ikke mindst beherske det danske sprog fuldstændigt. Den tyske skoles skadelige virkning skulle modvirkes. Det var ikke tilstrækkeligt, at de unge besøgte højskoler og efterskoler i Danmark. De unge måtte ansføres til og hjælpes til selvstudier, og især måtte de mange unge, som ikke kom på højskoler eller efterskoler, inddrages heri. De historiske læsekredse skulle være rammen om dette arbejde. En sådan kreds skulle bestå af »5-6 personer - eller lidt flere - som ved en ugentlig sammenkomst vinteren igennem søger at sætte sig ind i Sønderjyllands historiske og politiske udvikling gennem tiderne ved læsning af historiske og politiske skrifter«.

De historiske læsekredse synes at være startet i 1897, efter at planerne havde været forelagt de dansksindedes politiske ledere. Salling synes imidlertid ikke at have modtaget megen støtte, hverken praktisk eller moralsk, fra den politiske ledelse. Hans forsøg på at gøre bl.a. H. P. Hanssen interesseret i en aktiv støtte til arbejdet mislykkedes, måske fordi dette arbejde trods alt faldt uden for de rammer, som var afstukket for det nationale arbejde gennem Sprogforeningen, Skoleforeningen og foreningslivet omkring de fremvoksende forsamlingshuse.

Læsekredsens deltagere mødtes privat og læste skiftevis op af bøger om

det emne, man nu var igang med. Herigennem tilgodeså man den sprogrøgt og sprogpleje, som var et af formålene med læsekredsene. Det læste blev herefter diskuteret og forklaret, indtil alle havde forstået det.

I alle læsekredse beskæftigede man sig med det samme emne, og Salling fastlagde selv emnet for hver vinter og forsynede kredsene med bøger. Perioden ca. 1840-64 synes at have været dyrket i flere vintre, og det var her især personer som P. Hiort Lorenzen, Nis Lorenzen, H. Nissen, P. C. Koch, Chr. Flor, Chr. Paulsen og Laurids Skau, man beskæftigede sig med. Af et brev fra S. H. Salling fra 1907, hvor han beder H. P. Hanssen om at få tilsendt 30 eksemplarer af Sønderjyske Årbøger 1895, kan vi se, at der må have været ca. 30 kredse igang. Den artikel i årbøgerne, som kunne bruges i studiekredsarbejdet, var sikkert A. D. Jørgensens store artikel om Christian 8. og Sønderjylland. Men også andre perioder og emner beskæftigede man sig med. Fra Gabøl berettes det således i 1906: »Når således tyskerne har tillæmpet historien for at bilde ungdommen ind, at Slesvig altid har været et tysk land og slesvigerne et tysk folk, så læser vi om Uffe, om kong Gøtrik og Karl den Store, om Danevirke og runestenene, om Adam af Bremens udtalelser, om kejser Sigismund, om Ribekonventionen, om de utallige delinger af Sønderjylland, om indlemmelsen under kronen 1721 osv. osv. Og vi læser om det danske sprogs skæbne i Sønderjylland gennem tiderne fra den første tid og til sprogreskripterens tid, hvorved vi får fuld klarhed over, hvor retten ligger og alle dage har ligget i kampen mellem dansk og tysk sprog i Sønderjylland«.

Fra 1899 afholdtes der hvert år i oktober-november to fællesmøder for læsekredsene, et i Ribe og et i Vamdrup. Meningen med disse møder, der havde samme indhold, var dels, at man skulle høre et eller flere foredrag, som lagde op til vinterens studiekredsarbejde, dels at samles for at udveksle erfaringer.

Mens det ikke lykkedes at få de nordslesvigske, nationale ledere engageret i læsekredsarbejdet, synes Salling at have mødt en omend noget tvivlende forståelse for sagen nord for Kongeåen. I 1906 skriver Salling i et brev til H. P. Hanssen, at han har haft lejlighed til at fortælle nogle rigsdagsmænd om læsekredsarbejdet. »Man fandt tanken tiltalende, men ret ejendommelig, og stod noget uvis over for dens virkeliggørelse. Man spurgte: Kan man få jævne almuesmænd til på egen hånd at give sig i lag med at tilegne sig den historiske og politiske kundskab, som jo er læsekredsenes mål, og vil de kunne magte opgaven?« Salling bekræftede naturligvis, at dette var muligt, men man ønskede en udtalelse af H. P. Hanssen om ideens bæredygtighed. Skønt H. P. Hanssen i sommeren 1905 havde besøgt en læsekreds i Gabøl og ved selvsyn oplevet, hvordan den virkede, lykkedes det ikke for Salling at få nogen udtalelse om læsekredsenes arbejde.

„Sønderjydske historiske Samfund“.

Der dannes en Sammenlutning under ovenstående Navn, hvis Formaal er at vække Sansen for og udbrede Kendskab til Sønderjydske Historie.

Et saadant Kendskab er en Nødvendighed for Sønderjyderne nu og i den kommende Tid — især af to Grunde:

For det første, fordi det er den eneste Modvægt og det eneste Værn mod den germaniserende Skole, den tyske Presse og den stedse hidvigere altydige Agitation, der jorvanst og forvænger de historiske Kendsgerninger — og for det andet, fordi det er det bedste Middel til at vække, rense og styrke Fædrelandsfølelsen og derigennem nære og styrke Haabet om en god Udgang af den nærværende Tids Trængsler.

Formaalet søges naaet ved

1) at der jævnlig afholdes Foredrag i Forsamlingshusene af stedlige Mænd og Kvinder over enkelte Afsnit eller Begivenheder i Sønderjyllands Historie eller over Enkeltmænd, der har haft Betydning for det sønderjydske Folkeliv,

2) at der planlægges og gennemføres en ordnet Hjemlæsning af historiske Skrifter enten som Enkeltmands Læsning eller som Samlæsning i mindre Kredse i Vighed med Læsningen i de „historiske Læseforeninger“,

3) at der søges ordnet fortællere eller længere Kursus med sammenhængende Hæfter af Foredrag over Sønderjydske Historie, Folk og Land og over danske Litteratur samt med Vejledning i skriftlig og mundtlig Brug af Modersmaalet, og ved

4) at der af Medlemmerne gøres Optegnelser om forskellige Forhold paa det aandelige Livs Omraade inden for hver enkeltis nærværende Kreds. Disse Optegnelser kan omfatte:

a) Personfildringer (af danske Mænd og Kvinder og af tyske Personer: Lærere, Præster, andre Embedsmænd og Bestillingsmænd, samt indvandrede bosiddende osv.)

b) Magthavernes Overgreb (Ophævelser af Møder, Kamp mod danske Farver og Sænge, Bøder, Udvisninger osv.)

c) Tab af dansk Ejendom og Binding af tyske,

d) Forsamlingshusenes Historie,

e) Ungdommens Besøg paa danske og tyske Skoler.

De foran nævnte Kursus kan begrænses til en Maaned eller udvides til flere efter nærmere Skøn. Men de vil henholdsvis mest kunne afholdes paa en dansk Skole, hvor den fornødne Lærerkraft forefindes eller kan staves tilveje.

Der afholdes et aarligt Møde til Redegørelse for og Drøftelse af Samfundets Virksomhed.

Til Varetagelse af Arbejdet dannes der stedlige Afdelinger omfattende et Sogn, en By eller den Kreds, der har stillet sig om Forsamlingshuset. En saadan Afdeling ordner sig under en Ledelse af tre af Deltagerne, der sørger for, at de forskellige Arbejder bliver udført.

Der vælges en Overbestyrelse paa 20 Medlemmer — fire for hvert af de sønderjydske Amt. Dens Hverv er:

1) at finde virkefygtige Mænd og Kvinder, der vil paatage sig Foregangsarbejdet i de stedlige Afdelinger,

2) at ordne de Kursus, der agtes afholdt,

3) at forestaa Indkøb af Bøger og tage Bestemmelse om deres og de efterhaanden udførte skriftlige Arbejders Opbevaring,

4) at ordne det aarlige Følelsesmøde, og

5) at styre med Samfundets Penge midler.

Medlemmerne vælges paa 5 Aar.

Medlemsbidrag 1 Kr. aarlig.

*

*

*

Maa jeg bede Dem være saa venlig at sende mig en Udtalelse om ovenstående i Løbet af den nærmeste Tid — med eventuel Vedføjeelse af Endringer, som De kunde finde formaalstjenlige.

4. November 1911.

Forb.

E. H. Salling,
Ribe.

I landdagsmand Nis Nissens privatarkiv findes dette opråb fra S. H. Salling fra 1911. Her skitseres planerne til et »Sønderjyske historiske Samfund«, hvis formål - »at vække Sansen for og udbrede Kendskab til sønderjyske Historie« - ligger meget tæt op af det formål, som blev Historisk Samfund for Sønderjyllands i 1922. Planerne om dette historiske samfund var udsprunget af Sallings arbejde med de historiske læsekrede. Landsarkivet i Aabenraa.

I 1908 havde Salling en samtale med professor Høffding, formanden for Studentersamfundets Sønderjyske Samfund, det såkaldte 4S. Høffding anbefalede stærkt, at læsekredsene skulle organisere sig i en slags forening. Forslaget blev af Salling forelagt på efterårsmøderne i Ribe og Vamdrup. I Ribe var der nogen modstand imod forslaget, »hvad der har sin grund i, at de vestlige kredse synes at blive noget påvirket af kræfter, der så vidt jeg kan skønne ønsker at arbejde en virksomhed op ved siden af eller i stedet for den historiske læsekredsvirksomhed«. ²³ Resultatet blev imidlertid, at der nedsattes et udvalg på seks medlemmer. Udvalget mødtes på Folkehjem i Aabenraa den 12. marts 1909 og nåede her frem til et program, der bl.a. opfordrede til samarbejde mellem nabokredse, bl.a. om fælles foredrag. Udvalget skulle tillige fungere som en slags fælles bestyrelse for kredsene og bl.a. fastlægge hver vinters emne. Læsekredse var imidlertid ikke nok. Udvalget foreslog også, at der skulle oprettes et tre måneders kursus i Sønderjyllands historie for den sønderjyske ungdom.

Først ved mødet i 1910 gik man videre med denne sag, men der synes ikke at være kommet noget ud af det. Det sidste fællesmøde, vi har kendskab til, afholdtes i 1911. Få år efter kom Første Verdenskrig, og den satte en endelig stopper for disse tilløb til en større, sønderjysk historisk organisation.

Den tyske hjemstavnsbevægelse

Perioden fra omkring århundredskiftet og frem til Første Verdenskrigs udbrud var i Tyskland præget af en varm interesse for det nære samfund, såvel dets arkitektur som historie. Der opstod en egentlig »hjemstavnsbevægelse«, som hurtigt spaltede sig ud i to hovedretninger, dels en gren, der interesserede sig for den lokale arkitektur, dels en gren, hvis interessefelt var lokalhistorien. Disse to hovedstrømninger kunne undertiden mødes, f. eks. i museumsbyggeriet i Haderslev 1914-15. De var i øvrigt også udsprunget af de samme kilder - en blanding af usikkerhed over for den hastige tekniske og økonomiske udvikling og en stærk følelse af, at det var vigtigt at bevare såvel de synlige som de usynlige rødder til fortiden og lokalsamfundet.

Det kan umiddelbart overraske, at den nye hjemstavnsbevægelse blev støttet aktivt af nogle af de preussiske embedsmænd, men dette var tilfældet. Det var således landråden i Tønder, Friedrich Rogge, som i 1907 tog initiativ til oprettelse af en bygningsbevaringsforening, »Baupflegeverein Tondern«, der blev den første af sin art i hele Slesvig-Holsten. Rogge var som den øverste preussiske embedsmand med til at bestemme udformningen af det offentlige byggeri i Tønder Amt, og ved to markante nybyggerier (Amtshuset i Tønder og den tyske folkehøjskole i Tinglev) blev der lagt vægt på at knytte forbindelse til de bedste traditioner i den nordvestslesvigske byggeskik. ²⁴

Året efter, i 1908, stiftedes en slesvig-holstensk landsforening for hjemstavnssbeskyttelse. Det var en filial af »Deutscher Bund Heimatschutz«, og ligesom hovedforeningen lagde den stor vægt på at fastholde kvalitetskrav i byggeriet og at understrege betydningen af at arbejde ud fra de lokale byggetraditioner. Dette ville for Vestslesvigs vedkommende sige at bruge det frisiske hus som udgangspunkt, mens man i det nordligste Slesvig skulle hente inspiration i de jyske bøndergårde og på Als og langs østkysten især skulle holde fast i bindingsværk og anvende kragtræer på stråtaget.²⁵

Den nye bevægelse blev modtaget med velvilje både af de lokale myndigheder og af lokalbefolkningen. For de tysksindede var den et led i tidens nationale og regionale strømninger, og for de dansksindede betød de nye signaler i det offentlige og private byggeri, at det dansk-regionale præg i landsdelen ikke helt blev udslettet, som det i en årrække havde set ud til, da det offentlige byggeri havde været domineret af en »Kraft-stil«. Der havde været protester mod det tyske og helt egnsfremmede præg, som meget offentligt byggeri havde haft frem til omkring år 1900.

Også i Danmark var der i det første tiår af 1900-tallet stor interesse for hjemstavnssstil eller »Bedre Byggeskik«, som bevægelsen her kom til at hedde. I høj grad kom den vestslesvigske byggetradition med røde teglsten og afvalmet tegltag til at præge denne retning.

Købmand H. F. Hansens købmandsgård i Skarbæk blev nyopført efter en brand i 1909 efter tegninger af den danske arkitekt Kaj Gottlob. Bygningen blev også fra tysk side opfattet som et smukt eksempel på hjemlig byggeskik. I dag rummer bygningen, der her ses fra bagsiden, Skarbåkegnens Museum. Fot. 1985 i Skarbåkegnens Museum.

I landsbyen Skærbæk opførtes i 1909 en købmandsgård efter tegninger fra den danske arkitekt Kaj Gottlob, og dette byggeri blev fremhævet af både den tyske og danske hjemstavnsbevægelse som et smukt eksempel på god hjemlig byggeskik.²⁶

Den tyske Heimat-bevægelse er formodentlig også baggrunden for fremkomsten af en række flot udstyrede værker om provinsen Slesvig-Holstens historie, natur og geografi.²⁷ Formålet med disse værker var bl.a. at markere Slesvig-Holsten som en udelelig helhed, som »unsere Heimat«, med en kraftig understregning af provinsens tyske præg og af de resultater, som var opnået under det preussiske styre. Der bringes digte af forfattere og gengives kunstværker af malere, alle med tilknytning til Slesvig-Holsten. I årene umiddelbart før Første Verdenskrigs udbrud, da de fleste af disse værker udkom, betones dog i højere grad hjemstavnsens særlige kultur i form af byggeskik og folkeminder. Det er hjemstavnsbevægelsen med dens interesse for bl.a. den hjemlige byggeskik, som her slår igennem. Det sætter også sit præg på illustrationerne i disse værker. Fotografier og tegninger af gamle gårde, kirker, slotte og herregårde, borgerhuse og fortidsminder bringes side om side med naturbilleder og reproduktioner af kunstværker.

De fleste af disse værker var skrevet af forfattere uden tilknytning til Nordslesvig. Kun i enkelte tilfælde medvirkede lokale forfattere. Blandt disse var gymnasieoverlærer R. Macke fra Haderslev og Jacob Bödewadt fra Tønder. En hjemstavnsbog om Nordslesvig alene, »Unsere Heimat Nordschleswig« udgivet 1912 af W. L. Schützes forlag i Haderslev, har dog flere lokale forfattere, bl.a. Ludwig Andresen, Thomas Ries, H. Wullenweber, J. Raben og C. M. Lund, der alle skal omtales i det følgende.²⁸

Tysk lokalhistorisk indsats

Den tyske hjemstavnsbevægelse, som allerede er omtalt, gav sig udtryk i en voksende interesse for det lokale samfunds historie og særpræg. Som et udtryk herfor står den »Verein zur Pflege der Natur- und Landeskunde in Schleswig-Holstein, Hamburg und Lübeck«, der blev stiftet ved et møde i Neumünster den 7. sept. 1890. Foreningens formål var at udbrede kendskabet til og fremme udforskningen af hjemstavnsens geografi og historie, skik og brug, sagn, eventyr, sange m.m. samt vække sansen for hjemstavnsens natur. I løbet af det første år fik foreningen 1600 medlemmer, og i januar 1891 kunne man udsende første nummer af foreningens månedsskrift »Die Heimat«. Her bragtes kortere og længere artikler med emner, der lå inden for foreningens formål.

Slesvig-Holstens førende historiske tidsskrift var på det tidspunkt »Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte«, som var begyndt at udkomme i 1870. Emnerne for artiklerne i dette tidsskrift var først

og fremmest provinsens, dvs. Slesvig-Holstens historie, ikke mindst 1800-årene med den liberale bevægelse, dens store navne og især krigen 1848-50 som hovedemner. Et andet vigtigt emne var middelalderen, de holstenske adelslægters og greveslægtens historie med erobringen af de slaviske områder i Holsten som noget centralt. Mange af artiklerne var skrevet af folk fra universitetet i Kiel, og forfattere fra den nordligste del af provinsen forekommer slet ikke, ligesom artikler med emner fra Nordslesvig er yderst få.²⁹

Die Heimat var i sit indhold og i sin forfatterkreds bredere og mere folkeligt end det fornemme Zeitschrift, selv om der især i de første årgange nok kan træffes artikler, som mere var for specialister. Foreningen, der stod bag bladet, var stærkt præget af lærerstanden - hele den første bestyrelse bestod således af lærere. Af de 1400 personer, der har skrevet i Die Heimat 1891-1943 var de 600 lærere.³⁰

En gennemgang af de første 30 årgange af Die Heimat viser imidlertid, at Nordslesvig var overordentligt dårligt repræsenteret, både med hensyn til artikler med emner fra Nordslesvig og især med hensyn til forfattere. I de første 20 årgange findes kun 20 artikler med emne fra Nordslesvig, og hvor forfatterne er bosat i Nordslesvig. I alt er der tale om 12 forfattere, heraf to seminarielærere og fire lærere.³¹

Blandt disse forfattere møder vi personer, som i den følgende tid træffes som fremtrædende lokalhistorikere. Det gælder Ludwig Andresen (1880-1940) fra Tønder, der var læreruddannet og i 1906 publicerede sine første artikler i Die Heimat, samt købmand Thomas Ries (1855-1923) fra Aabenraa, der i 1911 skrev om Brundlund slot; endvidere læge H. Wullenweber (d. 1926) fra Tandslet, der blev den første formand for »Altertumsverein« for Als og Sundevad (se nedenfor), samt denne forenings samlingsleder, Jens Raben (1880-1960), der dog kun har publiceret en enkelt artikel i Die Heimat i 1909.³²

Lærere havde som nævnt tidligere beskæftiget sig med lokalsamfundenes historie. I den preussiske skole blev det imidlertid ved en forordning af 14. august 1880 gjort til en pligt for lærerne at beskæftige sig med lokalsamfundets historie i den såkaldte »skolekrønike« (Schulchronik). Det var naturligvis skolens historie med biografiske oplysninger om dens lærere og vigtige begivenheder i skolens liv, som var hovedsagen og skulle nedfældes i skolekronikken. Væsentligt i den sammenhæng, der er emnet her, er imidlertid, at det også blev påbudt at give en beskrivelse af skolens hjemsted, dets geografiske, geologiske og naturhistoriske forhold, dets historie gennem tiderne, for så vidt den var tilgængelig uden mere indgående undersøgelser, samt af sagn og overleveringer, der var knyttet til særlige lokaliteter.³³

Opgaven blev naturligvis løst på vidt forskellig vis og med stor forskel i grundighed, men det er helt klart, at den preussiske skole og dens lærere, hvoraf

mange endnu i slutningen af 1800-årene var danskuddannede, herigennem har ydet et væsentligt bidrag til belysning af lokalsamfundenes historie, ikke alene i deres egen tid, men også for ældre perioder. Adskillige lærere har her forsøgt at fortælle landsbyens historie. Det gælder f.eks. lærerne i Langetved, i Øster Lindet, i Varnæs og i Ketting.

Skolekrøniken var en håndskrevet bog, og det var kun en begrænset kreds, der havde adgang til den. Ved Genforeningen i 1920 ophørte arbejdet med at føre krønikerne ajour, mange gik i glemmebogen eller forsvandt sporløst fra skolen, hvor de hørte til. Det er dog lykkedes at sikre mange for eftertiden, bl.a. findes der i skolearkiverne i Landsarkivet i Aabenraa et meget stort antal. De er af betydelig værdi, både skolehistorisk og lokalhistorisk.³⁴

Men ikke kun lærerne beskæftigede sig således - mere eller mindre tvunget - med lokalsamfundets historie. Også præsterne ydede her i preussisk tid en aktiv og til dels upåagtet indsats. Også blandt præsterne var der tradition for at beskæftige sig med lokalhistoriske eller topografiske studier. Det gælder f.eks. Knud Aagaard, der var præst i Agerskov 1806-38, og hvis beskrivelse over Tørning len fra 1815 stadig står som et vigtigt kildeskrift, og det gælder Peter Kier, der var præst i Øster Løgum 1802-34 og efterlod sig et meget omfattende materiale om sognet, ikke mindst et uhyre værdifuldt kortmateriale.

Præsterne fik ligesom lærerne påbud om at føre en bog med oplysninger om sognet og dets kirkelige liv. Den 15. juli 1897 blev der udsendt en bekendtgørelse om »indretning af kirkelige sognekrøniker (Gemeindechroniken) og deres førelse.« Sognekrøniken skulle omfatte tre dele, for det første en fremstilling af sognets opståen og historie, med særlig hensyntagen til kirke-, skole- og fattigvæsen - så vidt en sådan fremstilling nu kan skaffes til veje, dernæst en topografisk-statistisk del med oplysninger om sognets omfang og størrelse, oplysninger om gudstjenester og kirkegang samt om dåb, konfirmationer, vielser og begravelser og sognets kirkelige liv i det hele taget. Sidste del af sognekrøniken skulle være en kronologisk videreførelse af krønikens anden del.³⁵

Som for skolekrønikerne gælder det om sognekrønikerne, at de er ført på vidt forskellig vis, men at de blev ført, fremgår af, at et meget stort antal i dag er bevaret i præstearkiverne i Landsarkivet i Aabenraa. Mest imponerende af dem er nok Døstrup sognekrøniker, der blev ført af pastor Th. E. Jørgensen (1847-1931), der var præst i Døstrup 1884-1914, men også andre sognekrøniker rummer vigtigt lokalhistorisk kildemateriale, som i de fleste tilfælde er helt uudnyttet.³⁶ - Også arbejdet med sognekrønikerne ophørte i 1920, omend en del præster skrev videre i protokollerne på eget initiativ.

Undervisningen i den preussiske skole byggede på en forordning fra 1872.

Hovedvægten i historieundervisningen lå ifølge denne forordning på »die alte Geschichte«, dvs. det gamle Grækenland og Romerriget. Flere gange blev det forsøgt i højere grad at flytte vægten over på preussisk historie, og ikke mindst kejser Wilhelm 2.'s personlige »allerhøjeste ordre« af 1. maj 1889 virkede i denne retning. Den opvoksende ungdom skulle gennem historieundervisningen opnå et klart og fuldt billede af den omsorg, som de preussiske konger havde vist til fremme af folkets vel, ligesom den skulle have en anskuelig fremstilling af de glørværdige tider, da kongerne grundlagde og befæstede Preussens magt, og af hvorledes de havde genskabt det tyske riges enhed.³⁷

Historieundervisningen var i de første skoleår snævert forbundet med geografiundervisningen. Læreren tog sit udgangspunkt i hjemstavnsens geografi og historie, og anvendte hertil en lille lærebog i »Heimatkunde«. Hans Hinrich v. Ostens »Schleswig-Holstein in geographischen und geschichtlichen Bildern. Ein Handbuch der Heimathskunde für Schule und Haus«, der udkom i begyndelsen af 1870'erne, var nok en af de mest anvendte, men i tiden frem til Første Verdenskrigs udbrud udkom der flere forskellige lærebøger i hjemstavnslære. Slesvig-Holstens indlemmelse i Preussen var her et vigtigt punkt.³⁸

Kun en enkelt synes at være skrevet af en lærer, bosat i Nordslesvig. I 1895 udsendte seminarielærer R. Krickau i Haderslev et lille hæfte med titlen »Stadt und Land, zur Veranschaulichung des heimatkundlichen Unterrichts in der Volksschule«. Hæftet tager sit udgangspunkt i byen Haderslev og dens nærmeste omegn og søger herigennem at bibringe eleverne geografiske og historiske kundskaber.³⁹

Det tyske, lokalhistoriske arbejde før 1914 var således af ret betydeligt omfang, og ikke mindst lærere og præster var aktive. Det er imidlertid begrænset, hvad lærere fra Nordslesvig har publiceret, hvilket formodentlig hænger sammen med de nationale forhold. Der er dog en mere usynlig side af den lokalhistoriske virksomhed, nemlig undervisningen i hjemstavnslære, som havde en central placering i skolen. Måske har det store arbejde, som mange lærere havde lagt i arbejdet med skolekrøniken, smittet af på deres undervisning, således at de herigennem har formidlet en del af den lokalhistorie, som de selv havde gjort studier i.

Fælles dansk-tyske initiativer

Det var i betydeligt omfang de samme idealer og forestillinger om at bevare forbindelsen til det lokale og hjemlige, der prægede de danske og tyske bestræbelser på den lokalhistoriske arbejdsmark. Her kunne de nationale ellers så ofte modstridende interesser mødes i et fælles arbejde for at redde ting fra forgængeligheden. Det lokalhistoriske arbejde kunne dog ikke undgå at blive berørt i en vis udstækning af de nationale modsætninger, uanset hvor god

Stempel fra den lokalhistoriske forening på Als og Sundeved, 1916. Foreningen, der blev oprettet i 1908, nåede at have fire forskellige navne - der alle var tosprogede - i løbet af de første 12 år. Ændringerne skyldtes de specielle nationalpolitiske forhold. Det første navn, »Altertumsverein«, ændredes i 1914 til »Kreisverein für Heimatkunde«, men allerede i 1916 ændredes navnet igen til »Verein für Heimatkunde von Alsen und Sundewitt«. Sønderborg amt (Kreis) omfattede netop Als og Sundeved, men betegnelsen Kreisverein/Amtsforening kunne opfattes som en accept af den preussiske forvaltning, og det har kunnet virke stødende på de danske medlemmer. Museet på Sønderborg slot.

viljen til neutralt samarbejde på hjemstavns grund var. Et eksempel herpå er forholdene omkring grundlæggelsen af en oldsags- og hjemstavnsforening i Sønderborg Amt i 1908.

Foreningen var konsekvent dobbeltsproget og fik derfor det lidt omstændelige navn: »Altertumsverein. Verein zur Pflege der Heimatkunde für Alsen und Sundewitt - Foreningen til bevarelse af oldsager og oldtidsminder for Als og Sundeved«. Dobbeltnavnet var dog ikke en selvfølge i samtiden, men et resultat af en sprogstrid, der var gået forud for den stiftende generalforsamling i marts 1908. En række af egnens beboere, især tysksindede, havde opfordret til dannelse af en forening, der skulle sikre bevarelse af områdets oldtidsminder og oldsager i Sønderborg amt. Denne henvendelse fik den altid årvågne redaktør på Dybbøl-Posten, A. Svensson, til at skrive rundt til en række danske landboere og bede dem om at komme til det orienterende møde for fra første færd at kunne sætte dansk indflydelse ind jævnsides med den tyske.⁴⁰ Efter et lidt stormfyldt møde blev dette krav imødekommet, og et udvalg på tre danske og tre tyske skulle i fællesskab udarbejde vedtægter for en helt »upolitisk« forening. Foreningen blev stiftet 13. marts 1908, men forinden havde de danske medlemmer af udvalget trukket sig, fordi man ikke kunne enes om definitionen på »upolitisk«. Det lykkedes dog at få samlet en bestyrelse med fire danske og fem tyske medlemmer, og som formand valgtes den tysksindede landlæge, Hans Wullenweber fra Tandslet.⁴¹

Blandt de fem tyske bestyrelsesmedlemmer må også regnes den 28-årige, meget aktive forretningsfører på Sønderburger Zeitung, Jens Raben. Han stammede fra Christiansfeld og var først kommet til Sønderborg i 1908, men det viste sig at være et sjældent godt valg at få tilflytteren Jens Raben med i hjemstavnsforeningen. Han fik det mandat at være »samlingsleder« og gik straks i gang med at skaffe en samling at bestyre. Kun fire måneder efter stiftelsen kunne den nye forening vise sin første udstilling af genstande fra egnen i et værelse i Store Rådhusgade 3. Gaver begyndte hurtigt at komme ind, og samtidig fik foreningen mulighed for at erhverve en betydelig samling

Düppel-Gedächtnis-Ausstellung

in Sonderburg

Schutzherr: Se. Hoheit Herzog Ernst Günther von Schleswig-Holstein

veranstaltet von den Kriegsteilnehmern von 1864

Juni bis September 1914.

Die Ausstellung, welche von Sr. Majestät dem Kaiser, Ihren Kgl. Hoheiten den Prinzen Heinrich und Friedrich Leopold von Preußen, Sr. Hoheit dem Herzog Ernst Günther von Schleswig-Holstein, den Familien Fürst Bismarck, Graf Moltke, Graf Roon, Graf Blumenthal, Herwarth von Bittenfeld, von Manstein, vielen Veteranen und ihren Familien, dem Kgl. Zeughaus, der Kgl. Nationalgalerie u. a. beschickt wird, bietet ein anschauliches, lebendiges Bild des ersten Einigungskrieges und enthält die wertvollsten Erinnerungen an die Gründer unseres Reiches.

Annonce for 50-års mindeudstillingen om 1864, afholdt i Sønderborg april-august 1914. Sønderborg Museum medvirkede ved opbygningen af udstillingen, og mange genstande overgik bagefter til museet. Teksten i annoncen vidner om, at historie sjældent er upolitisk eller nationalpolitisk neutral. Museet på Sønderborg Slot.

oldsager. Prisen var 2500 Mark - et beløb, det lå helt uden for foreningens mulighed at skaffe. Sønderborg Amt trådte imidlertid beredvilligt til og skænkede beløbet, så »Altertumsverein« må fra begyndelsen siges at være blevet accepteret af såvel lokalbefolkningen som myndighederne.

I de følgende år voksede samlingen hastigt, så der hurtigt blev brug for større lokaler. I 1910 blev der mulighed for at leje tre værelser i det nybyggede menighedshus. Her kunne Raben nu indrette et lille museum med et hovedtema i hvert værelse: Oldtidsminder, minder fra de slesvigske krige og folkeminder (dvs. lokale dragter, møbler, husgeråd og redskaber). Men også disse lokaler blev snart overfyldte, især efter at foreningen i 1914 var blevet forøget med en stor del af genstandene fra »Düppel Gedächtnis-Ausstellung« - den officielle udstilling, der havde været arrangeret til festlighederne omkring 50 årsjubilæet for erobringen af Sønderjylland. Med økonomisk støtte fra byen og amtet lykkedes det foreningen i 1917 at leje et hus og at flytte samlingerne i vinteren 1917-18.⁴² Det var under verdenskrigen med dyrtid og fødevaremangel, og det kan undre og imponere, at der var vilje til at bruge penge på et kulturfremstød på dette tidspunkt. Når de offentlige myndigheder var villige hertil, var det

naturligvis, fordi samlingen og foreningen blev betragtet som noget, Sønderborg amt havde grund til at være stolt af.

Også på det udgivelsesmæssige felt markerede den nye leder af hjemstavns-samlingen sig. I 1913 begyndte Raben en udgivelse af »Heimatblätter für den Kreis Sonderburg«, der udkom som et tillæg én gang om måneden til Sonderburger Zeitung. Skriftet var en beskeden nordslesvigsk pendant til Die Heimat, hvor Raben i 1908 havde skrevet om alsiske bomærker, men han havde ambition om, at Als og Sundeved skulle have deres eget lokalhistoriske tidsskrift, og dette mål blev nået med grundlæggelsen af Heimatblätter i 1913. Dette initiativ viser, at der var en stærk egnsbevidsthed i det lokalhistoriske arbejde, og at drivkraften langt fra kun skulle søges i de nationale modsætninger. Også andre modsætninger spillede en væsentlig rolle. Man ville være sig selv - ikke kun en lille del af et tidsskrift, der udkom i Kiel. Heimatblätter indeholdt meget varieret stof, fra arkæologiske bidrag til artikler om tro og overtro, kildeuddrag fra gamle retssager og alsisk gårdhistorie. Skriftet udkom 1913-16 og igen 1919-25. Da det var et tillæg til den tysksprogede avis, var det naturligvis tysksproget, og det kunne nok være med til at øge interessen for at købe avisen. Derfor kan det ikke overraske, at der var danske borgere, der så med mistro på de ihærdige hjemstavnsinteresserede. Ikke alle mente, at hjemstavnsens historie var noget, man burde samles om - uanset nationalt tilhørsforhold.

I hovedet til »Heimatblätter für den Kreis Sonderburg« (1913), der er tegnet af Jens Raben, symboliseres kærligheden til hjemstavnen gennem gravhøjen og bindingsværksgården i det bakkede alsiske landskab. Sønderborgs byvåben står lænet op ad et træ med stærke rødder, land og by er forbundet gennem historiens bånd.

Jens Raben passede sin post som samlingsleder og bestred sit bestyrelsesarbejde jævnsides med at være forretningsfører på byens tyske avis, og dette var ikke uproblematisk, selv om foreningen havde erklæret sig som nationalpolitisk neutral og forsøgte at være tosproget i sine henvendelser til offentligheden. Der var i dele af den danske bevægelse modstand over for »Altertumsverein«, og klarest kom denne modvilje til udtryk i det danske dagblad »Dybbøl-Posten«, hvor en gruppe på ca. 40 ansete dansksindede tog afstand fra dannelsen af hjemstavnsforeningen og i stedet for opfordrede til at bakke op om det arbejde, der var foregået i en årrække i Sundeved for at samle oldsager til opbevaring på Dybbøl Mølle.⁴³ Disse synspunkter kom også frem i lederkommentarer i avisen, hvis redaktør var lige så energisk og engageret som Raben. Det var den nævnte A. Svensson, som i 1907 var kommet til Sønderborg for at overtage den lidt hensygnende danske avis. I løbet af få år fik han rettet bladet op og gjort det til et af de førende danske dagblade i Sønderjylland, og samtidig fik han pustet nyt liv i byens danske borgerskab, fornyet kampånden og viljen til at modstå tysk pres.⁴⁴ Det var med betydelig modvilje, at Svensson fulgte den dansk-tyske forbrødring, som foregik omkring dele af egnens kulturliv, f. eks. ringriderforeningen og hjemstavnsforeningen. Fælles foretagender af denne art rummede risiko for, at man glemte det ene fornødne - nemlig det nationale. Over for denne livsholdning stod det andet synspunkt, som Raben var fortaler for, at bevarelsen af oldtidsminder eller andre minder fra hjemstavnen var en fælles sag for alle : »...es muss einem jeden Menschen eine hehre Pflicht und eine hohe Aufgabe sein.«⁴⁵ Svenssons betænkelighed over for dette kom klart til udtryk i Dybbøl-Posten, men den synes ikke at have ført til, at den danske befolkning vendte ryggen til indsamlingsarbejdet eller foreningsarbejdet. Det er dog givet, at Svensson havde ret, når man vurderer på langt sigt: Historien er ikke upolitisk, heller ikke lokalhistorien. Dette ville være fremgået klart, hvis et af museets rum havde sigtet på at skildre egnens historie i tiden efter 1864, hvor et massivt fortyskningsforsøg blev sat ind. Men ved at lægge hovedvægten på oldtid og folkeminder kunne den erklærede neutrale hjemstavnsforening undgå at tage stilling til det nationale spørgsmål. Det kan synes forbavsende, at hjemstavnsforeningen også formåede at skabe en samling med krigsminder fra de slesvigske krige på foreningens erklærede upolitiske grundlag, men tilsyneladende er det lykkedes. I år 1900 var der fra regeringen udsendt en opfordring til at indsamle »krigsminder, fordi de havde værdi ud fra en national interesse«. På dette tidspunkt var der endnu ikke dannet museum i Sønderborg, men i Aabenraa havde man besvaret opfordringen positivt og foreslået, at man kunne indsamle våben og billeder af soldater.⁴⁶ Denne opfordring viser, at hjemstavnsarbejdet og arbejdet med lokalhistorien ikke blev opfattet som upolitisk af den tyske regering, selv

om dette undertiden - som det var tilfældet i Sønderborg - var lokalbefolkningens holdning til arbejdet.

Også i Haderslev var der vækst i det lokalhistoriske arbejde under Første Verdenskrig, selv om krigen ellers havde medført, at mange kulturaktiviteter var stoppet af myndighederne eller gået i stå af sig selv. I marts 1914 vedtog kredsagen at bevillige 50.000 mark til et anseligt museumsbyggeri, og det blev fuldført i løbet af det første krigsår. Befolkningen bakkede varmt op om museumsarbejdet, og det synes at være årsagen til, at der kunne skabes politisk enighed om at yde det betydelige beløb til lokalhistorisk arbejde. Et medlem af kredsagen udtalte således om bevillingen: »Jeg må endnu engang betragte det som en udgift, der kunne have været sparet, men befolkningen ville jo have det, og så måtte jeg bøje mig«. Den dynamiske leder af Haderslev Museum, Chr. M. Lund (1869-1941), var ikke sen til at bruge dette modvillige udsagn i sin årsberetning, hvor han tilføjede sine egne betragtninger: »Befolkningen ville have det! Et bedre bevis for, hvor dybt forståelsen har slået rod i

I tilknytning til det nyopførte kredsmuseum i Haderslev (midt i billedet) opførtes 1914-15 et frilandsmuseum omfattende fire bygninger, Stevelthuset, Hejsagerhuset, der er en rekonstruktion, en bullade fra Øsby og et mindre, rekonstrueret bulhus; hertil føjedes i 1921 en stubmølle fra Rangstrup. Vest for museet kunne man se en stenlægning fra en gravhøj ved Strandelhjørn, et dyssekammer fra Jels, en gravhøj med dyssekammer fra Skrydstrup, forskellige større sten (slibesten, grutsten, skålstén) samt en gabestok fra Bevtøft. Museet i Haderslev var hermed et af de største i provinsen Slesvig-Holsten. Fot. ca. 1940 i Haderslev Museum.

befolkningen, kunne vi ikke ønske os. Og når vi spørger, hvorfor befolkningen ville det, må der svares, fordi den har indset, at det er en del af den snævrere hjemstavn, som er viet til undergang, når vi ikke har et museum. Heri ligger imidlertid også svaret på, hvad museet er: Det er kredsens og befolkningens mindeværn. Den dybt i befolkningens rodfæstede kærlighed til hjemstavnen er det, som dikterer kredsagens beslutning.«⁴⁷

Museumsbyggeriet i Haderslev var en imponerende opgave - både efter samtidens og nutidens målestok. Ikke blot blev der opført en fornem og tidssvarende bygning til de arkæologiske fund, men der blev også som noget helt nyt opført et frilandsmuseum til folkemindesamlingerne. Her anbragtes en lang række genstande fra det selvforsynende bondesamfund - en tid der for mange føltes som lige så uigenkaldeligt forbi som oldtiden.

I *Aabenraa* lå museet pakket sammen, da amtshuset i 1916 havde fået brug for de beskedne lokaler, museet havde til rådighed her siden 1901. Under krigen blev der gjort flere forgæves forsøg på at få en selvstændig bygning til museumsgenstandene i lighed med, hvad man havde i både Haderslev og Sønderborg; men først ved krigens afslutning kom der gang i arbejdet. I modsætning til tidligere, hvor det især var det tyske borgerskab, der havde støttet museets indsamlinger, var det nu det danske borgerskab, der tog initiativet. I forventning om danskhedens snarlige sejr gik fremtrædende dansksindede fra Sprogforeningen, Folkehjem og byens danske borgerforening, Frederiksklubben, nu aktivt ind i museumsarbejdet. Man ville nu gerne være med til at støtte og fastholde mindet om hjemstavnskulturen, som man opfattede som et udtryk for byens danske fortid. Dette betød dog ikke, at de tysksindede trak sig ud af arbejdet, og især omkring søfartssamlingen var der et godt samarbejde. Lokalpatriotismen kunne her overdøve de nationale skel, og der var i Aabenraa en tradition for et samarbejde omkring søfarten på tværs af de nationale skel, f. eks. i Sømandskassen. I 1919 udarbejdedes tegninger til et nybyggeri, og kredsagen købte en byggegrund i Callesensgade. Imidlertid blev projektet ikke ført ud i livet på grund af pengemangel i overgangsperioden mellem tysk og dansk styre, og Aabenraa by og amt måtte vente med at få en museumsbygning til efter Genforeningen.⁴⁸

I *Tønder* arbejdedes også med museumstanker i årene før Første Verdenskrig. Blandt initiativtagerne var den førnævnte landråd Rogge, der var grundlægger af »Bauplegeverein Tondern« og meget interesseret i den lokale kulturhistorie. Takket være bevaringsforeningen blev en betydelig del af de mest værdifulde vestslesvigske bygninger fotograferet, og forståelsen for den lokale byggeskik blev gennem dette arbejde udbredt i større kredse. Interessen for »Altertümer« afspejledes også i oprettelsen af flere privatsamlinger med vestslesvigske møbler, husgeråd, fliser, kniplinger og smykker. I 1911 var der tilløb til museums-

dannelse, og initiativet synes igen at komme fra landråd Rogge, der fik en henvendelse fra en af egnens privatsamlere, gårdejer - og gårdslagter - Adersen i Lydersholm. Denne ville gerne afhænde sin privatsamling til et planlagt amtsmuseum i Tønder. Landråden indhentede en sagkyndig udtalelse fra lederen af Flensborg Museum, dr. Sauermann. Denne anså imidlertid værdien af samlingen i Lydersholm for at være for ringe, og hermed strandede museumsplanerne i Tønder i første omgang. Det er karakteristisk for hele egnen, at udgangspunktet ikke var oldsager, men »antikviteter«, og Sauermanns vurdering gik da også på kunstindustrielle og æstetiske kriterier i højere grad end på en bedømmelse af genstandenes kultur- og lokalhistoriske værdi. Før museumsplanerne faldt til jorden i 1912, havde byrådet i november 1911 vedtaget at overlade porthuset fra det omkring 1750 nedrevne Tønder Slot til kredsens (amtet) på betingelse af, at der blev indrettet et lokalmuseum her på kredsens bekostning. Imidlertid blev dette projekt ikke til noget i første omgang, men frøet var sået, og under Første Verdenskrig blev museumsplanerne atter taget op foranlediget af, at talrige kobber- og messinggenstande blev indsamlet med henblik på omsmelting. Kredsens besluttede da, at de mest værdifulde genstande ikke måtte omsmeltes, men skulle overlades til egnsmuseerne. I den sydlige del af amtet, i Nibøl og på Før, var der museer, men ikke i Tønder by, og dette kunne nok krænke den lokale stolthed. Nu blev ideen med at overlade porthuset vederslagsfrit til amtet atter taget op og vedtaget i byrådet. Tidernes ugunst bevirkede dog, at planerne ikke blev ført ud i livet, og Tønder måtte vente indtil efter Genforeningen med at få sit eget museum.⁴⁹

Det er imidlertid bemærkelsesværdigt, at der både i Haderslev og Sønderborg indrettes museer i krigsårene, og at der i såvel Aabenraa som i Tønder arbejdes med museumstanker i disse krigs- og kriseår. Dette kan tages som udtryk for en bred opbakning bag denne del af det lokalhistoriske arbejde fra myndigheder og lokalbefolkning. Det er samtidig eksempler på, at økonomiske nedgangstider ikke nødvendigvis behøver at være barske tider for lokalhistorisk arbejde.

Tiden 1920-45

Det brede, lokalhistoriske arbejde er i vid udstrækning blevet båret af amatører og har været udført på de betingelser og ud fra de forudsætninger, der fandtes i lokalsamfundene. Måske netop derfor har arbejdet ikke altid givet så meget prestige til udøverne, og måske har vi også her forklaringen på, at det undertiden overses i sammenhænge, hvor det ellers burde indtage sin selvfølgelig

rolle. Dette er f. eks. tilfældet i bogen »Nordslesvigs aandelige Genforening med Danmark«, der udkom i 1948. Her redegøres for næsten alle sider af det kulturelle arbejde i landsdelen efter 1920, men det lokalhistoriske arbejde omtales kun sporadisk - til trods for, at bogen er skrevet som en hilsen til en af samtidens fremtrædende lokalhistorikere, formanden for Historisk Samfund for Sønderjylland, amtslæge H. Lausten-Thomsen, på dennes 70 års dag. Såvel den litterære udvikling i Sønderjylland som den sønderjyske dialekt skildres, ligeledes de geologiske undersøgelser i landsdelen og dansk videnskabelig forskning i Sønderjyllands historie.

Derimod mangler der en selvstændig skildring af det betydelige lokalhistoriske arbejde, der var foregået over hele landsdelen efter 1920. Det omfattede bogudgivelser, men først og fremmest foredrag og foreningsarbejde - og i høj grad var dette arbejde blevet iværksat og støttet af netop Historisk Samfund for Sønderjylland. Denne lokalhistoriske virksomhed havde ikke blot sin rod i en interesse for det nære samfunds rødder, men var i udstrakt grad tillige et led i opbygningen af en dansk-sønderjysk identitet. Dette identitetsskabende arbejde, der indgår som et led i den nationale integrationsproces, er imidlertid ret usynligt i den ellers ganske omfattende bog, og det skyldes sikkert, at denne indsats for samtiden har været så indlysende, at den ikke har været værd at omtale særskilt.

Kendskabet til denne indsats er imidlertid ikke længere en selvfølge, og nogle hovedlinjer af den vil her blive trukket frem, og ikke blot det bevidst danske arbejde for lokalhistorien vil blive omtalt, men også de bestræbelser, hjemmetyskerne udfoldede for at fastholde deres lokale, nordslesvigske identitet.

National brug af lokalhistorien omkring Genforeningen

I afstemningsperioden kom lokalhistorien til at spille en betydelig rolle, idet befolkningens selvbestemmelsesret for mange - danske såvel som tyske - ikke syntes at være et tilstrækkeligt argument for grænsefastlæggelsen. I den ofte ophedede valgkamp blev der fra begge nationale fløje fremhævet, at man havde en historisk begrundet ret til Sønderjylland. En af dem, der fra dansk side udtrykte dette stærkest var den fremtrædende sydslesviger, gårdejer P. Lassen i Strukstrup. Han fremhævede, at Angel var dansk, »selvom befolkningen for tiden er tysktalende«, og han understregede igen og igen, at nationalitet bestemmes ikke af folks sindelag, men er bestemt af historiens tale: »Landet, Angel, er dansk, det vidner dets historie og bynavne om. Befolkningen er dansk, det vidner deres egne navne om, omend fortyskede... Angel er og bliver dansk, selvom brugsretten for tiden tilhører Tyskland... Et land kan ikke blive andet end hvad det er, men befolkningen kan skifte sindelag. Derfor er det

naturligt at arbejde på ved oplysning og påvirkning at søge at fremme et sindelagsskifte, så lande- og folkegrænsen igen kan falde sammen...⁵⁰

Argumenter af denne art måtte opildne tyskere til at svare igen med samme mønt, og gamle, forlængst aflivede påstande om Sønderjyllands tyskhed i oldtiden blev atter fremført.⁵¹ Arkæologi og oldtidsminder blev herved politisk ladet som næsten aldrig før, og det lokalhistoriske arbejde havde for en tid svært ved at bevare sin neutrale position. I løbet af få år tilpassedes det lokalhistoriske arbejde imidlertid danske forhold.

Det lokalhistoriske arbejdes tilpasning til danske forhold.

Efter genforeningssommeren i 1920 blev det lokalhistoriske arbejde på de fleste felter hurtigt overtaget af dansksindede. I museernes bestyrelser blev der dansk flertal, uden at dette på afgørende vis ændrede noget i det arbejde, der blev udført. Landsdelens to fastansatte museumsledere, Jens Raben i Sønderborg og C. M. Lund i Haderslev, fortsatte i deres hidtidige stillinger. Museerne havde i tysk tid haft eneret på udgravningsvirksomhed, men fra genforeningen i 1920 og frem til 1937 var der ingen lovmæssig beskyttelse af fortidsminderne, og enhver måtte foretage arkæologiske udgravninger, som han lystede. Sideløbende med udgravningerne, hvor det nu gjaldt om at komme før skattejægerne, arbejdede de også fortsat med indsamling af gamle redskaber og brugsgenstande, og ikke mindst brugte de megen kraft på at redde historisk kildemateriale i form af dokumenter. Der var hverken landsarkiv eller lokalarkiver i landsdelen, så museerne udfyldte endnu i en årrække en multi-funktion.

I Aabenraa var museets genstande indtil videre magasineret, men indsamlingsarbejdet blev videreført, og her var de to mest ihærdige den danske læge Mads Michelsen (1873-1958) og den tyske kaptajn Hans Schlaikier (1862-1942), som kunne mødes i et nært samarbejde om bevarelse af minderne om Aabenraas fortid.

Mens man således inden for museernes område fortsatte i de vante spor, skabtes der i løbet af kort tid en helt ny ramme for udgivelsen af Sønderjyske Årbøger. Omkring 1910 var der som nævnt side 403 tilløb til dannelse af en historisk forening omfattende hele Sønderjylland, men af forskellige grunde blev den ikke realiseret. Verdenskrigen havde medført, at Sønderjyske Årbøger ophørte med at udkomme. Første halvbind af 1914-årgangen var udsendt før krigens udbrud, mens den del af andet halvbind, der var trykt, gik til ved en brand, før det kunne udsendes.⁵²

Efter Genforeningen var H. P. Hanssen den eneste af årbøgernes tre redaktører, der var tilbage. P. Skau, Bukshave, var død i 1917 og Nicolaj Andersen, Aabenraa, i 1920. En genoptagelse af udgivelsen af Sønderjyske Årbøger blev nu kædet sammen med forslag om oprettelse af et historisk samfund i

Sønderjylland svarende til de amtssamfund, som fandtes nord for Kongeåen. Det første var blevet oprettet i 1902 i Ribe amt, og inden 1920 var der oprettet tilsvarende foreninger i samtlige danske amter med et samlet medlemstal på over 11.000.⁵³

Den 19. oktober 1909 var Dansk historisk Fællesforening blevet stiftet. Foreningen var en organisation af historiske foreninger og institutioner, og blandt stifterne af foreningen var de 11 amtshistoriske samfund, som fandtes i 1909. Fællesforeningens formål var »til fremme af dansk historisk forskning og til oplivelse af historisk sans at bringe en samvirken i stand mellem de foreninger og institutioner, der på dansk eller tidligere dansk område virker i historisk, historisk-topografisk, arkæologisk eller folkloristisk retning.«⁵⁴

I Dansk historisk Fællesforening interesserede man sig stærkt for forholdene i Sønderjylland. Årgang 1919 af foreningens tidsskrift »Fortid og Nutid« indeholdt således en række afhandlinger om sønderjyske forhold og om kilde-materialet hertil.⁵⁵ På grund af forskellige forhold udkom dette hæfte næsten samtidig med Genforeningen, og i en ledsagende bemærkning udtryktes håbet om, at »disse afhandlinger kunne tjene til gavn for dansk lokalhistorisk forskning i det genvundne land og yde deres bidrag til, at Sønderjyllands byer og historisk interesserede foreninger og institutioner slutter sig til Dansk historisk Fællesforening i samvirken til fremme af lokalhistoriske interesser og studier.«⁵⁶

På foreningens årsmøde i Kalundborg i juni 1920 blev det anbefalet at opfordre foreninger og institutioner i Sønderjylland til at indtræde som medlemmer. Foreningens nyvalgte formand, professor Knud Fabricius, ville dog foretrække, at der i Sønderjylland dannedes historiske amtssamfund som i det øvrige land, men mente i øvrigt, at Sønderjyske Årbøger i det mindste ville blive fortsat. Det blev samtidig besluttet, at fordele nogle eksemplarer af »genforeningshæftet« af Fortid og Nutid i Sønderjylland, samt at henlægge næste årsmøde til landsdelen.⁵⁷

Det blev dog først i 1922, at DHF holdt årsmøde i Sønderjylland, men på årsmødet i København den 9. dec. 1921 kunne det oplyses, at henstillinger om oprettelse af historiske samfund i Sønderjylland var blevet rettet både til folk i øst- og i vestlandet, bl.a. H. P. Hanssen, Kloppenborg, H. Jepsen-Christensen og Andreas Grau, samt at museet i Haderslev havde indmeldt sig i foreningen.⁵⁸

I dagene 23.-25. juni 1922 fandt så Dansk historisk Fællesforenings 9. årsmøde sted i Haderslev. Flere af årsmødets foredrag omhandlede sønderjyske forhold, bl.a. talte redaktør A. Svensson om dansk historieforsknings betydning for nationalitetskampen. Genforeningen havde givet ny tilskyndelse til at arbejde med landsdelens historie, og der blev fra flere sider givet udtryk for,

at Sønderjyske Årbøger snarest burde begynde at udkomme igen, ligesom der burde dannes et historisk amtsamfund.⁵⁹

Der gik kun få måneder, før disse planer blev ført ud i livet. Efter indbydelse af H. P. Hanssen, redaktør P. Eliassen, Kolding, og pastor Thade Petersen, Haderslev, mødtes godt et halvt hundrede interesserede til et møde på Folkehjem i Aabenraa den 19. dec. 1922. På mødet stiftedes Historisk Samfund for Sønderjylland, hvis formål blev at vække og nære sansen for sønderjysk historie ved udgivelsen af Sønderjyske Årbøger, ved indsamling af optegnelser, breve o. lign., især vedrørende Sønderjyllands historie, samt ved afholdelse af foredrag over historiske, fortrinsvis lokalhistoriske emner. Såfremt foreningens midler tillod det, kunne der endvidere udgives eller gives understøttelse til udgivelse af særlige fremstillinger af historisk interesse for Sønderjylland.⁶⁰ Foreningen fik straks 66 medlemmer, og til dens første bestyrelse valgtes H. P. Hanssen og købmand Thomas Ries, begge Aabenraa, amtslæge, dr.med. H. Lausten-Thomsen (1878-1958) og seminarielærer Claus Eskildsen (1881-1947), begge Tønder, pastor Thade Petersen, Haderslev, sparekassedirektør Nis Nissen, Nordborg, dr.phil. Marius Kristensen, Askov, direktør ved Nationalmuseet, dr. phil. M. Mackeprang, København, og redaktør P. Eliassen (1874-1928), Kolding. På styrelsens konstituerende møde den 4. januar 1923 valgtes H. P. Hanssen til formand, Thade Petersen til sekretær og Th. Ries til kasserer.

Samtidig nedsattes et redaktionsudvalg bestående af H. P. Hanssen, Lausten-Thomsen og Thade Petersen. Udvalget begyndte straks at forberede udgivelsen af første halvbind af Sønderjyske Årbøger 1923; det blev udsendt i juli sammen med andet halvbind af 1914-årgangen, der som nævnt ikke var blevet udsendt på grund af krigen og en efterfølgende brand.

Dansk historisk Fællesforening kan således på flere måder siges at have været »fødselshjælper« for Historisk Samfund for Sønderjylland, ligesom foreningen blev dannet over samme læst som de amtshistoriske samfund nord for Kongeåen. Foreningens hovedformål, »at vække og nære sansen for sønderjysk historie«, svarer således helt nøje til den formulering, som formålet har i de amtshistoriske samfund, ligesom udgivelsen af en årbog er et vigtigt formål. Foreningens kontingentindtægter danner ligesom i de amtshistoriske samfund nord for Kongeåen et vigtigt grundlag for udgivelsen af årbogen, hvor det før 1914 havde været subskription og fri handel, som havde dannet det økonomiske grundlag for Sønderjyske Årbøger.

En lignende tilpasning til danske forhold prægede arbejdet i »Altertumsverein für Alsen und Sundewitt«. I marts 1921 ændrede foreningen sit navn fra »oldsagsforeningen« til »Historisk Samfund for Als og Sundevad«. Hermed

Museumsinspektør Jens Raben arbejdede i 1920'erne ihærdigt for opsætning af mindesten over de faldne i de to slesvigske krige. Den af ham oprettede komite fik rejst flere hundrede mindesten på Als og Sundeved. I forbindelse hermed blev der anbragt kanoner på Dybbøl, og Jens Raben, der her ses længst til højre, var også aktiv i dette arbejde. Fot. Museet på Sønderborg Slot.

blev slægtsskabet til de danske historiske amtssamfund understreget, og dette understregedes yderligere ved foreningens optagelse i Dansk historisk Fællesforening i 1922. Foreningens protokol blev i øvrigt ført på dansk fra 1920, og der oprettedes en ordning med tillidsmænd i alle sogne. Det danske præg blev herved kraftigt styrket i tiden 1920 -21. Ved den tysksindede H. Wullenwebers død i 1926 overgik formandsposten til gårdejer Chr. Hanssen, Nørremølle, en broder til H. P. Hanssen, der var formand for Historisk Samfund for Sønderjylland.

Historisk Samfund for Als og Sundeved forsøgte i de første par år efter genforeningen at videreføre »Heimatblätter für den Kreis Sonderburg« ved at få artiklerne optaget både i Sonderburger Zeitung og i Dybbøl-Posten. Ved årets udløb skulle der laves to årbøger til medlemmerne. Tiden var dog løbet fra tosprogede initiativer af denne art, og i 1926 grundlagde foreningen derfor en ren dansk skriftrække, der endnu består. I denne serie med den fælles titel »Fra Als og Sundeved« udkom der i årene 1926-40 16 årgange som indeholdt enten små sognehistorier eller skildrede sagn og overtro i Sønderborg amt. Næsten alt stoffet var skrevet af Jens Raben.⁶¹

Sønderjyske Årbøger 1923-42

Sønderjyske Årbøger 1923-31 bærer på titelbladet betegnelsen 2. række, mens årgangene 1933-42 bærer betegnelsen 3. række. Mellem dem ligger årgang 1932, som adskiller sig ved at være et festskrift til H. P. Hanssen på hans 70-års dag den 21. februar 1932.⁶²

Redaktionen af årbøgerne blev fra 1923 varetaget af H. P. Hanssen, H. Lausten-Thomsen og Thade Petersen. H. P. Hanssen blev fra 1929 afløst af historikerne Frode Gribsvad (1890-1961) og Hans Lund (1890-1969), således at redaktionen bestod af fire personer. Dette varede ved til 1937, da Thade Petersen og Frode Gribsvad udtrådte. Nyt redaktionsmedlem blev Karl N. Bock (1897-1976), der sad i redaktionen indtil sin flytning til Nakskov i 1941. Samme år blev historikeren Johan Hvidtfeldt (1908-79) medlem af redaktionen, der herefter bestod af Lausten-Thomsen, Hans Lund og Hvidtfeldt. I 1946 optoges historikeren Peter Kr. Iversen (f. 1914) i redaktionen.

En omtale af Sønderjyske Årbøgers indhold efter genoptagelsen i 1923 kan naturligt tage sit udgangspunkt i den debat om årbøgernes indhold, som fandt sted i 1927. Historikeren, professor Aage Friis, København, skrev den 31. juli 1927 i et brev til H. P. Hanssen bl.a.: »Arbejdet med slesvigsk lokalhistorie må tilrettelægges i et så højt plan som muligt, også af hensyn til tyskerne, som er stærkt i gang på dette område. Vi kan ikke være bekendt at levere diletteranti. Bestyrelsen for sønderjysk historisk forening (dvs. Historisk Samfund) har efter min mening en særlig forpligtelse til i højere grad end hidtil at sætte et systematisk videnskabeligt arbejde med sønderjysk lokalhistorie i gang.... Hvad der udrettes ved de ikke alt for værdifulde Sønderjyske Årbøger, er lidt for tilfældigt«.

Denne salut fik H. P. Hanssen til på Historisk Samfunds årsmøde den 11. sept. i en debat om Historisk Samfunds fremtidsopgaver at efterlyse rigere og lødigere stof til Sønderjyske Årbøger. Også H. P. Hanssens planer om at trække sig tilbage som formand i 1928 var formodentlig en følge af denne kritik.⁶³ Det er et spørgsmål om den kritik, som Aage Friis her retter imod Sønderjyske Årbøger var berettiget. I sin omtale af denne debat i Sønderjysk Månedsskrift 1973 giver Peter Kr. Iversen udtryk for, at kritikken skød over målet. En sammenligning af indholdet af årbøgernes 2. række med årbøgerne før 1914 og med 3. række viser dog ret væsentlige forskelle, som kan forklare Aage Friis' kritik. 2. række af Sønderjyske Årbøger er på i alt ca. 2900 sider (9 årgange). Ca. 1050 sider heraf omhandler nationale og sproglige forhold i 1800-årene frem til 1864, dvs. der er tale om en emnemæssig dominans som i de første ti årgange af årbøgerne (1889-1900). Meget af dette stof er imidlertid rene kildeudgivelser i form af gengivelse af breve, erindringer og andre kilder, mens egentlige behandlinger og analyser er få.⁶⁴ Dagsaktuelt stof udgør ca. 20

% af siderne i 2. række, og årbøgerne bygger således her videre på traditionen fra før 1914; Thade Petersens årlige artikler om Sønderjylland er en genoptagelse af de årlige oversigter over »dagshistorien«, som bragtes før 1914.

Det rent lokalhistoriske stof udgør nogenlunde samme andel som før 1914, dvs. 20-25 %, hvoraf en del - ligesom før 1914 - er af biografisk karakter. Forfatterne til dette stof er i de fleste tilfælde i landsdelen boende forfattere.⁶⁵ En del af kildeudgivelserne vedrørende nationale og sproglige forhold i 1800-årene kan dog i mange tilfælde henføres til en enkelt lokalitet, og kan således også siges at være af lokalhistorisk karakter.

Ser vi herefter nærmere på indholdet af Sønderjyske Årbøgers 3. række (1933-42) er der en væsentlig forskel fra 2. række. Det dagsaktuelle stof forsvinder - 1934 bringes Thade Petersens sidste oversigt over udviklingen i Sønderjylland (for året 1933). Til gengæld begynder man fra 1935 at publicere Historisk Samfunds årsberetning og regnskab. I 1938 fremkommer de første egentlige anmeldelser (der havde dog tidligere været omtale af enkelte, nyere værker i form af kommentarer eller debatindlæg).

Årbøgerne fra disse ti år er endvidere præget af en lang række grundige afhandlinger, der bygger på omfattende kildestudier. Ikke mindst de mange afhandlinger, som er skrevet af de fire præster, Carsten Petersen (1871-1943) fra Maugstrup, H. F. Petersen (1898-1966) fra Flensborg, Jens Holdt (1895-1967) fra Brede, og H. Hejselbjerg Paulsen (1905-78) fra Skrydstrup - alle sønderjyder - fylder godt, i alt 942 sider. De fleste af dem er bredt anlagte undersøgelser af kulturelle, religiøse og nationale forhold.⁶⁶ Hertil føjer sig så afhandlinger af en lidt anden karakter af de to andre præster - og gamle kendinge i årbøgerne - M. H. Nielsen og Thade Petersen, med i alt 156 sider.

Ved siden af disse præster møder vi en række historikere. Foruden den ene af årbøgernes redaktører, højskoleforstander Hans Lund, er der endnu en gammel kending, arkivar Holger Hjelholt, samt en række unge historikere - de fleste af dem med rod i landsdelen. Det drejer sig om Gottlieb Japsen (1908-81, senere universitetslektor), Jørgen Paulsen (f. 1909, senere direktør for museet på Frederiksborg slot), Johan Hvidtfeldt (senere rigsarkivar), Troels Fink (f. 1912, senere professor) og Peter Kr. Iversen (senere landsarkivar), der publicerer deres første artikler i årbøgerne hhv. 1935, 1936, 1937, 1941 og 1942.

I sidetal kan historikerne ikke måle sig med præsterne - »kun« 525 sider har de skrevet, men i alt tegner disse 13 personer sig for 1623 sider af 3. rækkes i alt 2804 sider med afhandlinger, dvs. næsten 60 %. Hertil kommer, at mange af disse afhandlinger var af stor lokalhistorisk interesse.⁶⁷ Ved en samlet betragtning af alle artikler i disse ti årgange af Sønderjyske Årbøger kan ca.

35 artikler af i alt 107 siges at være af lokalhistorisk karakter, og de udgjorde ca. 43 % af det samlede sidetal.⁶⁸

I forhold til tidligere var den rent lokalhistoriske side af årbøgernes stof altså styrket, samtidig med at årbøgerne bragte en række stofmættede artikler, der bredt behandlede Sønderjyllands historie. Den tidligere koncentration omkring de nationale og politiske forhold er endvidere afløst af en større emne- og tidsmæssig spredning, men dog med et tyngdepunkt på det kirke-, kultur- og åndshistoriske. Dette skyldes naturligvis den stærke dominans, som præsterne har, ikke mindst med hensyn til antal sider.⁶⁹ Alt i alt må man nok hævde, at Sønderjyske Årbøgers 3. række indholdsmæssigt har et fagligt niveau, som ligger langt højere end 2. rækkes, og som fuldt ud kan måle sig med niveauet i 1890'erne. Dette er dog næppe en direkte følge af Aage Friis' kritik. At historikerne Hans Lund og Frode Gribsvad i 1928 indtrådte i redaktionen, hvor de gjorde en stor indsats for at fremskaffe stof af høj kvalitet, har utvivlsomt været af stor betydning; at en række unge mænd fra landsdelen i løbet af 1930'erne færdiggjorde deres universitetsuddannelse og for en dels vedkommende fik embede i landsdelen har også spillet ind. Det blev dette kuld af historikere og præster, som i de følgende 30-40 år satte deres stærke præg på Historisk Samfund for Sønderjylland.

En nær tilknytning til det landsarkiv, som i 1933 blev oprettet i Aabenraa, og hvorom der skal berettes nedenfor, bevirkede, at der her - omkring Historisk Samfund for Sønderjylland og Landsarkivet for de sønderjyske landsdele - i løbet af 1930'erne udviklede sig et kraftcentrum for forskningen i Sønderjyllands historie - såvel i mere bred forstand som i en snævrere, lokalhistorisk betydning. Frygten for den tyske eller rettere slesvig-holstenske forsknings dominans - med den vranglære, som den set fra dansk synsvinkel også førte med sig - er også en del af baggrunden herfor. Denne frygt eller agtpågivenhed kommer til udtryk i Sønderjyske Årbøgers 2. og 3. række. Harald Ruds artikler om »Tysk politisk og kulturelt Arbejde i Nordslesvig« i årbøgerne 1923 og 1924 afdækkede hele den organisatoriske struktur med dens forbindelser sydpå, Frode Gribsvads analyser af »Dansk og tysk Historieforskning og Historieskrivning efter Krigen vedrørende Sønderjylland« i årbøgerne 1930 og 1931 viste, hvad der var at tage stilling til, Gudmund Schütte uddybede en side heraf i en afhandling i 1938 om »Tyske Fremstillinger af Sønderjyllands Nationalitet efter 1896«, Claus Eskildsen gjorde opmærksom på det omfang studiet af Slesvig-Holstens historie havde syd for grænsen ved at sammenligne læseplanerne ved universiteterne i »Kiel - Hamborg - København - Århus« i årbøgerne 1939, og Troels Fink rundede af med sin litteraturoversigt over »Slesvig-holstenske bidrag til Sønderjyllands historie i de sidste 10 aar« i

årbøgerne 1941.⁷⁰ Der blev således holdt et vågent øje med, hvad der blev sagt og ikke mindst skrevet syd for grænsen. Sønderjyske Årbøger forsøgte herved og gennem mange af sine afhandlinger at gøre opmærksom på, at der på mangt og meget i Sønderjyllands historie kunne anlægges et andet syn end det tyske.⁷¹

Claus Eskildsen, hjemstavnshistorien og Sønderjysk Månedsskrift.

På mødet den 19. dec. 1922, hvor Historisk Samfund for Sønderjylland blev stiftet, havde seminarielærer Claus Eskildsen fra Tønder gjort sig til talsmand for, at hjemstavnshistorien i mere bred forstand, bl.a. i naturhistorisk, geologisk, botanisk henseende blev inddraget under foreningens formål i lighed med den brede opfattelse af hjemstavnsbegrebet, der anvendtes på tysk side. Denne parallel blev dog ikke trukket direkte, men Eskildsens brede definition af hjemstavnsbegrebet blev støttet af amtslæge H. Lausten-Thomsen. Der var i

Ved det 3. danske hjemstavnskursus i Tønder i 1925 var Claus Eskildsen både organisator og -som på dette billede - rundviser. Gennem sin foretagsvirksomhed og som redaktør af Sønderjysk Månedsskrift satte han igennem en menneskealder sit stærke præg på sønderjysk lokalhistorie. Fot. Historiske Samlinger, Aabenraa.

styrelsen dog mest stemning for at holde sig til de samme rammer som de historiske samfund nord for Kongeåen. Det var formodentlig også Claus Eskildsen og Lausten-Thomsen, der gjorde sig til talsmænd for, at Sønderjyske Årbøger burde udkomme i to rækker, den ene med det mere videnskabelige, historiske stof, den anden med det mere folkelige, lokalhistoriske stof.⁷²

Vi møder altså her en holdning, der i sin opfattelse af de emner, som lokalhistorien bør beskæftige sig med, er mere bred, men samtidig i langt højere grad tager sit udgangspunkt i det lokale, i den snævrere hjemstavn, end den opfattelse, der lå til grund for de amtshistoriske samfund og dermed for Historisk Samfund for Sønderjylland. Det var tanker og ideer, som har megen lighed med de tanker og ideer, som lå til grund for den ovenfor omtalte tyske hjemstavnsbevægelse. Også i Frankrig og England møder vi disse ideer i begyndelsen af århundredet, ligesom de gav sig kraftige udslag i Norge og Sverige og i de nye stater, som skabtes efter Første Verdenskrig.⁷³ Claus Eskildsen kendte fra sin tid som seminarielærer ved Tønder Seminarium i tysk tid til hjemstavnslærens centrale placering i den tyske skole. Han forstod derfor klart hjemstavnslærens folkeopdragende betydning, og tilsluttede sig fra starten den danske udgave af hjemstavnsbevægelsen. I Danmark var det især lektor Regnar Knudsen og cand. phil. Johs. Schrøder, som virkede for ideen om »hjemstavnskulturen« som en folkeopdragende og folkeoplysende kraft og i 1923 dannede et Landsudvalg for Hjemstavnskultur.

Sine tanker og forestillinger om hjemstavnskulturen og dens betydning samt placering, specielt i folkeskolen, har Claus Eskildsen sammenfattet i en artikel i »Haandbog i Hjemstavnsforskning og Hjemstavnskultur«, udgivet 1939 ved Regnar Knudsen. Han siger her, at »hjemstavnsbevægelsen er en kulturbevægelse i kampen for at modarbejde og standse vor kulturs opløsningsproces«. Kultur og opdragelse kan for ham ikke skilles ad, og alle kulturforandringer genspejler sig på opdragelsens og undervisningens område, og derfor søger nutidens skole mere end tidligere at udvikle den enkeltes personlighed. Skolens ideelle mål må være at opdrage hjemstavnsprægede mennesker.⁷⁴ »Det hjemstavnsprægede Menneske« er for Claus Eskildsen sunde, kærnedanske mennesker. »Navnet på vor Hjemstavnsby, vore Markers danske Navne, vore danske -sen-Navne, vor danskbyggede Bondegaard, danske Træsko og dansk Grød, dansk Sæd og Sagn, vort rent sønderjyske Modersmaal er Realiteter« og udtryk for »Hjemstavns Tale«. »Denne Hjemstavns Tale giver en klippefast og hjertevarm Overbevisning om, at Danmark er mit Fædreland, at jeg med Naturens og Historiens og Livets Ret hører til det danske Folk. Det er gennem Hjemstavn, at der knyttes stærke, bevidste Hjerterbaand til Fædrelandet.« Herigennem modarbejdes »Kulturens Undergang i Civilisation«, og der udvikles »sunde, rodfaste Personligheder i en rodløs, personlig-

hedsudslettende Tid«. Hjemstavnbevægelsen arbejder således i den fællesfolkelige kulturs tjeneste.⁷⁵

Disse tanker forsøgte Claus Eskildsen sammen med Lausten-Thomsen at realisere i »Sønderjysk Månedsskrift«. Det var lykkedes de to at vinde Historisk Samfunds styrelse for tanken om at udgive et folkeligt tidsskrift ved siden af Sønderjyske Årbøger. Det var dog ikke megen praktisk støtte, de fik fra styrelsen, som på sit møde den 1. marts 1924 traf beslutning om udgivelsen. Sønderjysk Månedsskrift skulle have sit eget regnskab, uafhængigt af foreningens, og dette betød, at der ikke var noget økonomisk sikkerhedsnet for

Sønderjysk Maanedsskrift

udgivet af „Historisk Samfund for Sønderjylland“ ved
C. Eskildsen og H. Lausten-Thomsen.

Sønderjysk Maanedsskrift

vil indeholde Afhandlinger og Artikler, der i let forstaaelig Form kan kaste Lys over sønderjysk Natur, Historie og Folkeliv.

Sønderjysk Maanedsskrift

vil fortælle stedlig Historie og fastholde Dagens Tildragelser i Oversigtsartikler, vil fortælle om Sønderjyllands Tilblivelse og Bebyggelse, om skiftende Kulturforhold og Kaar i Krig og Fred. Det vil bringe gamle Sagn og Minder fra svundne Tiders Tro.

Sønderjysk Maanedsskrift

vil søge at knytte sine Læseseres Interesse til sit Lands Fortid. Det vil søge at blive det Sted, hvor Oplysning om sønderjyske Egnes Historie lettest og bedst findes i den mest tilgængelige Form.

Sønderjysk Maanedsskrift

vil være et dansk Tidsskrift, præget af sønderjysk Fortid og Tankegang.

Sønderjysk Maanedsskrift

udkommer fra 1. Juli 1924 en Gang om Maaned og vil hver Gang være 16 Sider stort.

Det koster 1 Kr. 65 Øre fjerdingaartligt, Postpenge medregnet, og kan bestilles hos Posten eller i Boghandelen

Bestil det straks

og tal med Deres Nabo om det!

Flere Prøvenumre kan faas hos Seminarielærer Eskildsen i Tønder.

Udgiverne.

På omslaget af Sønderjysk Månedsskrifts første nummer oplyses bl.a., hvad der er formålet med tidsskriftet. I dag - 65 år senere - udtrykker denne tekst stadig noget væsentligt om Sønderjysk Månedsskrift.

månedsskriftet. Det var overladt til Eskildsen og Lausten-Thomsen at skabe et økonomisk grundlag for bladet. Det højeste man kunne svinge sig op til, var på styrelsesmødet den 28. juni 1925 at bemyndige de to redaktører til at optage en kassekredit på indtil 2000 kr med dem selv som garanter!⁷⁶ Den 30. juni 1924 udsendtes det første nummer af månedsskriftet, et hæfte på 16 sider med en artikel om ordningen af det offentlige skolevæsen i de sønderjyske landsdele efter Genforeningen, en artikel om gamle gårde i Halk sogn, en artikel om oldfund og stednavne, nogle digte af Martin N. Hansen, samt en rubrik med overskriften »Samleren«.

Denne rubrik var Claus Eskildsens opfindelse og hang nøje sammen med hans opfattelse af »det hjemstavnsprægede menneske«. Den blev introduceret med følgende bemærkning: »Under denne Overskrift vil der i hvert Nummer komme Smaameddelelser fra Folkeminder, Naturforhold o.s.v. Bladets Læsere bedes opfatte denne Del af Maanedsskriftet som en stadig Opfordring til Medarbejderskab«. Bladets læsere tog opfordringen op, og i de følgende 15 år fremkom her en righoldig samling af sådanne folkeminder. Det var beretninger om forvarsler, hensatte brande, varsler om vind og vejr, skikke under årets og livets højtider, talemåder, tælleremser, mundheld, spøgelseshistorier og meget andet folkloristisk stof. Hvor omfattende denne del af månedsskriftets indhold er, fremgår af, at afsnittet »Folklore« omfatter 372 af de 1044 titler, som registret over månedsskriftets første tyve årgange opregner. I afsnittet »Folklore« dækker de enkelte titler ofte over samlinger af folkloristiske meddelelser, således at der er tale om flere tusinde enkeltmeddelelser.⁷⁷ Hvem har nu bidraget med dette stof? Langt de fleste meddelelser er anonyme, og det er kun oplyst, hvor de stammer fra. Men de mange lokaliteter, der angives, viser, at der har været meddelere over hele Sønderjylland, som flittigt har indsamlet dette stof og indsendt det til redaktionen. Lausten-Thomsen fortæller, at de to redaktører undertiden fik lærere og skolebørn til at skrive stile om hjemegnens folkelige overlevering;⁷⁸ Eskildsens store kendskab til lærerne gennem hans virksomhed på seminariet i Tønder har utvivlsomt givet gode muligheder for sådanne kontakter.

Blandt de navngivne bidragydere til »Samleren« bør nævnes Andreas Lorenzen (1877-1946). Han var født i Rinkenæs, uddannet smed, men levede størstedelen af sit liv i Angel. Her begyndte han at optegne folkeminder, som han sendte til Dansk Folkemindesamling, men meget blev trykt i Sønderjysk Månedsskrift, der i årgangene 1937-45 bragte samlinger af hans folkeminder i decembernummeret. Ved Andreas Lorensens død i 1946 kunne Claus Eskildsen i månedsskriftet med fuld ret publicere en nekrolog over ham med titlen »Sønderjyllands betydeligste folkemindesamler«.⁷⁹ Det var Claus Eskildsen, der redigerede denne del af månedsskriftet, og det er således ham, der har

Folkemindesamleren Andreas Lorenzen (til højre) i samtale med Georg Friis fra Snarupskov i Angel. Fot. 1938, Dansk Folkemindesamling.

samlet dette stof emnemæssigt og sørget for, at det blev bragt ind i en sammenhæng. Både han og Lausten-Thomsen skrev således mere sammenhængende artikler på grundlag af dette stof, bl.a. om tælleremser og himmelbreve.⁸⁰

Fra omkring 1940 optager dette stof mindre og mindre plads, rubrikken »Samleren« dukker op med uregelmæssige mellemrum, og sidste gang den forekommer er i september 1946. Måske var det fordi »den ellers så rigt flydende kilde syntes om ikke udtørret, så dog at flyde lidt mere trægt«. Således udtrykker en af meddelerne, månedsskriftets senere redaktør, Werner Christiansen, det i 1974.⁸¹ Fra slutningen af 1940'erne spiller dette folkloristiske stof i hvert fald en meget begrænset rolle i månedsskriftet.

Ser vi på, hvem der i øvrigt har skrevet artikler i månedsskriftet, må det siges, at der er tale om en meget bred og talrig forfatterkreds. I alt 280 personer er opregnet i listen over forfattere i de tyve første årgange af månedsskriftet. Mange har kun skrevet en enkelt eller to artikler, mens der er 29, som har skrevet mere end fire artikler.⁸² Månedsskriftet indeholdt ikke kun historisk og folkloristisk stof. Også geologi, zoologi og botanik var med, og hermed blev månedsskriftet et dansk bud på den brede hjemstavnslære, som i andre lande nød så stor udbredelse i mellemkrigsårene. Især i de første år bragte

månedsskriftet desuden en del artikler med aktuelt indhold, bl.a. om skoleforhold og økonomiske forhold, men denne type artikler svinder noget ind, når vi kommer længere frem i årgangene. I sidste halvdel af 1930'erne findes der dog en række artikler om nationale og politiske forhold.

Claus Eskildsens indsats som igangsætter og redaktør af Sønderjysk Månedsskrift kan næppe overvurderes. Med dette tidsskrift og gennem sit bestyrelsesarbejde i Historisk Samfund var han med til at fastholde en bred opfattelse af lokalhistorien og dens opgaver. Gennem sin indsats har han medvirket til at fastholde nogle af de folk, der kunne føle sig tiltrukket af den tyske hjemstavnsbevægelse. Eskildsen gav et dansk alternativ, der også indeholdt arbejde i det folkelige fællesskabs tjeneste.

Oprettelsen af Landsarkivet og indsamling af arkivalier 1933-47⁸³

Allerede i 1919 var spørgsmålet om, hvad der skulle ske med de nordslesvigske embedsarkiver efter Genforeningen, blevet taget op til drøftelse på dansk embedsmandsplan, men nogen afgørelse blev ikke truffet. I 1920 stod man derfor helt uforberedt over for de arkivmæssige følger af Genforeningen. En inspektionsrejse, som underarkivar ved landsarkivet i Viborg, Hans Knudsen, foretog til de sønderjyske landsdele i februar 1921, gav et foreløbigt overblik over tilstandene ved en del af de nordslesvigske embedsmyndigheder.

Det viste sig herved, at der under det tyske styre kun i ringe omfang var foretaget afleveringer til Statsarkivet i Kiel, og at mange embeder stadig lå inde med endog særdeles gamle sager. Kassationer var hovedsagelig foretaget i de nyere sager fra tiden efter omlægningen af administrationen i Sønderjylland i 1867 og årene derefter. Der fandtes altså et meget omfattende lokalt materiale til belysning af grænselandets historie, selvom opbevaringsforholdene undertiden var meget utilfredsstillende.

Genindførelsen af dansk administration rejste samtidig problemet om, hvad man skulle gøre ved de nedlagte embeders arkiver, ligesom aflevering af ældre kirkebøger fra præsteembederne trængte sig på.

I årene efter 1920 fulgte en omfattende debat inden for det danske arkivvæsen om, hvordan man skulle klare denne helt nye situation, og der var absolut ikke enighed. Skulle man oprette et særligt sønderjysk eller et fælles sydjysk-sønderjysk arkiv, der samtidig kunne aflaste det stærkt overfyldte landsarkiv i Viborg, eller skulle man henlægge alle de sønderjyske arkiver til landsarkivet i Odense, hvor der endnu var plads? Og hvis der skulle oprettes et arkiv i Sønderjylland, hvor skulle det så ligge?

Sønderjyderne var imidlertid ikke til sinds at lade embedsmændene alene afgøre dette spørgsmål. En deputation fra Tønder havde bl.a. været i København og haft foretræde for undervisningsminister Appel, ligesom H. P. Hanssen

havde gjort sin indflydelse gældende. Undervisningsministeren gjorde det bl.a. på grund af disse initiativer i april 1922 klart over for rigsarkivar Kr. Erslev, at han ønskede et landsarkiv i Aabenraa kun for de sønderjyske landsdele, evt. i form af en filial under landsarkivet i Viborg eller direkte under rigsarkivaren. Skridtet blev dog ikke taget fuldt ud, men man nøjedes med at oprette et »midlertidigt arkivdepot«, der fik plads i amtshuset i Aabenraa.

Daværende underarkivar ved landsarkivet for Sjælland, Frode Gribsvad, kom i januar 1923 til Aabenraa for at begynde arbejdet. I løbet af de følgende ca. tre år foregik der en omfattende indsamling af arkivalier fra embederne, og det viste sig hurtigt, at forholdene på amtshuset var alt for snævre. Skiftende regeringer, sparebestræbelser og strid om, hvor i Nordslesvig arkivet skulle placeres, bevirkede at sagen trak i langdrag. Historisk Samfund tog på sit styrelsesmøde og årsmøde i Gram den 11. sept. 1927 sagen op, og der blev enstemmigt vedtaget en resolution, der udtalte sikker forventning om »at det sønderjyske arkivdepot i en nær fremtid må blive omdannet til et sønderjysk landsarkiv, der kan stå som et centralsted for udforskning af Sønderjyllands historie«, ikke mindst i betragtning af det omfattende historiske arbejde, som foregik syd for grænsen. Resolutionen tog ikke stilling til, hvor i Nordslesvig arkivet skulle placeres, simpelthen fordi der i styrelsen var dyb uenighed herom.

Resolutionen blev bakket op af omkring 40 danske historikere med en henvendelse til regeringen om oprettelse af et landsarkiv for de sønderjyske landsdele »rigeligt udstyret med videnskabeligt personale«. I marts 1928 fremsatte regeringen så endelig et lovforslag i folketinget om oprettelse af et landsarkiv i Tønder, hvor det skulle indrettes i den tidligere preussiske telegrafstation. Det var simpelthen den billigste løsning overhovedet!

Lovforslaget nåede imidlertid ikke at blive færdigbehandlet, før rigsdagen drog på sommerferie, og da forslaget i efteråret 1928 blev genfremsat, fremkom der forslag om, at en udbygning af et af de bestående landsarkiver var en bedre løsning. Forslaget gik i udvalg, og i 1929 fik landet så en ny regering under Th. Staunings ledelse og med Borgbjerg som undervisningsminister. Der forelå nu så mange forslag om landsarkivets placering - Tønder, Aabenraa, Haderslev, Ribe, Kolding - at Borgbjerg ønskede betænkningstid. Omsider - i februar 1931 - fremsatte han lovforslag om oprettelse af et landsarkiv for de sønderjyske landsdele i Aabenraa!

Medvirkende til Borgbjergs beslutning om at vælge Aabenraa har utvivlsomt været det stærke pres, som bl.a. H. P. Hanssen havde lagt på ministeren og hans embedsmænd med en udtalelse sommeren 1930 på rådhuset i Aabenraa om, at arkiverne på Folkehjem aldrig ville blive udleveret til noget landsarkiv uden for Aabenraa, og at han ville sørge for, at »rejse en almindelig stemning

Den 28. april 1931 stadfæstede kongen loven om oprettelsen af »Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele«, men der gik over et år, før byggeriet kom igang. Aabenraa by skænkede en grund i den nordlige udkant af byen ved landevejen til Haderslev, og kgl. bygningsinspektør K. Lehn Petersen, Odense, udarbejdede tegningen til bygningen, hvis indretning bar præg af, at der var udvist den største sparsommelighed. Der var således ingen bolig for landsarkivaren som ved de andre landsarkiver - kun arkivbetjenten fik bolig i bygningen. Fot. Det kongelige Bibliotek.

i hele den sønderjyske landsdel, hvis der blev tale om at lægge arkivet uden for denne landsdel«. ⁸⁴ Den 28. april 1931 stadfæstede kongen loven om arkivet, men først i juli 1933 kunne Landsarkivet åbnes for besøgende. Det indeholdt foreløbig kun de embedsarkiver, som var blevet indsamlet og afleveret til det midlertidige arkivdepot i de forløbne 10 år, ⁸⁵ men det var ikke mindst indenfor Historisk Samfund et stærkt ønske, at der også blev indsamlet privatarkiver af betydning for sønderjysk lokalhistorie og ikke mindst til belysning af Sønderjyllands historie i tiden 1864-1920. På sit møde den 30. dec. 1932 vedtog Historisk Samfunds styrelse at sætte en indsamling i værk. Fra »Det kongelige danske Videnskabernes Selskabs Kommission til Undersøgelse af de i dansk Privateje bevarede Kilder til dansk Historie« modtog man et tilskud til arbejdet, der strakte sig over de følgende 5-6 år for derefter at ebbe ud. Der blev holdt en række møder i bl. a. Sønderborg, Haderslev, Broager og Aabenraa, hvor styrelsens medlemmer agiterede for indsamlingen, som i øvrigt foregik ved hjælp af en række tillidsmænd. I Haderslev Vesteramt varetoges arbejdet af gårdejer Thøste Thøstesen, der igennem en årrække udførte et stort arbejde. I beretningerne om arbejdet nævnes endvidere lærer Chr. Maibøll, Jejsing,

Læsesalen på Landsarkivet i Aabenraa kunne rumme 5-6 besøgende ad gangen. På dette billede fra omkring 1970 sidder de besøgende tæt, og det fælles bord er fyldt med arkivalier og papirer. Fot. Landsarkivet.

kontrollassistent Laursen, Bovrup, gårdejer P. Nissen Ravn, Åstrup, gårdejer Andreas Madsen, Blans, dr. Sarauw, Augustenborg, lærer W. Christiansen, Jejsing, lærer Jens Holdt, Jejsing, samt museumsinspektør Jens Raben, Sønderborg. Raben sørgede i øvrigt for, at de fleste af de arkivalier, som museet lå inde med, blev afleveret til landsarkivet. Det samme skete for Haderslev Museums vedkommende.⁸⁶

Efterhånden ebbede dette arbejde ud, hvilket til dels skyldtes, at Landsarkivet selv sideløbende hermed udførte et arbejde med at indsamle privatarkiver. Betydningen af dette arbejde på længere sigt lå i, at befolkningens bevidsthed om vigtigheden af at sikre »gamle papirer« ved at aflevere eller deponere dem i landsarkivet blev skærpet.

I 1944 blev Historisk Samfunds arbejde med indsamling af arkivalier genoptaget på initiativ af sekretæren, Johan Hvidtfeldt. En række af de tidligere tillidsmænd, bl.a. Jens Holdt og Werner Christiansen var med igen; ny var lærer Aug. Korse, Broager, ligesom også arkivar Peter Kr. Iversen kom med i dette opsøgende arbejde straks fra sin tiltræden som arkivar ved landsarkivet i 1944.⁸⁷

I forbindelse med denne »anden runde« af Historisk Samfunds indsamlingsarbejde er to andre initiativer dog nok af større betydning. I 1944 tog Hvidt-

I 1974 blev en stor ny tilbygning til Landsarkivet taget i brug, og også forholdene for de besøgende bedredes betydeligt. Pladsen på læsesalen er - som det fremgår af dette billede - således overdådig sammenlignet med forholdene på den gamle læsesal. Fot. Landsarkivet.

feldt initiativ til en opfordring til fremtrædende sønderjyder om at »nedskrive beretninger om deres deltagelse i nationalt og kulturelt arbejde, i politisk virksomhed eller bestræbelser for den økonomiske fremgang i landsdelen«. Opfordringen blev udsendt til mindst 35 personer, og af disse foreligger der nedskrevne eller udgivne erindringer fra en meget stor del. De er næppe alle blevet til i forbindelse med eller som følge af dette initiativ, men opfordringen kan i mange tilfælde have været det skub, der skulle til, for at disse personer gik igang med at nedfælde deres erindringer.⁸⁸ Det var også Hvidtfeldt, som tog initiativ til den indsamling af beretninger vedrørende besættelsestidens historie, som blev sat i værk i 1945. Et spørgeskema blev udarbejdet af Hvidtfeldt og sendt ud til fremtrædende personer i ca. 120 sogne og kommuner i Sønderjylland. Endvidere blev der udsendt skrivelser til henved 300 enkeltpersoner, højere embedsmænd, rigsdagsmænd, sognerådsformænd, borgmestre, foreningsledere og fremtrædende modstandsfolk med opfordring til at nedskrive deres minder fra besættelsestiden. Denne opfordring gav dog et betydeligt magrere resultat end udsendelsen af spørgeskemaerne. Af disse blev 55 returneret, og de indgår nu i Historisk Samfunds arkiv som et materiale, der utvivlsomt vil vise sig at indeholde værdifuldt stof, når det i 1995 bliver tilgængeligt for forskningen.⁸⁹

Museernes udbygning i tiden 1920-1945

Det sønderjyske museumsvesen var ved Genforeningen på stort set det samme stade som i det øvrige Jylland. Hvad angår museer havde Nordslesvig ikke været en forsømt fjern provins i Det tyske Kejserrige. I virkeligheden var den museumsmæssige dækning bedre i Slesvig-Holsten end i den øvrige del af riget. Om det er de særlige nationale forhold i grænseregionen, der har spillet ind, kan næppe afgøres. Museernes udbygning i Nordslesvig havde været markant efter år 1900 med museer i Christiansfeld, i Sønderborg og ikke mindst det betydelige byggeri i *Haderslev*. Museet her havde ved Genforeningen en bygningsmæssig standard, som var blandt de bedste i hele den danske provins. Museets leder, Chr. M. Lund, var ikke blot en meget energisk udgraver, men også en dygtig formidler af lokalhistorien, og i tiden frem til sin afgang i 1935 var han en meget flittig foredragsholder i de sønderjyske forsamlingshuse. Han havde en række ideer om et nært samarbejde mellem de sønderjyske

Hans Neumann virkede gennem mere end 40 år som museumsinspektør i Haderslev. Gennem utallige foredrag og artikler i presse og tidsskrifter bragte han resultaterne af sin arkæologiske virksomhed videre. Hans udgravninger var altid tilgængelige for interesserede - som her, hvor en pressefotograf har fotograferet ham under en udgravning i Vedsted i 1966, højt til vejs på en stige for at få et godt oversigtsbillede af det udgrave-de. Haderslev Museum.

museer for at forhindre for mange overlapninger i det lokalhistoriske arbejde; men han måtte erkende, at tiden i 1920'erne slet ikke var moden til et sådant samarbejde.⁹⁰ I hver købstad ønskede både lokalbefolkning og politikere et museum, der skulle dække »det hele« - fra oldtid til slutningen af 1800-årene, og først omkring 1960 blev Lunds ideer atter taget op. Haderslev Museums standard var så høj, at der ikke i mellemkrigsårene skete større udvidelser af bygninger eller personale.

Efter Lunds afgang i 1935 fik museet det følgende år en faguddannet leder, cand. mag. Hans Neumann, der stammede fra Haderslev-egnen. Han kom gennem 40 år til at lægge sin arbejdskraft i det lokalhistoriske arbejde, både i sin egentlige arbejdstid og i sin fritid. Neumann blev - i lighed med Lund - en energisk formidler af lokalhistorien i studiekredse og i talrige forsamlingshusforedrag hver vinter. Som noget nyt i landsdelen tog han også kulturhistoriske særudstillinger op, så museet ikke blot fremtrådte som nogle uforanderlige rum, men kunne byde på skiftende udstillinger ved siden af den permanente præsentation af de vigtigste fund fra Haderslev-egnen.

I Sønderborg medførte Genforeningen, at der skete store bygningsmæssige ændringer. Den danske stat købte Sønderborg Slot af den sidste af de augustenburgske hertuger, Ernst Günther, da denne efter Genforeningen ønskede at afhænde sine ejendomme i Danmark. I handlen indgik også Gråsten og Augustenborg slotte, og det var således en betydelig slotskapacitet, det offentlige pludselig stod med, og det blev lidt af et problem at finde en passende anvendelse for de tre slotte. I Sønderborg løstes problemerne dog hurtigt. Hjemstavns museet led af pladsmangel i den villa, hvor man var rykket ind i 1917, og i overgangstiden 1919-1920 havde bestyrelsen for hjemstavnsforeningen indgået en aftale med Ernst Günther om at få stillet en række værelser på Sønderborg Slot til rådighed. Denne aftale blev imidlertid ikke ført ud i livet på grund af de særlige administrative forhold i overgangsperioden mellem tysk og dansk styre. Men aftalen blev respekteret af den danske stat efter købet af slottet i 1921, måske fordi det var lidt svært at finde passende institutioner at anbringe i det middelalderlige slot. En betingelse i forbindelse med indflytningen på slottet var, at museets ejerforhold blev ændret, så det kom til at svare til de to museer i Haderslev og Aabenraa. Museet overgik derfor fra at være foreningsejet til at være ejet af byen og amtet i fællesskab, dvs. at de offentlige myndigheder også i Sønderborg-området erkendte deres forpligtigelser over for bevarelsen af de lokalhistoriske minder. Samtidig blev museumsleder Jens Raben ansat i en fuldtids stilling som museumsinspektør. Museets overgang til offentlig eje blev i øvrigt lettet betydeligt ved, at foreningen i sin henvendelse til amtet kunne fastslå, at museumsdriften intet ville koste, idet entreindtægterne kunne dække løn- og lokaleudgifterne!⁹¹ I løbet af et par år var det nye

Folkedansere i en af bondestue-udstillingerne på Sønderborg slot i 1933. Levendegørelse af museumsudstillinger er ikke et nyt begreb. I 1930'erne forsøgte museerne i Haderslev og Sønderborg at samarbejde med folkedansere for at skabe liv i udstillingerne. Ofte blev det dog til idealiserede billeder. Fot. Museet på Sønderborg Slot.

museum så velindrettet, at det i en fører fra Sønderborg Turistforening i 1924 kunne betegnes som hørende til byens største seværdigheder. Det rummede på dette tidspunkt store samlinger vedrørende krigene 1848-50 og 1864, en betydelig arkæologisk samling, en afdeling for middelalderlig og kirkelig kunst, værelser om byens historie med det gamle lavsvæsen og et søfartsrum. Endvidere et par værelser med Augustenborgs historie, egnens kulturhistorie og en malerisamling. Alt i alt et museum med »det hele« og meget langt fra museumsdirektørs Lunds visioner om en ennemæssig deling mellem de nordslesvigske museer. I Sønderborg trivedes lokalpatriotismen, og man ønskede ikke at give slip på noget til fordel for en bredere helhedsløsning. Det bærende i de lokalhistoriske bestræbelser var netop at understrege og fastholde en lokal identitet, ikke blot i forhold til det øvrige Danmark, men også i forhold til de andre sønderjyske byer.

I *Aabenraa* blev der i 1920'erne gjort store anstrengelser lokalt for at få museet anbragt i passende omgivelser. De fejlslagne byggeplaner fra 1919 blev helt skrinlagt, og i stedet for overvejedes at anvende eksisterende bygninger;

bl. a. toldboden og navigationsskolen var inde i billedet. I 1924 blev museets ejerforhold ordnet på samme måde som i Sønderborg og Haderslev, idet by og amt i fællesskab overtog samlingerne. Men først i 1935 fik de betydelige samlinger deres eget hus. Byggeriet blev muliggjort ved en sum fra amtet, der herefter slap for at betale driftstilskud, og samtidig blev der fra statens side ydet et ikke ringe tilskud til byggeriet. Dette var ikke sædvane i 1930'erne, men må ses som udtryk for et klart ønske om at fremme »den åndelige genforening«. Formidleren af byggetilskuddet var ingen ringere end Nationalmuseets direktør, den sønderjysk fødte M. Mackeprang, for hvem det lokalhistoriske arbejde var en naturlig del af det nationale arbejde i Sønderjylland. Dette betød dog ikke en manglende rummelighed over for den tyske folkegruppe, og museets indsamling blev tilsyneladende ikke berørt af de nationale hensyn.⁹² I hvert fald bevarede museet også i den nye bygning en nær kontakt til de rederkredse, der førhen havde sat deres præg på byen, men som nu med vemod måtte se tilbage på den svundne storhed. I museums kredsen var en række af byens fremtrædende hjemmetyskere fortsat aktive, således skibsreder Jacob Jebsen og kaptajn Hans Schlaikier. I modsætning til Haderslev og Sønderborg fik Aabenraa imidlertid ikke fuldtidsansat leder, men man klarede sig med en god indsats fra museumsforeningen og ikke mindst Jens Frost, der var museumsbestyrer fra 1937 til 1956.

Tønder var i modsætning til de tre købstæder på østkysten uden museum ved Genforeningen, og en nystiftet museumsforening gik energisk i gang med at videreføre de planer om et museum for Tønder Amt, der to gange før var strandet på grund af økonomien.⁹³ Foreningens formand var den lokalhistorisk interesserede og nationalt meget engagerede amtsskolekonsulent Nicolai Svendsen. Det lykkedes ham at virkeliggøre de gamle planer om et kulturhistorisk museum i porthuset til det forlængst nedrevne Tønderhus. I november 1921 overdrog byen porthuset til foreningen, og efter en grundig istandsættelse og omfattende ombygning var et museum for Tønder by og amt omsider klar til indvielsen i 1923. Imidlertid var der ikke indsamlet ret mange genstande. I virkeligheden var museet skabt, før en egentlig indsamling var påbegyndt - og det er en i museumshistorien ret enestående situation. Ovenikøbet havde staten ydet et betydeligt byggetilskud til ombygningen, og dette understreger, at skabelsen af et museum for vestslesvigsk kultur må være opfattet som en væsentlig dansk kulturopgave efter Genforeningen. Selv om der var et betydeligt tysk mindretal på Tønder-egnen og tysk flertal i Tønder by, kom der ikke andre tysksindede i bestyrelsen end byens borgmester. Her sad derimod fremtrædende dansksindede, foruden Nicolai Svendsen, amtmand Schack, gårdejer Hans Lorenzen fra Ballum m. fl.

I 1924 blev apoteker Peter Toft (1872-1945) tilknyttet bestyrelsen, og fra

1925 og til sin død var han formand. Han lagde hovedvægten for museets indsamlingspolitik på den lokale kunstindustri, og dette begreb omfattede dels ting, der var fremstillet lokalt så som sølv og kniplinger, dels ting, der var importeret til Tønder-egnen som fajancer og fliser. Tønder Museum kom i kraft af denne indsamlingspolitik til at afspejle byens eksklusive borgerkultur med fornemme møbler og fajancer og sølvtøj. Derimod var andre sider af lokalhistorien meget svagt repræsenteret. Men der var en klar styrke i ikke »at ville det hele«, og Tønder Museum bliver derfor tidligere end landsdelens øvrige præget af specialisering.

Tysk lokalhistorisk arbejde 1920-1940

Grænsedragningen i 1920 betød for det tyske mindretal i Nordslesvig, at de bånd, der tidligere havde knyttet tyskheden her sammen med organisationer, institutioner og foreninger i Slesvig-Holsten, blev brudt. Der måtte derfor bruges megen kraft og energi på at etablere egne organisationer og institutioner og genoprette de afbrudte forbindelser. I dette arbejde, hvis mål var at skabe kulturelt selvstyre, blev det tyske mindretal i Nordslesvig støttet stærkt sydfra. Undersøgelser af historikere og folkelivsforskere, bl.a. fra universitetet i Kiel, søgte at påvise Nordslesvigs tyskhed og ældgamle samhörighed med det øvrige Slesvig-Holsten og dermed 1920-grænsen som unaturlig.⁹⁴ »Volkskunde« var et centralt forskningsemne, ligesom hjemstavnsbevægelsens tanker og ideer i dens særlige tyske udformning gjorde sig stærkt gældende. Det kom derfor også til at præge meget af den lokalhistoriske litteratur, som frembragtes nord for grænsen.⁹⁵ Nogen selvstændig historisk organisation, der på samme måde som Historisk Samfund for Sønderjylland kunne samle historisk interesserede omkring et arbejde med udforskningen af landsdelens historie, fik det tyske mindretal imidlertid ikke efter 1920. Dette arbejde blev derfor i høj grad præget af en række enkeltpersoners virksomhed og udgivelser.

Blandt de større værker, som udkom på tysk i denne periode, er pastor Claus Rolfs' store værk om Højer, »Geschichte des Fleckens und Kirchspiels Hoyer«, der bygger på omfattende kildestudier og udkom i 1926 efter forfatterens død. I Gråsten udgav Johannes Ahlmann i 1930 »Allerlei aus Gravenstein«, som skildrer Gråstens udvikling fra ca. 1800 og frem til ca. 1930 med udgangspunkt i storkøbmanden O. F. Ahlmann. En skildring af Aabenraas søfart gav den pensionerede kaptajn Hans Schlaikier i 1929 i bogen »Apenrader Schiffahrts-Chronik«, der samtidig udkom på dansk med et tillæg af Mads Michelsen.

Det var især igennem en række tidsskrifter, at lokalhistoriske undersøgelser blev publiceret på tysk. Jacob Bödewadt (1883-1946) i Tønder påbegyndte i 1922 udgivelsen af tidsskriftet »Nordschleswig. Beiträge zum volklichen Auf-

bau«. Her bragtes et stort antal mindre bidrag af folkloristisk karakter. Efter udsendelsen af fire årgange gik tidsskriftet imidlertid ind, men fra 1925 fandt det en afløser i »Deutscher Volkskalender für Nordschleswig«, der fik et bredere grundlag ved at være udgivet af de tyske organisationer i Nordslesvig. Det blev en slags årbog for mindretallet og bragte bl. a. årsberetninger fra foreninger og organisationer samt nekrologer. Mange artikler behandlede dagsaktuelle og politiske forhold, ligesom indholdet er præget af debatindlæg omkring mindretallets kulturelle situation. Artikler af mere lokalhistorisk karakter fandt dog også optagelse sammen med bl.a. noveller, fortællinger og digte. Ved sit blandede indhold fik Volkskalender således på mange måder samme karakter som Sprogforeningens Almanak. En del af de lokalhistoriske forfattere er gengangere år efter år. Det gælder Th. O. Achelis, Jens Raben og W. Krüger fra Aabenraa, men blandt forfatterne er også Jacob Bödewadt, Fritz Hähnsen, Harboe Kardel og Fr. Christensen.

»Die Heimat« var dog det tidsskrift, som hyppigst bragte lokalhistorisk stof fra Nordslesvig. Man kom ind på at samle stoffet i særlige Nordslesvig-hæfter, i alt 11, som udkom med uregelmæssige mellemrum fra 1924 til 1932. Her er forfatterkredsen noget bredere end i Volkskalender, men Th. O. Achelis og Ludwig Andresen er de flittigste bidragydere.

Også den tyske presse i Nordslesvig bragte mange artikler af lokalhistorisk indhold, for fleres vedkommende som et særligt bilag. Det gælder »Deutsche Heimat«, der udsendtes som et tillæg til »Neue Tondernsche Zeitung«, mens »Heimatblätter für den Kreis Sonderburg« 1922-24 igen udkom som et tillæg til »Sonderburger Zeitung«

Fra 1929 samledes de tyske aviser i Nordslesvig i »Nordschleswigsche Zeitung«, der fik sæde i Aabenraa. De lokalhistoriske artikler, som blev trykt heri, blev samlet og udgivet i »Heimatblätter aus Nordschleswig, Beiträge zur Geschichte, Volks- und Landeskunde unserer Heimat«. I alt fire hæfter udsendtes i årene 1936-45. J. Raben og Th. O. Achelis har skrevet et meget stort antal artikler heri; blandt forfatterne i øvrigt kan nævnes Wilhelm Krüger, Emil Kühler, Harboe Kardel, Max Rasch og Hans Schlaikier.⁹⁶ Som det fremgår af denne gennemgang, er der en række navne på lokalhistoriske forskere, som går igen og igen. Det gælder bl. a. Jens Raben, hvis særlige udvikling er omtalt ovenfor, samt Ludvig Andresen og Thomas O. Achelis. Blandt de lokalhistorikere, som skrev på tysk, er disse to de betydeligste i årene mellem 1920 og 1940.

Ludvig Andresen var født i Tønder i 1880, uddannet som lærer, men fra 1902 bosiddende i Kiel. En stor del af hans værker behandler fødebyen Tønder og Tønder amt. I 1906 publicerede han i »Die Heimat« - som ovenfor nævnt - sine første artikler. Hans første større værk om Tønder handler om fastelavns-

gildet og skyttekorpsen i Tønder og blev publiceret i 1907 i Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte bind 37. I 1928 skrev han om klosteret i Tønder, i 1930 om »Tondern um 1500« og i 1935 om Vajsenhuset. Hans hovedværker om Tønder er »Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tondern bis 1869« fra 1937 og »Geschichte der Stadt Tondern bis zum dreissigjährigen Krieg« fra 1939. Ludwig Andresen, der døde i 1940, var en meget flittig forsker, der redeligt stræbte efter objektiv behandling også af de nationale problemer, og hans virke fandt stor anerkendelse, også i danske kredse.⁹⁷

I slutningen af 1920'erne dannedes inden for »Deutscher Lehrerverein für Nordschleswig«, som i 1932 havde ca. 150 medlemmer, et »Arbeitsgemeinschaft für Geschichte«. Det bestod af lærere, som drev historiske studier, ikke mindst lokalhistoriske, specielt med henblik på brug i skolernes historieundervisning. Ludwig Andresen blev en inspirerende lærer og vejleder for gruppen, der år efter år mødtes en gang om måneden i Tinglev.⁹⁸

Inden for det tyske mindretals organisationer gjorde Ludwig Andresen sig endvidere til talsmand for skabelsen af et arkiv, som kunne bevare vidnesbyrderne om den tyske kultur i Nordslesvig i form af breve, dagbøger, optegnelser, gård- og foreningspapirer m.m.⁹⁹ Grundlaget for arkivets oprettelse var en indsamling af protokoller og andre arkivalier fra de mange tyske soldaterforeninger, som fandtes i Nordslesvig også efter 1920. Det førte til en indsamling af tyske foreningsarkivalier i bred almindelighed og til en formel oprettelse af »Archiv der deutschen Volksgruppe in Nordschleswig« i 1937. Dets daglige leder blev lærer Wilhelm Krüger i Aabenraa.¹⁰⁰ Fra dette arkiv og »Arbeitsgemeinschaft für Geschichte« er der en direkte forbindelse til stiftelsen af »Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig« i 1959 og det med denne forening forbundne arkiv.¹⁰¹

Thomas Otto Achelis var født i Bremen i 1887, uddannet ved tyske universiteter og fra 1916 ansat ved gymnasiet i Haderslev. Efter Genforeningen virkede han indtil 1924 ved den tyske afviklingsafdeling ved Haderslev Katedralskole og boede i Haderslev indtil 1936, da han flyttede til Rendsborg. Han fangede hurtigt interesse for den ældgamle grænselandsskoles historie, hvor han var ansat, og der foreligger fra hans side ikke mindre end 37 artikler og bøger om Haderslev Katedralskoles historie. Fra skolen bredte hans interesse sig til byens og landsdelens historie, ikke mindst dens personalhistorie. Han skrev Haderslev bys historie indtil ca. 1800, som 1926-29 blev udgivet af Haderslev by under titlen »Haderslev i gamle dage«. Selv om han tilstræbte objektivitet og upartiskhed i national henseende, lykkedes det næppe så godt for ham som for Ludwig Andresen. I 1930 skrev han således Haderslev bys skolehistorie, som byen imidlertid ikke ønskede at udgive. Den blev derfor i 1934 udgivet

på tysk under titlen »Deutsche und dänische Schulen einer Schleswiger Grenzstadt«.¹⁰²

Hans vigtigste bidrag til landsdelens historie er dog hans fortegnelse over studenter fra hertugdømmet Slesvig, »Matrikel der Schleswigschen Studenten 1517-1864«, som rummer over 10.000 navne, og som han arbejdede med i en lang årrække. Den udkom i 1966-67 efter hans død.¹⁰³

I 1933 blev der ved universitetet i Kiel oprettet et »Institut für Volks- und Landesforschung«. Her blev Ludwig Andresen leder af »Abteilung für Heimat- und Volkstumsforschung im Grenzland«. Som følge af nazismens raceteorier fik slægtsforskningen en særlig placering ikke mindst i den lokalhistoriske forskning, og der oprettedes et »Schleswig-Holsteinische Arbeitsgemeinschaft für Sippenforschung und Sippenpflege«, som udfoldede en livlig virksomhed i samarbejde med Institut für Volks- und Landesforschung. Det fik flere lokalafdelinger, dog ingen i Nordslesvig, og udgav fra 1937 tidsskriftet »Die Sippe der Nordmark«.¹⁰⁴

I nazismens ideologi blev hjemstavnen udgangspunkt for skabelsen og udviklingen af det folkefællesskab, som var grundlaget for det tyske folks omformning og tilpasning til den nye tid. Studiet af hjemstavnen, dens sæder og skikke, klædedragt, husformer, folkelige kunst, sprogbrug osv. blev derfor tillagt stor betydning af nazismens ideologer. Det var vigtigt, at folket selv medvirkede ved studiet af hjemstavnen, og dette studium blev derfor sat i system.¹⁰⁵ I hver eneste landsby i Tyskland skulle der skabes en »Dorfbuch«, der »skal give et sandt og klart billede af livet i landsbyen i fortid og nutid«. Udarbejdelsen af denne Dorfbuch skulle ske under medvirken af alle beboere i landsbyen, og der blev derfor skrevet vejledninger til hjælp ved udarbejdelsen. En af disse var Peter Ingwersens »Wie erarbeite ich ein Dorfbuch« fra 1938. Den var ikke upåvirket af sin tids nazistiske læresætninger og udtryksformer, men byggede i øvrigt med sine anvisninger på en tidligere bog af Ingwersen: »Wie erfasse ich die Geschichte meiner Heimat? Eine Anleitung, besonders für Lehrer«, der udkom i 1922.

Peter Ingwersen var født i Flensborg 1885, læreruddannet og senere ansat ved forskellige seminarier. Han var en fremragende pædagog og skolemand og hævdede, at opdragelsen af mennesket måtte ses i sammenhæng med dets hjemstavn, land og folk og dets historie. Ligesom Claus Eskildsen fremhævede han hjemstavnshistoriens betydning for undervisningen i skolen, og derfor satte han lærerne i gang med lokal- og hjemstavnsforskning.¹⁰⁶

På mange måder kan man trække paralleller mellem lokalhistorien på dansk side og på tysk side i 1920'erne og 1930'erne. På begge sider er man præget af hjemstavnsbevægelsen, og på begge sider var det væsentligt, at folk aktivt blev inddraget i arbejdet. Et vejledende arbejde blev udført af Landsudvalget for

Hjemstavnskultur og af Institut für Volks- und Landesforschung; et tilsvarende arbejde indenfor Historisk Samfund for Sønderjyllands rammer kom først igang i besættelsesårene.

Andre former for lokalhistoriske aktiviteter i mellemkrigsårene

Det lokalhistoriske arbejde har altid afspejlet sig på mange andre områder end i foreningsdannelse og udgivelse af skrifter, men mange af disse andre aktiviteter er i dag svære at dokumentere, fordi de ikke har sat sig så synlige spor. Tre hovedområder synes dog at kunne udskilles: Foredrag, hjemstavnskurser og historiske udflugter. Alle tre aktiviteter har tjent til at bevidstgøre folk om betydningen af at beskæftige sig med en egns historie og livsbetingelserne for dens befolkning.

En del af det lokalhistoriske arbejde foregik i de foredragsforeninger, som fandtes over hele Sønderjylland. Et godt eksempel kan hentes fra Døstrup sogn. I 1929 besluttede den lokale foredrags- og ungdomsforening at lade et to-dages hjemstavnskursus indgå som et af vinterens tilbud i foredragsrækken. I løbet af en hel søndag i november og den efterfølgende mandag aften blev deltagerne præsenteret for seks foredrag om Vestslesvigs kulturhistorie og natur. Der var stor tilslutning, ca. 120 deltagere, og der var fremskaffet såvel tre lysbilledserier fra Nationalmuseet som et bredt udvalg af hjemstavnsliteratur fra Det sønderjyske Landsbibliotek. En af forudsætningerne for den meget brede tilslutning var den lave pris for deltagelse, og denne pris var muliggjort ved, at »foredragsholderne havde skånet foreningen på det mest mulige for honorar«, som formanden udtrykte det i sin tak. Arrangementet foregik i Døstrup Forsamlingshus, og det gode samvær ved kaffebordet og i fællessangen var her som andetsteds en uadskillelig del af det folkelige hjemstavnsarbejde. Det er også karakteristisk, at de seks foredragsholdere var mænd med tilknytning til det folkeopdragende arbejde i Vestslesvig, nemlig tre præster og tre lærere.¹⁰⁷

Det var dog ikke alle steder, at arbejdet med hjemstavnsminderne gik så godt som i Vestslesvig. I slutningen af 1920'erne var tilslutningen til Historisk Samfunds årsmøder endnu ret beskeden; ved årsmødet i Haderslev var der i 1929 således kun mødt 25 af foreningens 657 medlemmer. Et af foreningens medlemmer, Fr. Rudbeck fra Årøsum, kom efter årsmødet med nogle betragtninger over den ringe interesse for hjemstavnen i Haderslev Østeramt. Han tager udgangspunkt i sit hjemsogns by og understreger, at der næppe findes mange ord om dette betydelige sogn i alle årgangene af Sønderjyske Årbøger og Sønderjysk Månedsskrift, og han fortsætter. »Tag hele vores hjemstavnsliteratur, kun hist og her spredte, korte småting fra dette store sogn, hvor dog samfærdslen fra Arilds tid altid har været stor, hvor vejen gik igennem fra

ørerne til Jylland og Tyskland. Og dog, når vi kommer i samtale med gamle venner, mænd og kvinder fra egnen, så sidder de inde med så mange fortidsminder, kan fortælle om vor kirke, om præsterne, om gamle slægter og gårde, om færgeløbet, om dysserne, om krigenes tid osv, her kan komme meget frem, men indsamlingen haster, når ikke også disse minder skal synke i graven. Men det er ikke blot disse minder, som er i fare, også de gamle gårdarkiver, gamle papirer og bøger, hvor vore forfædre har nedskrevet deres slægts historie eller egne erindringer, trues med at gå tabt«.

Løsningen på disse påtrængende problemer var efter Rudbecks mening, at Historisk Samfund for Sønderjylland lavede en ny struktur med tillidsmænd i alle sogne. Omkring tillidsmændene kunne der så skabes en kreds af interesse-rede medhjælpere, der kunne fordele arbejdet med hjemstavns minder mellem sig, men naturligvis under vejledning af bestyrelsen for Historisk Samfund for Sønderjylland. Dette forslag blev ikke ført ud i livet i 1920'erne, og det gav tilsyneladende heller ikke anledning til større debat i foreningen, men det er givet, at Rudbeck havde fat i en central problemstilling, og ca. 15 år senere blev et tilsvarende forslag gennemført af Historisk Samfund. Hvis det lokalhistoriske arbejde skulle styrkes, var det ikke nok at tilbyde medlemsskab af en forening og udsende et par skrifter om året, der skulle arbejdes for en ændret bevidsthed i hele befolkningen, og hertil skulle anvendes mange aktiviteter, der alle skulle tage deres udgangspunkt i den helt nære hjemstavn. Skolelærerne havde efter Rudbecks mening en central rolle i dette arbejde: »En eneste hjemmestil om sognets fortidsminder vil få far og mor og bedsteforældre med til hjælp og sætte hukommelsen i bevægelse.«¹⁰⁸

Også populære foredrag i forsamlingshuset blev fremhævet som en væsentlig aktivitet, og denne form for historieformidling blev styrket i løbet af 1930'erne, især under indtryk af det nye pres mod 1920-grænsen, som kom efter Hitlers magtovertagelse i 1933. Der dannedes nye foreninger med et dansknationalt hovedsigte, først og fremmest »Det unge Grænseværn« og »Danske Samfund«. Det unge Grænseværn, som oprettedes på initiativ af lærer Peter Marcussen i 1933, samlede i tusindvis af unge. Sønderjyllands historie indgik i foreningens arbejde, og derfor forsøgte man at danne sognearkiver og nåede op på ialt 15 sognearkiver med tilhørende studiekredse.¹⁰⁹ Både i Danske Samfund, Det unge Grænseværn og i de talrige foredrags- og ungdomsforeninger, som allerede fandtes over hele landsdelen fik det historiske foredrag med dansknationalt sigte en kraftig opblomstring fra midten af 1930'erne og til slutningen af 1940'erne. Blandt foredragsholderne var mange lærere, men også præster, højskolefolk og landmænd. Tre karakteristiske eksempler på folkelige foredragsholdere kan fremhæves.

Historikeren Hans Lund var først højskolelærer i Askov og blev i 1926

forstander på Rødding Højskole. Han var medlem af styrelsen for Historisk Samfund for Sønderjylland gennem mere end 40 år (1928-69) og i en årrække tillige formand for Danske Samfund i Haderslev Vesteramt. Gennem disse tillidshverv blev han meget benyttet som foredragsholder om historiske og nationale emner. Lund talte om Sønderjyllands historie, om Danmarkshistorie og om landbrugshistorie, men sjældent om emner af kun sognehistorisk interesse. Udblikket til Danmarks- eller verdenshistorien og den nationale sag var en vigtig del af hans foredrag.

En folkelig foredragsholder med en helt anden baggrund er den jævnaldrende Ernst Christensen (1895-1966) fra Asserballe. Han var alsisk landmand og meget aktiv i det nationale ungdomsarbejde og var at finde blandt grundlæggerne af Det unge Grænseværn i 1933. Hans historiske interesse var stor og hans viden dybtgående på mange felter; derfor blev han en meget benyttet foredragsholder over såvel historiske som vækkende, nationale emner.

Ikke mindst i Vestslesvig var der i mellemkrigsårene et aktivt folkeligt og historisk arbejde på mange fronter, da det gjaldt om at dokumentere danskerne hjemret til hele det område, der blev dansk i 1920 - også Tønder og Højer med betydelig tysk dominans. Flere vestslesvigske foredragsholdere kunne trækkes frem, men det er svært at finde nogen, der i betydning kan sammenlignes med seminarielærer Claus Eskildsen. Han var fra 1920 en uhyre aktiv deltager i det folkelige kulturarbejde på dansk side, og hans indsats som foredragsholder var meget betydelig. Emnerne spændte vidt, fra bredt anlagte nationalt vækkende foredrag til beskrivelser af vestslesvigske kulturtræk på mange områder, især i bygestil og sæd og skik. Mens Lund og Ernst Christensen havde nær tilknytning til højskolen og var rundne af det grundtvigske folkelige arbejde, var Eskildsen meget påvirket af den tyske hjemstavnsbevægelse, og han formåede at overføre en række værdifulde træk herfra til det danske arbejde.¹¹⁰

Også den danske hjemstavnsbevægelse var i mellemkrigsårene med til at give inspiration til det lokalhistoriske arbejde i Sønderjylland og modtog påvirkning herfra. »Landsforeningen for Landskabskultur« afholdt hvert år store hjemstavnskurser for interesserede fra hele landet. I 1925 og igen i 1930 lagde man disse kurser i henholdsvis Tønder og Rønshoved ved Flensborg Fjord. Disse kurser var et slags dansk gensvar til de store årsmøder, som »Verein zur Pflege der Natur- und Landeskunde« havde afholdt i Haderslev og Sønderborg i årene op til Første Verdenskrig. Her havde man kombineret foredrag om egnens historie og natur med udflugter og besigtigelser.¹¹¹ De samme aktiviteter genfindes i de danske kurser.

I Tønder var der i 1925 265 deltagere, som var på udflugter til bl.a. Løgumkloster, Brøns, Møgeltønder, Højer, Rudbøl, Trøjborg og Schackeborg, lige-

Under hjemstavnskurset i Tønder i 1925 var deltagerne bl.a. også på tur til Højer. På billedet ses deltagernes omstigning mellem biler og tog ved Højer sluse, endestationen for den nu forlængst nedlagte Tønder-Højer jernbane. Claus Eskildsen var praktisk tilrettelægger af kursets mange ture. Fot. Historiske Samlinger, Aabenraa.

som der naturligvis var byvandring i Tønder. Deltagerne blev endvidere præsenteret for foredrag om såvel mere snævre lokalhistoriske emner som geologi, dialektforskning og helt aktuelle emner som Vadehavets afvanding og jordernes sammenlægning. Kurset var tilrettelagt af Claus Eskildsen, og programmets store bredde vidner om hans brede definition af det lokalhistoriske arbejde. Samtidig blev hjemstavnskurset en kraftig dansk-national manifestation. Det sluttede i hjemmetyskhedens højborg Tinglev med aktuelle foredrag om det danske mindretal syd for grænsen og med taler og hilsener til deltagerne fra de øvrige nordiske lande.¹¹²

Ved det tilsvarende kursus i Rønshoved fem år senere, i 1930, var der 150 deltagere, og et af hovedtemaerne her var den dansknationale bevægelse fra 1840'erne til 1920. Også foredrag om de aktuelle opgaver for det dansk-kulturelle arbejde i grænselandet indgik som væsentlige indslag, og det lokalhistoriske arbejde blev endnu engang knyttet nært til det nationale arbejde.¹¹³

Historiske udflugter var således en iøjnefaldende del af hjemstavnskurserne, og denne aktivitet blev ligeledes taget op af Historisk Samfund for Als og Sundeved, der gennemførte en række udflugter for sine medlemmer i mellemkrigsårene. Udflugterne foregik især til igangværende arkæologiske udgravninger som Brovold ved Augustenborg, hvor der så blev lejlighed til at høre om de nyeste fund. Det var museumsinspektør J. Raben, som var tilrettelægger af disse udflugter, og han var også igangsætter af en særlig aktivitet på Als:

En gennemsøgning af en række skove for at registrere flest mulige skålsten, dvs. sten med skålformede fordybninger, der vidner om bronzealderens soldyrkelse. Denne livlige amatørarkæologiske virksomhed var i høj grad med til at få hjemstavnsens minder til at fæstne sig i hukommelsen - ikke blot hos de aktive medvirkende.¹¹⁴

Historisk Samfund for Sønderjylland har derimod kun et år benyttet den historiske ekskursion som en medlemsaktivitet. Årsmødet i 1932 i Haderslev afsluttedes med en udflugt til Skamlingsbanken, men kun få medlemmer deltog, mens en udflugt samme år til Brovold ved Augustenborg, der havde ret god tilslutning, forblev en enlig svale. Der synes såvel i styrelsen som blandt medlemmerne kun at have været ringe interesse for sådanne udflugter. I 1939, da Historisk Samfunds årsmøde afholdtes sammen med Dansk Historisk Fællesforenings årsmøde i Aabenraa, afvikledes der dog sammen med DHF en historisk udflugt til Sydslesvig. Foredrag var derimod et fast indslag på Historisk Samfunds årsmøde, og som regel holdtes der et eller to historiske foredrag. Alt i alt må man dog sige, at Historisk Samfund for Sønderjyllands medlemsaktiviteter var såre begrænsede. Man koncentrerede sig om at udgive Sønderjyske Årbøger og at indsamle arkivalier. Men også på dette punkt førte besættelsestiden til, at nye aktiviteter kom igang.

Lokalhistoriske artikler og bøger ca. 1920-1940

Den danske hjemstavnsbevægelses ideer og den vejledning, som blev givet på hjemstavnskurserne, har utvivlsomt virket som inspiration for mange af de personer, der mere aktivt beskæftigede sig med lokalhistorien og skrev artikler og bøger. Også den tyske hjemstavnsbevægelse satte sig mange spor i landsdelen, og det kan være svært at afgøre, om inspirationen kommer fra den ene eller anden gren af denne bevægelse.

To udgivelser fra slutningen af 1920'erne bærer således titlen »Vor Hjemstavn«. Den ene er udgivet af Historisk Samfund for Als og Sundeved 1927-31 og rummer 15 artikler fra Als og Sundeved, mens den anden bog er udgivet af Hejmdals Bogtrykkeri i Aabenraa 1927-32 og rummer i alt 24 artikler, hovedsagelig med emner fra Aabenraa by og amt. I begge tilfælde er der tale om artikler, som havde været bragt i avisen, og som nu blev udgivet i bogform, idet »interessen for hjemstavnsens og i det hele Sønderjyllands historie i tiden efter Genforeningen har været stærkt stigende«, som det siges i forordet til Aabenraa-bogen.¹¹⁵

Avisen Hejmdal havde også publiceret en række artikler, skrevet af gårdejer Thøste Thøstesens, Hygum. En del af dem blev udgivet i bogform under titlen »Fra Hygum sogn« (1927). Det var resultatet af Thøstesens mangeårige studier

af hjemstavnen, og bogen giver gode skildringer af udskiftningen i Hygum, af tiden ca. 1848-70 og af præstehistorien.

Hans Krogs »De gamle slægter. Lokal- og slægtshistorie fra Aller sogn«, der udkom i 1936, er udsprunget af den samme interesse for hjemstavnen og dens historie. Hans Krog (1874-1959) havde indtil 1926 drevet sin fædrenegård i Stubbum og levede herefter som rentier. Han stiller i forordet til sin bog spørgsmålet om, hvorfra »denne trang og denne vågnende interesse for de gamle slægter, de, der trådte vore stier, pløjede vore agre og byggede de gamle gårde« stammer. Han mener, at en af årsagerne er den økonomiske krise, som »vender tanker og følelser tilbage til tider, da man levede under en stadig fremadskridende udvikling og fik bedre kår, eftersom årene gik«. Som titlen antyder, er det gård- og slægtshistorie, der bringes i denne bog; bogen indvarsler hermed en genre inden for lokalhistorien, som især blev almindelig nogle årtier senere. Et betydeligt værk inden for denne genre var H. Hejselbjerg Paulsen: »Sønderjyske Slægter«, der udkom i 1942. Bogen er egentlig en sognehistorie for Øster Løgum sogn, men perspektivet er bredere, og bogen bærer da også undertitlen »Bidrag til nordslesvigske Befolknings- og Kulturhistorie«. Forfatteren gennemgår minutiøst de enkelte gårdes slægtsforhold og påviser herigennem, hvilken stærk rodfæstethed der kendetegnede de nordslesvigske landsogne.¹¹⁶

»Bogen om Bov sogn«, der udkom i 1939, søger derimod at give en skildring af sognets historie fra oldtiden og helt frem til nutiden. Et kapitel om »Sognet i dag« er udformet i interviewform og bringer læseren rundt til en række erhvervsvirksomheder og institutioner. Det er en hjemstavnsbog, som i meget høj grad følger det mønster, der var fastlagt af Landsudvalget for hjemstavns-kultur. Den er udarbejdet af »Mænd i sognet«, der har skrevet ud fra, hvad de fandt væsentligt og læseværdigt. Hovedforfatteren, lærer R. P. Sørensen, skildrer bogens formål som »at fremme kendskab og kærlighed til hjemstavnen hos os selv og andre«. På spørgsmålet om, hvad det er, som sætter sognets folk i stand til at skrive, svarer han: »For det første interessen; for det andet den lette adgang til oplysning, især til gennem bibliotekerne at skaffe sig litteratur om ethvert emne; for det tredje vore videnskabelige institutioners beredvillighed til at give oplysning og hjælp til lægmænd. At se f.eks. en arbejdsmand ud fra disse forudsætninger gøre en indsats i hjemstavnsforskningen - ikke blot forøge sin egen viden, men ved førstehånds-studium sætte sig i stand til at yde os andre kyndig vejledning på et bestemt område - det er en oplevelse, som man i vor tid nok kan trænge til for at fastholde troen på, at det vi kæmper for, også tør kaldes med hædersnavnet: kultur.« - Den arbejdsmand, der her er tale om, er Andreas Wortmann, hvis beskæftigelse

med arkæologi og oldtidsminder igennem en menneskealder gjorde ham til en af landsdelens førende amatørarkæologer.¹¹⁷

Lokalhistorisk arbejde i besættelsesårene

Den vejledning og hjælp fra videnskabelige institutioner, som R. P. Sørensen her er inde på, blev et vigtigt emne i 1940ernes debat om, hvordan lokalhistoriske undersøgelser kunne tilrettelægges og publiceres i bogform. Det blev især Johan Hvidtfeldt, der kom til at præge denne debat. Ved sin virksomhed som arkivar ved Landsarkivet i Aabenraa og ved den aktivitet, han i øvrigt udfoldede, satte han sig dybe spor i det lokalhistoriske arbejde i Sønderjylland, ikke mindst efter at han i 1941 blev sekretær i Historisk Samfund for Sønderjylland og redaktør af Sønderjyske Årbøger. Hans indsats for indsamling af arkivalier og af erindringer er nævnt ovenfor; her skal især andre sider af hans indsats i det lokalhistoriske arbejde omtales.

Straks da han var blevet sekretær, udkastede han en idé om, at Historisk Samfund burde yde sit bidrag til det folkelige arbejde, der fulgte i kølvandet på den nationale samling og selvbesindelse, som besættelsen medførte. Ideen blev straks akcepteret af styrelsen, og i september 1941 henvendte man sig derfor til Danske Samfunds formænd i sogne over hele Sønderjylland med et tilbud om at afholde foredrag om emner fra Sønderjyllands historie. Johan Hvidtfeldt, Hans Neumann, H. Hejselbjerg Paulsen og Werner Christiansen tog sig af disse foredrag, der ofte blev afviklet under noget vanskelige forhold. Foredragsholderens aktionsradius var på grund af ikke mindst trafikforholdene begrænset, og de måtte i flere tilfælde benytte cyklen som transportmiddel. Foredragene var enten mere brede, generelle foredrag, som f.eks. »Den sønderjyske befolkning gennem 400 år«, »Det danske sprog og dets skæbne i Sønderjylland«, »Sønderjyllands danske arv«, eller de gik mere snævert på det pågældende sogns historie. Dette lokalhistoriske initiativ omfattede således både det nationalt vækkende og det helt lokale.

Hvidtfeldt drev selv omfattende lokalhistoriske studier, og i sit daglige arbejde som arkivar mødte han de mange lægfolk, der var drevet af en dyb interesse for deres hjemstavns historie. Han så også resultaterne heraf i form af afhandlinger og bøger, som han i mange tilfælde tog op til vurdering i anmeldelser i Sønderjyske Årbøger, og han var langt fra tilfreds med det han så. En anmeldelse af to sognehistorier i Sønderjyske Årbøger 1943 indledtes med disse ord: »Sønderjyllands lokalhistoriske litteratur er meget ringe, både i omfang og indhold. Der findes i virkeligheden ikke een ordentlig sønderjysk sognehistorie på dansk, og med byhistorier står det ikke meget bedre til.« Sine forestillinger om lokalhistoriens funktion og opgaver havde Hvidtfeldt givet udtryk for i et foredrag på Dansk historisk Fællesforenings årsmøde i 1942.

Det bærer titlen »Samarbejdet mellem rigshistorikere og lokalhistorikere«¹¹⁸, og han retter her bl.a. en skarp kritik imod den »Haandbog i Hjemstavnsforskning og Hjemstavnskultur«, som Landsforeningen for Hjemstavnskultur havde udgivet i 1939, og som han mente gik helt uden om de centrale problemer for hjemstavnshistorien, nemlig udvælgelsen af emner, udvælgelsen af kildestoffet og behandlingen af stoffet¹¹⁹.

Hvidtfeldts løsning på dette problem var en bedre vejledning til lokalhistorikere, og han mente, at Historisk Samfund for Sønderjylland - ligesom Dansk Historisk Fællesforening - havde en vigtig rolle i den forbindelse. Den nævnte anmeldelse sluttede da også med en opfordring til lokalhistoriske forfattere, der ønskede at udgive en sognehistorie e.lign., om at henvende sig til Historisk Samfund og »anmode om dets faglige støtte«.

At dette ikke var tomme ord, viser det omfattende, vejledende og ansporende arbejde, som Historisk Samfund tog op i løbet af 1940'erne. Historisk Samfund lod som nævnt afholde foredrag i samarbejde med Danske Samfund. I forbindelse hermed står også de foredrag og kurser, som Johan Hvidtfeldt holdt om udarbejdelse af sognehistorier.

Hvidtfeldt var i sine tanker om at styrke og højne det lokalhistoriske arbejde på linje med en anden ung historiker, nemlig Troels Fink, der i 1941 var blevet dr. phil. på en afhandling om udskiftningen i Sønderjylland. Fink var i 1940 blevet sekretær for De sønderjyske Danske Samfund, og han så betydningen af en styrkelse af den nationale bevidsthed gennem et arbejde med sognehistorie. På De sønderjyske danske Samfunds årsmøde den 8. marts 1941 gjorde han sig til talsmand for dannelsen af særlige hjemstavnskartoteker.¹²⁰

Historisk Samfund for Sønderjylland gjorde sit til at hjælpe arbejdet igang. Den 5.-7. januar 1942 afholdt Hvidtfeldt et arkivkursus på landsarkivet i Aabenraa; det havde plads til 11 deltagere, men tre gange så mange havde meldt sig. Successen ansporede til at fortsætte med dette arbejde og et hjemstavnskursus blev planlagt til at finde sted på Hoptrup Højskole sommeren 1942, men det måtte aflyses på grund af svigtende tilslutning.¹²¹

I stedet søgte man at afholde en række møder rundt omkring i Sønderjylland, hvor spørgsmålet om arbejdet med sognehistorier blev taget op. Det var igen Hvidtfeldt, som holdt for. Den 15. maj 1943 holdt han således et foredrag om dette emne i V. Sottrup arrangeret af Sundeved lærerforening.

Hvidtfeldt og Fink fik imidlertid også lejlighed til selv at vise, hvordan de mente, en sognehistorie burde se ud. Bl.a. i Bovrup-Varnæs Sogns Danske Samfund tog man opfordringen op om at gå igang med at skrive sognets historie. Den 12. jan. 1943 indbød man til generalforsamling med foredrag af Johan Hvidtfeldt om Varnæs Sogns historie. På indbydelsen stod endvidere følgende: »Den tanke er opstået indenfor bestyrelsen, at i den her tid, hvor vi

sådan set sidder i »beskyttelsesrum«, skulle man se at få Varnæs sogns historie fortalt og skrevet af folk, der er inde i disse ting...Folk her fra sognet, der har kendskab til emner, der bør findes i en sådan sognehistorie, opfordres til at være med i arbejdet.«

Resultatet blev et samarbejde mellem sognets egne mænd og de to historikere Hvidtfeldt og Fink, der påtog sig bogens redaktion. I 1944 kunne bogen udsendes, den var på 190 sider og havde et meget stort antal forfattere. Alligevel blev den betegnet som et »mønster på en sognehistorie« af Peter Kr. Iversen i hans anmeldelse i Sønderjyske Årbøger 1947, hvor han tillige understreger, at bogens 19 afsnit følger sig naturligt til hinanden, og at gentagelser stort set er undgået. Redaktørerne havde selv skrevet tre afsnit og havde inddraget forfattere udefra, bl.a. flere historikere, der havde skrevet i alt ti afsnit, mens sognets egne historisk interesserede mænd havde skrevet fem. Bogens sidste afsnit om tiden 1920-40 byggede på ikke mindre end 11 personers oplysninger, og er således et udtryk for det stramme redaktionsarbejde, som lå bag bogen, og som er en del af forklaringen på, at den blev opfattet som mønstergyldig af faghistorikere.

Men Hvidtfeldt og Fink nøjedes ikke kun med i praksis at demonstrere, hvorledes en sognehistorie kunne bygges op. I 1944 udgav Historisk Samfund som nr. 5 i sin skriftserie »Vejledning i studiet af Sønderjyllands historie«, skrevet af Fink og Hvidtfeldt. Bogen er med sin kommenterende gennemgang af den trykte litteratur om Sønderjyllands historie et fortrinligt hjælpemiddel for den, der »har lyst til at beskæftige sig med Sønderjyllands fortid«, som det hedder i bogens forord. Men der er tale om Sønderjyllands historie og ikke kun lokalhistorie, og bogen var derfor nok af mere begrænset værdi for de hjemstavns- og lokalhistorikere, som er emnet her.

Hjemstavns- og lokalhistorikerne var dog ikke glemt. Det ansporende og vejledende arbejde, som Historisk Samfund for Sønderjylland havde taget op i besættelsesårene, blev videreført med fornyet kraft efter befrielsen i 1945. Allerede i juni 1945 udarbejdede Hvidtfeldt et »Forslag til plan for Historisk Samfund for Sønderjyllands arbejde til fremme af sønderjysk lokalhistorie«. Første punkt i planen var et forslag om en vejledning i lokalhistorie, udarbejdet af Peter Kr. Iversen, der i 1944 var blevet ansat som arkivar på landsarkivet. Der skulle endvidere skrives kronikker o. lign. indlæg i dagspressen om bl.a. den nationale og kulturelle værdi af det lokalhistoriske arbejde med angivelse af visse retningslinjer herfor og en henvisning til Historisk Samfunds vejledning. En opfordring om at tage fat på arbejdet skulle udsendes af Historisk Samfund til forskellige grupper og kredse, bl.a. Danske Samfund og til lærere, i form af en pjece, der fremhæver betydningen af et samarbejde inden for

en kreds af interesserede. Fremfor alt skulle Historisk Samfund dog »virke ansporende gennem personlig kontakt med folk«. Dette kunne ske ved afholdelse af møder med interesserede, men først og fremmest ved at Historisk Samfund stillede en mand til rådighed, som kunne give de folk, der påtænkte at tage fat på et lokalhistorisk arbejde, en personlig vejledning og sørge for, at arbejdet kom ind i faste organisatoriske rammer. Endvidere kunne Historisk Samfund yde tilskud til trykning af værker, »hvis udgivelse må anses for at være af værdi for sønderjysk historie.« Endvidere indeholdt planen et forslag om, at Historisk Samfund fik en række tillidsmænd rundt omkring i de enkelte egne; de skulle dels agitere for Historisk Samfund, dels arbejde med sikring og indsamling af historisk kildemateriale, men ikke mindst skulle de virke for det lokalhistoriske arbejde ude i sognene.

Styrelsen stillede sig meget positivt over for forslagene, og der blev opbygget en tillidsmandsordning over en stor del af landsdelen.¹²² Flere styrelsesmedlemmer gav dog udtryk for en vis skepsis over for nogle af forslagenes gennemførelighed, bl.a. mente landsarkivar Frode Gribsvad, at »arbejdet med at få folk til at skrive sognehistorier er naturligvis meget godt, og der kommer forhåbentlig også enkelte gode sognehistorier ud deraf, men lidt frygter jeg for, at der skal komme for meget dilettanteri frem, men måske den hjælp, som Historisk Samfund vil yde her, netop vil bevirke, at det undgås. Vi får se.«¹²³

Hvor meget blev nu realiseret af dette ud over styrkelsen af forbindelsen til medlemmerne? Peter Kr. Iversens »Vejledning for sønderjyske lokalhistorikere« blev udsendt i 1946 som nr. 8 i Historisk Samfunds skriftrække. Det er et hæfte på 61 sider, der er bygget op således, at der først gives en vejledning i »Arbejdets forberedelse og materialets indsamling«. Her opfordres bl.a. til, at man går sammen i »en sognehistorisk studiekreds«, hvis formål skal være at få »sognets historie klarlagt og sluttelig få samlet resultaterne i en sognehistorie«. Et samarbejde med Historisk Samfund for Sønderjylland anbefales, og der foreslås udarbejdet en arbejdsplan eller disposition. Der gengives et eksempel på en sådan arbejdsplan. Herefter følger fem afsnit, der gennemgår, hvordan man finder frem til materialet, og hvordan det behandles (det trykte materiale, arkivmaterialet, levninger, sagn og folkeminder, stednavne og folke-mål), og der slutes med et afsnit om stoffets bearbejdelse, manuskript og trykning.¹²⁴

Det er på mange måder »de ideale krav«, som her opstilles, og det kunne måske nok virke afskrækkende. Bibliotekar Jacob Petersen, Aabenraa, er inde på det i en anmeldelse, selvom han indrømmer, at de egns- og sognehistorier, der hidtil var udkommet, havde vist, at der var brug for en sådan vejledning. Han slutter sin anmeldelse med håbet om, »at ingen vil lade sig skræmme af

de store krav med hensyn til materialet, der kræves gennemgået. Anvend så ordet: Det går næppe så galt som arkivaren siger det». ¹²⁵

Den fulde realisation af Hvidtfeldts forslag blev nok noget hæmmet af, at Hvidtfeldt i 1945 tiltrådte en stilling som landsarkivar i Viborg, men selv herfra kunne han føre en del af sine planer ud i livet. I oktober 1945 var han således tilbage i Sønderjylland og kunne i løbet af få dage afholde tre af de planlagte møder med grupper, som var interesserede i at arbejde med lokalhistorien. Den 19. okt. holdtes et møde i Tønder, dagen efter i Jejsing, hvor en studiekreds under lærer Werner Christiansens ledelse allerede var igang, og den 22. oktober i Sønderborg, hvor der tilsyneladende ikke kom studiekredse igang. ¹²⁶

Det var ikke kun i Varnæs, at opfordringen fra Danske Samfund om at skabe et hjemstavnskartotek og Historisk Samfunds vejledende og ansporende indsats satte sig spor. Troels Finks ide om hjemstavnskartoteker blev taget op flere steder i Sønderjylland, bl. a. i Sottrup sogn, hvor 10 personer, heriblandt gårdejer Olav J. Bonefeld, den 22. april 1941 mødtes for at sætte et hjemstavnsarbejde igang. I de følgende år frem til 1947 mødtes gruppen regelmæssigt omkring indsamling og bearbejdning af materiale. ¹²⁷ Direkte inspiration er der også tale om i forbindelse med hjemstavnsarbejdet i Skodborg sogn, hvor lærer K. M. Hermansen fik dannet et hjemstavnsudvalg, som gik igang med et indsamlingsarbejde. ¹²⁸

Også i Brøns kom et arbejde igang. Der blev i 1944 oprettet et Historisk Samfund for Brøns sogn, som i 1946 havde 139 medlemmer. Her blev der holdt foredrag om lokalhistoriske emner, og man arbejdede på at give en mindre kreds af medlemmer en vis skoling i lokalhistorie. Der indsamledes billeder, arkivalier og lejlighedssange, ligesom der arbejdedes på en sognebeskrivelse, bl.a. ved at indsamle oplysninger om hver enkelt gård. ¹²⁹

I beretningen på Historisk Samfunds årsmøde den 30. maj 1948 kunne formanden endvidere oplyse, at der var arbejdsgrupper igang i Nybøl, København og Havnbjerg, foruden i Emmerlev, hvor arbejdet som nævnt ovenfor dog går helt tilbage til forrige århundrede. Endvidere var Historisk Samfund via sin tillidsmand i Bjolderup sogn, lærer J. Holdt, blevet anmodet om at hjælpe ved igangsættelsen af et sognehistorisk arbejde i sognet. Historisk Samfunds nye sekretær, Peter Kr. Iversen, havde på et møde redegjort for, hvordan arbejdet bedst kunne lægges til rette, og nogen tid derefter havde 15 bjolderupper aflagt besøg på landsarkivet, hvor de havde fået en orientering om arkivets samlinger og en vejledning i deres benyttelse. ¹³⁰

Resultatet af dette arbejde rundt omkring i de forskellige »hjemstavnsudvalg« viste sig i løbet af en række år i form af en samling sognehistorier. I 1947 udsendtes »Skodborg Sogn i Frøs herred« på i alt 212 sider; den blev

ved sin fremkomst rost for bl. a. det meget grundige indsamlingsarbejde, der lå til grund.¹³¹ I 1950 udkom »Københoved bysamfund. Bidrag til Skrave sogns historie 1«, en bog på 430 sider, som af Peter Kr. Iversen betegnes som »en meget værdifuld forøgelse af den forholdsvis sparsomme sønderjyske lokalhistoriske litteratur«¹³². I 1951 udkom første bind af »Bjolderup sogns historie«, som i 1956 blev fulgt af endnu et bind. I alt omfattede den 464 sider, fordelt på 28 kapitler, hvoraf de ti var skrevet af den unge historiker, H. V. Gregersen, der var født i sognet, mens otte kapitler var skrevet af lærer Hans J. Bertelsen. Peter Kr. Iversen udgjorde sammen med H. V. Gregersen værkets redaktion. Også her ser vi ligesom med Varnæs sogns historie to faghistorikere, der i et snævert samarbejde med sognets egne mænd er med til at bibringe en sognehistorie den helhed og sammenhæng, som faghistorikere har fastsat som målet.¹³³

Ved siden af disse sognehistorier, hvis sammenhæng med Historisk Samfunds vejledende og ansporende arbejde er helt klar, udkom der dog også i årene omkring 1950 andre sognehistorier, der ligesom tidligere hovedsagelig er en enkelt mands værk. Det gælder P. Feddersen Jensen: »Visby Sognekronike«, der udkom i 1946 med amtsskolekonsulent Nic. Svendsen som rådgiver og vejleder, Aug. Korse: »Broagerlands Historie«, der udkom i hæfter 1945-46, men aldrig er blevet fuldført, Hans Krog: »Tyrstrupbogen. Bidrag til Tyrstrup sogns historie«, (1951), samt H. P. Jørgensen: »Uge sogn - et grænsesogn i 1500 år«, (1951) med bibliotekar Aage Bonde som medforfatter og Johan Hvidtfeldt som rådgiver og vejleder.¹³⁴ H. P. Jørgensen (1884-1970) var gårdejer i Uge sogn og havde beskæftiget sig indgående med bl.a. spørgsmålet om det gamle Urnehoved landstings placering. Det førte til en af de mest langvarige fejder i sønderjysk lokalhistorie, idet H. V. Gregersen bestred H. P. Jørgensens tingpladsteori.¹³⁵

Tiden efter 1945

Byhistorier

Debatten om de sognehistoriske fremstillinger i 1940'erne havde sat sig frugt i en række udmærkede sognehistorier, selvom der var lang vej, før alle Nord-slesvigs sogne havde fået hver deres historie. Væsentlig var dog også den bevidsthed om det lokalhistoriske arbejdes metode og organisering, som var skabt igennem Historisk Samfunds vejledende arbejde.

Bjolderup sogns historie var imidlertid den sidste frugt af dette arbejde, og der gik ca. ti år, før der igen blev udgivet en sognehistorie. Baggrunden herfor er formodentlig de store samfundsforandringer, som tog fart i 1950'erne, og

som i begyndelsen ikke fremmede interessen for studiet af fortiden. Man så frem i stedet for tilbage.

Studiet af de sønderjyske byers historie havde hidtil ikke påkaldt sig nogen større interesse, i hvert fald ikke fra dansk side. Ludwig Andresen havde igennem en årrække taget sig af studiet af Tønders historie (se ovenfor), mens Th. O. Achelis havde dyrket Haderslevs historie. Det var der kommet nogle bøger og et meget stort antal artikler ud af. I Sønderborg var det museumsinspektør J. Raben, der skrev om Sønderborg, men hans artikler var spredt ud i forskellige tidsskrifter. Om Aabenraas søfart havde som nævnt ovenfor kaptajn Hans Schlaikier skrevet, og hertil kom et meget ejendommeligt værk, V. Marstrands »Aabenraa ca. 1028-1523. En egnsplan- og byhistorisk undersøgelse«, som udkom i 1933 og er præget af forfatterens stærke fantasi og evne til at digte langt ud over det, som kilderne giver belæg for. »Aabenraa-bogen« fra 1945 er udgivet af redaktør C. J. Bech og rummer kun i begrænset omfang en egentlig byhistorisk behandling, men er præget af erindrings- og anekdotisk stof.

En enkelt dybtgående undersøgelse foretaget af historikeren Gottlieb Japsen over »Aabenraa bys økonomiske historie 1850-64« i Sønderjyske Årbøger 1935 og 1943 var nok det væsentligste bidrag til de sønderjyske købstæders historie, foretaget fra dansk side i årene ca. 1920-40.¹³⁶

For at få et fuldstændigt billede af den byhistoriske forskning er det dog ikke tilstrækkeligt udelukkende at se på Sønderjyske Årbøger og Sønderjysk Månedsskrift. Det bør således nævnes, at der især i Haderslev var en ikke ringe lokalhistorisk aktivitet. En forening af tidligere elever fra Haderslev Katedralskole udgav siden 1934 Haderslev-Samfundets Årsskrift, der ikke var noget helt almindeligt elevskrift. Det bragte et meget omfattende lokalhistorisk stof i form af erindringer, breve, afhandlinger o. lign., der ydede vigtige bidrag til belysning af byens historie, ikke mindst i den nationalt bevægede tid i 1800-årene frem til 1864.¹³⁷ Et væsentligt bidrag til byens nationale historie var endvidere jubilæumsskriftet »Harmonien 1799-1849-1949. Træk af danskhedens historie i Haderslev gennem 150 år«, som udkom i 1949 og var skrevet af lektor, dr. Magnus Favrholdt (1904-79), boghandler Johs. Chr. Nielsen (f.1904) og fuldmægtig Olav Christensen (1910-86), der også sammen udgjorde redaktionen af Haderslev-Samfundets Årsskrift. Olav Christensen havde i 1946 grundlagt Haderslev byhistoriske Arkiv¹³⁸ og publicerede fra omkring 1950 en række bøger og afhandlinger om Haderslev bys historie. I Haderslev stiftedes endvidere i 1954 en støtteforening for museet og arkivet, Haderslev Arkiv- og Museumsforening, der kom til at fungere som en lokalhistorisk forening.

Hverken Haderslev eller de andre sønderjyske købstæder besad imidlertid nogen samlet og sammenhængende fremstilling af byens historie. Der var altså

De lokalhistoriske arkiver drives som regel for små midler. Derfor gør det godt med lejlighedsvis kommunal støtte som her, hvor kommunaldirektør Tage Madsen er klar med en check til stifteren af landsdelens første lokalhistoriske arkiv, Olav Christensen, Haderslev, ved arkivets 25 års jubilæum i 1971. Tre år senere blev Haderslev byhistoriske Arkiv rent kommunalt. Fot. i privateje.

rig mulighed for at tage dette forsømte område op ved passende lejlighed, og en sådan byder sig altid, når en by kan fejre købstad-jubilæum. Mens Aabenraas 600 års købstad-jubilæum i 1935 ikke medførte udgivelse af nogen form for jubilæumsskrift, blev Tønders 700 års jubilæum i 1943 derimod anledning til udgivelse af en stor, ny byhistorie, »Tønder gennem Tiderne« (1943-44) på ialt 600 sider. Sagen var på initiativ af Lausten-Thomsen blevet taget op af Historisk Samfunds styrelse allerede i 1938. Tanken var »at søge udgivet en fremstilling af byens historie, dens borgere, mindesmærker og institutioner skrevet på videnskabeligt grundlag, men i en form, der gjorde den tilgængelig for enhver historisk interesseret«. Da det ikke viste sig muligt at få en enkelt person til at påtage sig opgaven, blev der tale om et samleværk med ialt 13 forfattere og Nationalmuseets direktør M. Mackeprang som redaktør.¹³⁹ Omtrent halv-

delen af bogen er en kronologisk opbygget gennemgang af byens historie i fire perioder, mens ti afsnit behandler mere specielle sider af byens historie, bl.a. kirken, slottet og seminariet. Blandt forfatterne var flere lokale folk, der alle har skrevet om den nyeste tid. Ved jubilæet i 1943 udsendte Claus Eskildsen også sin skildring af Tønders historie »Tønder 1243-1943«, som nok blev den mest læste fremstilling af Tønders historie.¹⁴⁰

I 1947 rejstes spørgsmålet om en udgivelse af Flensborg bys historie i Historisk Samfunds styrelse. Da man vidste, at Grænseforeningen havde overvejet at udgive en mindre bog om Flensborg, tog man kontakt med Grænseforeningen, der viste stor interesse for tanken. Der blev nedsat et redaktionsudvalg bestående af Knud Kretschmer fra Grænseforeningen, Johan Hvidtfeldt fra Historisk Samfund samt overarkivar Holger Hjelholt. Da det ville være en uoverkommelig opgave for en enkelt mand at skrive denne byhistorie, blev arbejdet fordelt på en lang række specialister, der hver behandlede de forhold, som de havde særlige forudsætninger for. Disse undersøgelser omkring et bestemt emne blev så opdelt kronologisk og sat sammen med andre bidrag om samme periode. Man kombinerede således en kronologisk og en saglig fremstilling, men som det indrømmes i bogens forord, bevirkede denne fremgangsmåde, at værket ikke fik det helhedspræg, som man kunne ønske. Flensborg bys historie blev udsendt i to bind i årene 1953-55 og er på ialt 875 sider.

I Sønderborg blev det i 1946 i byrådet foreslået, at Sønderborg bys historie skulle samles og udgives i en bog. Byrådet var meget interesseret, og der blev nedsat et udvalg med overlærer Anton Birkeland som formand. Overarkivar Holger Hjelholt blev bedt om at være redaktør, og arkivar Peter Kr. Iversen blev redaktionssekretær, mens museumsdirektør Jørgen Paulsen blev billedredaktør. Også dette værk fik ligesom de tidligere værker flere medarbejdere, men i modsætning til i Flensborg bys historie valgte man her at lade hver enkelt forfatter skrive om en hel tidsperiode. Der gik imidlertid 14 år, før første bind af Sønderborg bys historie kunne udgives, og bind 2 udsendtes først i 1966. Værket går i tid helt op til ca. 1960 og er på ialt 700 sider.

På dette tidspunkt var Sønderborg ved at blive overhalet af Aabenraa. Historisk Samfund for Sønderjylland tog i 1953 initiativ til udarbejdelse af Aabenraa bys historie. Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen blev redaktører, og man fulgte samme model som i Sønderborg bys historie med forskellige forfattere til hver sit afsnit. Foruden redaktørerne har historikerne H. V. Gregersen, Hans H. Worsøe og Gottlieb Japsen bidraget, således at Aabenraa bys historie, der udsendtes i tre bind i hhv. 1961, 1967 og 1974, udelukkende er skrevet af faghistorikere. Værket var på ialt ca. 800 sider og gik i tid op til 1945. Samtidig med første bind udsendtes i Historisk Samfunds skriftserie Gottlieb Japsens grundlæggende studie over »Den nationale udvikling i Aaben-

raa 1800-1850«, der er et af de væsentligste bidrag til de nordslesvigske byers nationale historie. Bind 4 af Aabenraa bys historie, der behandler perioden 1945-70 blev udsendt ved byens 650 års byjubilæum i 1985 og er skrevet af historikerne Jørgen Witte og Henrik Becker-Christensen.

I Haderslev gik der nogle år endnu, før man fik en fortsættelse af Achelis' Haderslev i gamle dage. Her var det ikke byen eller Historisk Samfund, der tog initiativet, men derimod byens førende bank, Haderslev Bank. Banken ønskede at markere sit 100-års jubilæum den 18. okt. 1975 med udgivelsen ikke af bankens historie, men af byens historie. Opgaven at skrive byens historie efter 1800 blev i 1973 overdraget til historikeren Henrik Fangel. Af forskellige grunde, bl.a. tidsmæssige, blev værket delt i to bind, således at første bind af »Haderslev bys historie 1800-1945« udkom på jubilæumsdagen i 1975, mens bind 2 stadig lader vente på sig.

I løbet af de sidste ca. 40 år er der således udgivet byhistoriske fremstillinger for alle de sønderjyske købstæder. Det er i alle tilfælde faghistorikere, der har skrevet disse byhistorier - bortset fra enkelte afsnit omhandlende den nyeste tid, der er beskrevet af lokale folk, som selv har oplevet denne tid. Der er endvidere et vist enhedspræg over flere af disse byhistorier, da det i mange tilfælde er de samme personer, der har skrevet afsnit i flere af byhistorierne.

Nævnes bør også, at flere af de mindre bysamfund, de såkaldte flækker, inden for de seneste år også har fået en fremstilling af deres historie. Størst og flottest er nok »Herrnhuter-Samfundet i Christiansfeld«, der udkom i to bind i 1984 og er resultatet af et tværfagligt projekt under Statens humanistiske Forskningsråd. Om Augustenborg foreligger to værker, Jørgen Paulsens fine, rigt illustrerede bog om »Augustenborg. Slottet, flækken, fyrstehuset« fra 1981 og hans og H. P. Clausens »Augustenborgerne«, et stort og flot værk udsendt i 1980 i Historisk Samfund for Als og Sundeveds skriftrække »Fra Als og Sundeved«. Som nr. 62 i samme skriftrække udsendtes i 1984 »Nordborg. Historien om Nordborg med tråde helt frem til vor egen tid«, redigeret af Boye Andersen. I 1986 udgav Poul Andersen en meget velskreven skildring af »Gråsten - et slot og et sogn«.

Historisk Samfund for Sønderjylland i 1950erne

I 1953 udarbejdede formanden for Historisk Samfund for Sønderjylland, den 75-årige H. Lausten-Thomsen, en redegørelse »Studie af Sønderjyllands historie«. Under indtryk af den omfattende tysksprogede litteratur om Sønderjylland, som var udkommet efter 1945 stillede han - ligesom Claus Eskildsen havde gjort det 15 år tidligere - spørgsmålet om, hvorvidt der fra de danske universiteters og danske historikers side blev gjort nok for udforskningen af Sønderjyllands historie. Hans svar var negativt.

Lausten-Thomsens oplæg blev indgående drøftet i foreningens styrelse i den følgende tid. Ikke mindst sekretæren, Peter Kr. Iversen, var aktiv i disse drøftelser, og i november 1954 var han klar med et forslag om aktivering af Historisk Samfunds arbejde. I indledningen hertil hedder det: »Jeg har spurgt mig selv, om Historisk Samfund for Sønderjylland ved en omlægning af arbejdet kunne yde sit bidrag til, at det historiske arbejde i grænselandet i dets forskellige afskygninger kunne intensiveres og fremmes. Det er min opfattelse, at forinden vi retter anker mod andre og stiller krav om større understøttelser til studiet af sønderjysk historie, må vi først gribe i vor egen barm og undersøge, om Historisk Samfund ikke både ved en samling af kræfterne og en opdeling af opgaverne kunne yde mere, end vi hidtil har gjort.«

Hermed lagde Iversen op til en ændret struktur for Historisk Samfund, men før vi ser nærmere på den, er det rimeligt at foretage en vurdering af Historisk Samfunds indsats i 1950'erne.

Ovenfor er nævnt de betydelige og vægtige artikler som prægede Sønderjyske Årbøgers 3. række (1933-42). Rækken af vægtige artikler fortsatte i 1940'erne med især Johan Hvidtfeldt, P. Kr. Iversen, Jens Holdt, Holger Hjelholt og M. Mackeprang som forfattere. Historisk Samfund kunne endvidere med tilfredshed notere, at forfattere med artikler i årbøgerne fire gange i løbet af årene 1943-49 blev hædret med Dansk Historisk Fællesforenings præmie for årets bedste lokalhistoriske afhandling. Hertil kunne i 1952 føjes en pris, som i 1950 var blevet udsat af Dansk historisk Fællesforening for den bedste afhandling om en bys eller egns forhold i besættelsestiden, fremkommet i en af de historiske amtssamfunds årbøger inden udgangen af 1952.¹⁴¹

En sammenligning af årbøgerne i første halvdel af 1950'erne med 1940'ernes årbøger viser imidlertid, at der i 1950'erne bliver længere mellem de »store«, vægtige afhandlinger, der bygger på omfattende kildestudier. Det var mindre afhandlinger med et snævrere sigte samt større kildeudgivelser, som kom til at præge årbøgerne i 1950'erne, bl.a. uddrag af kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbøger, der blev trykt i årbøgerne 1953 og 1954. Af årbøgerne 1950-56 udgør kilde- og erindringsstoffet ialt ca. 1/3 af artikelstoffet. For årbøgerne 1943-56, der bragte ialt 3386 sider artikelstof, gælder, at ca. 75 % af dette stof er af lokalhistorisk karakter, dvs. kan knyttes til en bestemt lokalitet eller egn. Årbøgernes position som egentlig lokalhistorisk årbog er altså styrket kraftigt i forhold til tidligere, og denne tendens fortsatte i den følgende tid. Der bliver længere mellem artiklerne af mere generel karakter, selvom der stadig er mange artikler, der behandler nationale og politiske forhold, især i 1800-årene. Det sker så blot i højere grad med et mere snævert lokalt udgangspunkt.

Lausten-Thomsens bekymring for forskningen i Sønderjyllands historie, der

dog mere gik på universiteternes og de »lærdes« forskning, var således ikke helt uberettiget. En følge af den rejste debat blev en omstrukturering af Historisk Samfunds arbejde. Den medførte, at det lokalhistoriske arbejde i Sønderjylland fra sidste halvdel af 1950'ernes fik et vældigt løft, som også betød en styrkelse af den videnskabelige forskning i Sønderjyllands historie.

Peter Kr. Iversens forslag til en ny struktur for Historisk Samfund tog sit udgangspunkt i, at Historisk Samfunds arbejde også fremover måtte have et tredobbelt sigte: 1) det folkelige, historiske arbejde, 2) det lokalhistoriske arbejde, og 3) det videnskabelige arbejde. Forslaget blev drøftet på flere styrelsesmøder og behandlet i et mindre udvalg, for til sidst at blive vedtaget på et styrelsesmøde den 6. marts 1955 og på årsmødet den 22. maj. I den følgende tid blev de forskellige reformer ført ud i livet.¹⁴²

I Historisk Samfunds formålsparagraf blev det nu udtrykkeligt nævnt, at foreningen bl.a. har til formål »at udøve en tilskyndende og vejledende virksomhed over for historisk, særlig lokalhistorisk arbejde«. Dette formål søgtes tilgodeset, ved at det folkelige, historiske arbejde blev lagt ud i fem amtskredse, idet Sydslesvig udgjorde en særlig kreds. I hver kreds blev der oprettet amtsudvalg på 3-5 medlemmer, som skulle lede og tilrettelægge arbejdet ude i kredsene i form af foredrag, udflugter og byvandring, udarbejdelse af hjemstavnsbøger, oprettelse af arbejdsgrupper og lokalsamlinger samt hvervning af nye medlemmer. Et net af tillidsmænd over hele Sønderjylland skulle bistå ved arbejdet.

Formændene for de fem amtsudvalg blev fødte medlemmer af Historisk Samfunds styrelse, der også på anden måde blev udvidet. Ved siden af de to redaktionsudvalg for årbøger og månedsskrift blev der oprettet en redaktion for Historisk Samfunds skriftrække. Historisk Samfunds styrelse blev hermed på ialt 15 medlemmer imod tidligere 9.

Historisk Samfunds skriftrække var startet i 1939, og en del af skriftrækkens værker er allerede nævnt ovenfor. Ialt var der indtil 1955 udkommet 15 skrifter, hvoraf 5 vejledninger og hjælpemidler, 3 erindringer, 3 kildeudgivelser, 2 fremstillinger (bl. a. Tønder gennem tiderne) og 2 samleværker. Det nye redaktionsudvalg for skriftrækken kom til at bestå af professor Troels Fink, forstander Hans Lund, landsarkivar Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. I udvalget indtrådte et par år senere endvidere seminarielærer H. V. Gregersen, der i 1960'erne var udvalgets energiske redaktionssekretær.

Og der var nok at tage fat på. I løbet af de 15 år fra 1955 til 1970 udsendtes ikke mindre end 28 bøger i skriftrækken, heriblandt 5 disputatser¹⁴³ samt 8 andre fremstillinger af forskellige emner inden for Sønderjyllands historie, 2 biografier, 4 erindringer, 5 andre kildeudgivelser, 3 fortænelser over lærere,

borgmestre og andre embedsmænd, 1 hjælpemiddel. Hertil kom, at man startede en selvstændig serie af erindringer, »Sønderjyske Levnedsløb«, hvor der i årene 1955-71 udsendtes 13 bøger.

I løbet af disse ca. 15 år markerede Historisk Samfund for Sønderjylland sig således overordentligt stærkt i udbredelsen af kendskabet til Sønderjyllands historie. Sin største, folkelige indsats udøvede foreningen dog gennem den aktivisering af det lokalhistoriske arbejde og den vejledende virksomhed, som gennemførtes, ikke mindst gennem de nyoprettede amtsudvalg. Foreningens formand fra 1956, Peter Kr. Iversen, var drivkraften bag hele denne omfattende virksomhed.

Historisk Samfund for Sønderjyllands vejledende arbejde i 1960erne

I løbet af 1956 og 1957 etableredes de nye amtsudvalg under Historisk Samfund, ligesom nettet af tillidsmænd udbyggedes, således at der i 1957 fandtes 134 tillidsmænd i 105 sogne og byer i Nordslesvig (samt 9 i Sydslesvig). Lærerne og gårdejerne var de to største grupper blandt tillidsmændene, men også præsterne udgjorde en forholdsvis stor andel. Ialt 97 af tillidsmændene tilhørte disse tre grupper.¹⁴⁴

I hver amtskreds blev der i de følgende år afholdt 2-3 arrangementer, i enkelte år endnu flere, og det betød, at Historisk Samfunds udadvendte aktiviteter øgedes fra et enkelt foredrag i forbindelse med årsmødet til 12-15 arrangementer om året, ja i enkelte år nåede man helt op på 20 arrangementer. Arrangementerne bestod ikke kun i foredrag, men der var også tale om sogne- og byvandring eller vandring over et større område. Begrebet »Historisk Søndag« blev introduceret i 1964 og var en følge af bilismens vækst, idet dette arrangement byggede på, at folk i privatbiler en søndag eftermiddag kunne aflægge besøg ved en række, spredt liggende historiske lokaliteter og her få forevist og fortalt om det pågældende sted. Afholdelsen af »Historisk Søndag« gik på skift mellem de fem kredse, og blev et godt supplement til »Den store egnsvandring«, der var blevet introduceret i 1949 og altid foregik i busser. Fra 1959 var der tale om heldagsture, der ofte gik til lidt fjernere mål syd for grænsen eller til Fyn og Ærø. Skønsmæssigt havde Historisk Samfunds udflugter årligt ialt ca. 1000 deltagere op igennem 1960erne.¹⁴⁵

Sideløbende med dette omfattende, oplysende arbejde gennemførtes en række arrangementer, hvor det var det vejledende og aktiverende aspekt, som var hovedsagen. Som nævnt ovenfor var der i 1942 blevet afholdt et arkivkursus på Landsarkivet i Aabenraa. Først 10 år senere afholdtes et lignende kursus den 3.-4. januar 1952.¹⁴⁶

Historisk Samfunds ændrede struktur i 1955 betød som nævnt en øget vægt på det vejledende arbejde og blev fulgt op af et kursus i personal- og

Historisk Samfund for Sønderjyllands egnsvandring gik den 7. september 1958 til Haderslev amt, hvor man besøgte en række voldsteder under ledelse af museumsinspektør Hans Neumann, Haderslev, og magister H. Stiesdahl fra Nationalmuseet. På Tovskov voldsted mødtes de ca. 300 deltagere af en meget nysgerrig ko! Fot. M. Kamphövener i Historiske Samlinger, Aabenraa.

lokalhistorisk arbejde. Det foregik på Landsarkivet i vinteren 1957-58 og omfattede bl.a. vejledning i arkivbenyttelse og gotisk skriftlæsning. Tilslutningen var så stor, at deltagerne måtte inddeles i tre hold.¹⁴⁷

I marts 1959 afholdtes to instruktionskurser, et i Sønderborg og et i Haderslev med Dansk Historisk Fællesforenings konsulent, arkivar Knud Prange, der fortalte om tilrettelæggelsen af lokalhistorisk arbejde og især om udgivelsen af sognehistorier.¹⁴⁸ En frugt heraf er formodentlig de forberedende møder, som blev holdt i Sottrup i 1960 med henblik på udarbejdelse af en sognehistorie.¹⁴⁹

Problemer med finansiering af et større lokalhistorisk kursus gjorde, at det først i vinteren 1961-62 blev muligt at realisere denne ide, selvom der havde vist sig stor interesse herfor. Kurset blev ledet af seminarieadjunkt H. V. Gregersen og havde en lang række foredragsholdere og instruktører, bl.a. fra universiteter og museer. Det strakte sig over 14 aftener á 2 1/2 time og havde 44 deltagere.¹⁵⁰

I de følgende år arrangeredes flere mindre kurser i personalhistorisk og lokalhistorisk arbejde. De foregik på Landsarkivet og blev ledet af arkivar Hans H. Worsøe.¹⁵¹ Nævnes bør også de kurser, som gennem en årrække arrangeredes af de nationale foreninger i Sønderjylland. Historisk Samfund tilsluttede sig i maj 1958 de nationale foreningers samarbejdsudvalg og bidrog til, at disse kurser også fik et historisk indslag i form af historiske foredrag.¹⁵²

Ikke mindre vigtig var den kursusvirksomhed i form af bl.a. aftenhøjskoleundervisning, som foregik ude i amtskredsene. De ovennævnte kurser havde bl.a. til hensigt at forberede deltagerne til at kunne lede sådanne aftenhøjskoler, og Historisk Samfund opfordrede endvidere amtsudvalgene og ikke mindst tillidsmændene til at udnytte den mulighed, der lå i at få offentlig støtte til dette oplysende arbejde gennem aftenhøjskoleformen. Man udsendte lister over mulige foredragsholdere,¹⁵³ og fra Sønderjylland deltog enkelte personer - med økonomisk støtte fra Historisk Samfund - i Dansk Historisk Fællesforenings kurser for lærere i aftenhøjskoler.¹⁵⁴

At disse muligheder blev udnyttet, fremgår af de forskellige årsberetninger. Vinteren 1958-59 berettes der således om aftenhøjskoler 11 steder i Haderslev amt, mens Sønderborg amt kun kan berette om aftenhøjskoler i tre sogne. Til gengæld afviklede man her i efteråret 1962 to sideløbende kurser i hjemstavns-lære med ialt 100 deltagere i Nybøl på Sundeved og på Danebod Højskole. Endvidere var der en del aftenhøjskolekurser med lokalhistoriske emner, som var arrangeret af andre organisationer, men også de vidner om disse års voksende interesse for lokalhistorie.¹⁵⁵

Mest bemærkelsesværdigt og imponerende er dog de mange arrangementer, som det lykkedes at få stablet på benene i forbindelse med den hjemstavnsuge, som på initiativ af bl.a. Dansk historisk Fællesforening fandt sted over hele landet i ugen 19.-25. februar 1961. I et samarbejde mellem historiske foreninger, ungdomsforeninger, foredragsforeninger og andre folkelige foreninger arrangeredes der »hjemstavnsaftener«, udstillinger af fotografier og gamle ting, der vistest lysbilleder og film, og der blev danset folkedans og sunget og spillet. En hjemstavnsaften blev i oplægget til hjemstavnsugen beskrevet som »et arrangement, der inden for et sogn skal samle unge og ældre til en hyggelig aften, hvor sognets egne - i så vid udstrækning, som det under de givne omstændigheder er muligt - fører ordet og optræder. Der fortælles om begivenheder og tilstande i sognet i ældre tid, og der arrangeres optræden og underholdning i egnshistorisk tilsnit... Et møde kan f.eks. indledes med et kort lokalhistorisk foredrag, højst 30 minutter, dernæst kan et par af sognets gamle i korte indlæg på 5-10 minutter berette minder fra barndoms- og ungdomstiden, eller der kan fortælles om de mænd, der dengang var bekendt på egnen, eller måske om besættelsestiden og dens mere eller mindre dramatiske begivenheder. For de yngre er det jo allerede fjern fortid. Der kan berettes om arbejds-skikke forud for mekaniseringen, om indførelse af de første maskiner i sognet, der kan fortælles træk af det politiske og kommunalpolitiske liv, om gamle skikke i fest og i sorg. Under og efter det fælles kaffebord kan synges gamle sange og viser, der har været sunget på egnen forud for højskolesangbogens eller andre folkelige sangbøgers fremkomst«.¹⁵⁶

En undersøgelse, som Historisk Samfund foretog i forbindelse med hjemstavnsugens afvikling, viste, at der i Sønderjylland var afholdt 65 møder med godt op imod 10.000 deltagere, dvs. et gennemsnit på ca. 150 pr. møde, foruden 31 udstillinger med et ukendt antal besøgende. Det blev således et af de mest omfattende lokalhistoriske arrangementer, som nogensinde har været afholdt. Især på Als var interessen stor og arrangementerne mangeartede, men alt ialt kunne der konkluderes, at interessen intetsteds i landet synes at have været så stor og tilbuddene så mangfoldige som i Sønderjylland, bl.a. havde hjemstavnsugen også været med til at få hjemmetyskerne i tale.¹⁵⁷

To år senere forsøgte man at gentage successen, men resultatet var betydeligt mere begrænset. Det blev kun til 20 arrangementer, og forklaringen herpå var nok, at denne hjemstavnsuge fulgte for tæt på den første, der betød en stor kraftanstrengelse rundt omkring i landsdelen. Selv med disse 20 arrangementer kunne Sønderjylland dog måle sig med en hvilken som helst egn i Danmark.¹⁵⁸

Den omfattende aktivitetsudvidelse, som disse forskellige arrangementer vidner om, betød også en meget kraftig vækst i medlemstilslutningen til Historisk Samfund. Medlemstallet havde i 1944 passeret de 1000 og svingede i årene 1945 til 1955 mellem 1100 og 1250. I de følgende år steg det og passerede i 1960 1800, i 1963 2000 for i 1964 at nå op på 2800, hvorved Historisk Samfund for Sønderjylland i nogle år blev det største amtshistoriske samfund i Danmark.¹⁵⁹ En undersøgelse af erhvervsfordelingen inden for medlemskredsen i 1970 viste, at lærerne med et medlemstal på 608 udgjorde langt den største gruppe, medens landmændene, der tidligere var regnet for den største medlemsgruppe, kun udgjorde 244. Den overvejende del af medlemmerne boede endvidere i byerne.¹⁶⁰

Den kraftige vækst i medlemstallet 1963-64 hang utvivlsomt sammen med de jubilæer, som blev fejret i 1964. Sønderjyske Årbøgers 75års jubilæum fejredes med udsendelsen af en årbog på ialt 536 sider og desuden markeredes skriftrækkens 25 års jubilæum og månedsskriftets 40 års jubilæum. I 1964 udsendtes endvidere første bind af »Sønderjylland. Historisk Billedbog«, der skildrede Sønderjyllands historie frem til 1864. Den blev trykt i 15.000 eksemplarer, og bidrog utvivlsomt til at øge medlemstilgangen.

Efterhånden udviklede der sig et fast mønster for Historisk Samfunds udadrettede aktiviteter. I hver amtskreds afholdtes som regel to foredrag, et om efteråret og et i forbindelse med forårets generalforsamling; hertil kom så en eller to egnsudflugter og i en af amtskredsene den historiske søndag for alle medlemmer af foreningen. Hovedforeningen arrangerede »den store egnsvandring« omkring 1. september og havde herudover et foredrag i tilslutning til årsmødet. Endvidere afholdtes der hver vinter et slægtshistorisk kursus på Landsarkivet. Fra 1965 til 1977 betalte hovedforeningen endvidere en fore-

dragsholder, som stilledes til rådighed for amtskredsene, således at det samme foredrag blev holdt i flere amtskredse.

I årene omkring 1960 var det ikke ualmindeligt, at der var over 100 tilhørere til foredrag og andre arrangementer indenfor Historisk Samfund for Sønderjylland, ja der er eksempler på, at flere hundrede mennesker har deltaget i egnsvandring og andre historiske udflugter. Fra midten af 1960'erne mærkedes tydeligt en afmatning i tilslutningen til foreningens arrangementer, og der sporede også en vis træthed i nogle af amtskredsene. Denne afmatning skyldes utvivlsomt flere forhold, og var ikke kun noget der ramte en forening som Historisk Samfund. Det var noget, der kunne mærkes overalt i folkeligt oplysningsarbejde. Fjernsynets stærke udbredelse er nok en del af forklaringen, men for Historisk Samfund og især for amtskredsene gør der sig det særlige forhold gældende, at der mange steder var opstået grupper, udvalg eller foreninger, som beskæftigede sig med sognets eller egnens historie. Det betød, at der afholdtes arrangementer, som på sin vis konkurrerede med Historisk Samfunds.¹⁶¹ Baggrunden for denne voksende interesse for lokalhistorie skal skildres i et senere afsnit.

Museerne i perioden 1945 til 1960'erne

De fire gamle amtsmuseer var fortsat næsten ene om at repræsentere den materielle del af lokalhistorien i landsdelen. Brødremenighedens museum i Christiansfeld, der var oprettet i 1908, førte en meget tilbagetrukket tilværelse og spillede ingen rolle i museumslandskabet. Inden for amtsgrænserne havde hvert museum hidtil forsøgt at dække alle opgaver og belyse egnens historie med samlinger, der spændte fra de arkæologiske til 1800-årenes landboliv og købstadskultur. I efterkrigsårene udviklede de fire museer sig imidlertid gradvist i hver sin retning - bestemt af såvel lokale som ledermæssige og faglige forhold.¹⁶²

I Haderslev var Neumann fortsat museumsleder, i Sønderborg gik Raben af i 1955 - efter 47 års arbejde - og cand. mag. J. Slettebo (f. 1928) ansattes som Rabens afløser. Museets engagement i arkæologiske udgravninger blev nu gradvist afløst af andre virkefelter, først og fremmest i forbindelse med slottets restaurering fra begyndelsen af 1960'erne. I Tønder fik mag. art. S. Schoubye (f. 1915) i 1947 en ansættelse ved museet jævnsides med sit arbejde som seminarlærer. Han iværksatte en grundig registrering af museets genstande og skabte hurtigt faglige kontakter til museerne i Flensborg, Slesvig, Kiel og Altona.¹⁶³ Som følge af disse nye aktiviteter fik Tønder Museum statsanerkendelse i 1949 og dermed et forhøjet tilskud, som muliggjorde, at museets genstande kunne blive videnskabeligt behandlede, og en lang række publikationer kunne udgå herfra.

De fire nordslesvigske museumsinspektører, fra venstre Sig. Schoubye, Tønder, Holger Jacobsen, Aabenraa, Jørgen Slettebo, Sønderborg, og Hans Neumann, Haderslev, fotograferet foran indgangen til Aabenraa Museum, ca. 1960. Fot. Historiske Samlinger, Aabenraa.

En særlig central rolle kom museet til at spille for bygningsfredningen, idet »Fonden til bevarelse af gamle huse i Tønder« blev stiftet på initiativ af museets bestyrelse og leder, og der var et stort personsammenfald i de to bestyrelser. Arbejdet med bygningsbevaring var en videreførsel af det lokalhistoriske arbejde, som var udført af den tyske hjemstavsbevægelse omkring århundredskiftet, og det er ikke overraskende, at Tønder blev et mønsterværdigt eksempel på pleje af denne del af lokalhistorien. Her var traditioner at bygge på tilbage til »Baupflegeverein Tondern«, der som nævnt stiftedes i 1908 som den første af sin art i hele Slesvig-Holsten. Det var også et initiativ fra Tønder Museum som førte til sikring af Kommandørgården i Toftum på Rømø, som iøvrigt var Thade Petersens barndomshjem, og til bevarelse af Markmandens hus i Mithusum. Begge steder møder man markante eksempler på tidligere tiders folkekultur.

Aabenraa Museum blev i denne periode ledet af fuldmægtig Jens Frost fra kommunen, som stillede et vist antal timer til rådighed til museumsarbejde. Det var ikke muligt at gøre ret meget andet end at passe det mest nødvendige, men indsamlingen af genstande fra den gamle sejlskibstid blev dog fortsat.

Samarbejdet mellem de fire amtsmuseer blev intensiveret i slutningen af 1950'erne, og som følge heraf blev der i 1960 som det første sted i landet oprettet et amtsmuseumsråd, hvor man enedes om en deling af arbejdet med at dokumentere kulturhistorien i landsdelen.¹⁶⁴ Haderslev blev arkæologisk hovedmuseum for landsdelen og gik igang med at opbygge fundkort og fundarkiv for hele Nordslesvig. Aabenraa fik søfartshistorie og købstadskultur som sit særlige område, mens Sønderborg museums funktion i denne samarbejdsordning blev at være det historiske hovedmuseum. Museet i Tønder havde vadehavsområdets kultur og kunstindustri som sit speciale med rige samlinger af kniplinger, fliser, sølv og træskærerarbejder. Denne arbejdsdeling kunne kun være den overordnede ramme om det arbejde, der blev udført, idet hvert museum samtidig fortsatte med at være lokalmuseum for hver sit område; men arbejdsdelingen var med til at fremme specialiseringen i løbet af 1960'erne og gøre museerne så forskellige, så de tilsammen kunne tegne billedet af den sønderjyske kulturhistorie.

Ny vækst og blomstring ca. 1975-1989.

I første halvdel af 1970'erne opstod der en ny interesse for lokalhistorien, og denne interesse afspejlede sig på mange områder - men i vid udstrækning på andre felter end de traditionelle. Blomstringen og væksten kom ikke i første omgang til udtryk i medlemstallet ved de gamle hæderkronede foreninger som Historisk Samfund for Sønderjylland eller Historisk Samfund for Als og Sundeved. Den udtrykte sig derimod i oprettelse af talrige lokalhistoriske foreninger og arkiver over hele landsdelen, og den nye interesse var helt klart rettet mod den snævre hjemstavn, ikke mod landsdelens historie. Et øget medlemstal i lokalafdelingerne for naturfredningsforeningen og amatørornitologer pegede også på en ny og bred interesse for det sted, hvor man bor. Denne nye bevægelse gav sig ikke blot udtryk i dannelse af nye sogneforeninger og lokalarkiver. Også de fire gamle købstadsmuseer, der havde haft hvert sit sønderjyske amt som arbejdsområde og hidtil havde haft eneret på museumsarbejdet, måtte nu se i øjnene, at mange mente, at de skulle suppleres med lokalmuseer for mindre områder. I sammenhæng med genopvækkelsen af interessen for lokalhistorien kom faget atter ind i folkeskolen efter at have været ude nogle få år, og der opstod behov for undervisningsmidler. På landsarkivet mærkedes interessen i et stigende antal besøgende på læsesalen, og besøget stimuleredes yderligere efter en kraftig udvidelse af arkivets kapacitet i forbindelse med landsarkivets udvidelse 1973/74. Ikke mindst en voksende interesse for slægtsforskning gjorde sig her gældende, og gotiske skriftkurser

blev igen efterspurgt. I 1980'erne fortsatte denne interesse for lokalhistorien, og et nyt og karakteristisk indslag blev egnsspil, som formåede at fænge i brede kredse, der ofte ikke var med i mere traditionelle aktiviteter. Den lokalhistoriske virksomhed har siden begyndelsen af 1970'erne været mere mangfoldig og broget end nogensinde, og det kan derfor kun være hovedtendenserne, som vi her prøver at indfange.

*Lokalhistoriske foreninger og arkiver*¹⁶⁵

Ved siden af de to gamle foreninger Historisk Samfund for Als og Sundeved fra 1908 og Historisk Samfund for Sønderjylland fra 1922, opstod der nye foreninger. Det var en bevægelse, som strakte sig over nogle årtier, men først for alvor tog fart i 1970'erne. Allerede i 1939 var der planer om at oprette en Hjemstavnsforening for Haderslev by og amt. Der blev nedsat et udvalg, der skulle forberede foreningens oprettelse og udarbejde en oversigt over foreningens arbejdsområder. Foreningen blev imidlertid ikke realiseret.¹⁶⁶

Den første sognehistoriske forening, som blev stiftet i Sønderjylland, var som tidligere omtalt Historisk Forening for Brøns sogn, der blev oprettet i 1944 som en indirekte følge af de kurser og det vejledende arbejde, som Historisk Samfund for Sønderjylland gennemførte. De udvalg og grupper, som var dannet i kølvandet på dette arbejde, arbejdede i en årrække som små selvstændige, private grupper, hvis opgave var at samle materiale til en sogne- eller gårdhistorie. I nogle tilfælde førte dette arbejde som nævnt til udgivelse af en sognehistorie, mens Skodborg sogn var det eneste sted, hvor udvalgsarbejdet førte til dannelsen af en lokalhistorisk forening. Det skete i 1947, da Skodborg Hjemstavnsforening stiftedes i forbindelse med udsendelsen af »Skodborg sogn i Frøs herred«. Førstelærer K. M. Hermansen var her den drivende kraft.¹⁶⁷

Det var først fra omkring 1960, at arbejdet flere steder begyndte at få en lidt bredere basis gennem dannelsen af lokalhistoriske foreninger og arkiver.¹⁶⁸ Omkring 1960 fandtes der efterhånden en del lokalhistoriske arkiver i Danmark. Det første var grundlagt i 1937 i Fåborg, mens Haderslev byhistoriske Arkiv, der som nævnt grundlagdes i 1946, var det første lokalhistoriske arkiv i Sønderjylland. Det var sammen med bl. a. Fåborg-arkivet medstifter af »Sammenslutningen af lokalhistoriske Arkiver« (SLA) i 1949. I 1960 omfattede SLA endnu kun ca. 30 arkiver, og Haderslev var da endnu det eneste sønderjyske lokalarkiv, som var medlem af sammenslutningen. Det fik dog dette år følgeskab af Aabenraa byhistoriske Forening, der var stiftet 1960, og bl.a. rådede over en betydelig historisk billedsamling, der var grundlagt af kommunens arkitekt, K. A. Flade, i slutningen af 1940'erne.¹⁶⁹ En lokalhistorisk forening var i 1954 som nævnt stiftet i Haderslev, da Haderslev Arkiv- og

Det lokalhistoriske arkiv i Nordborg har til huse i et fornemt gammelt hus fra 1700-tallet. Her er god plads til arkivets indsamlede materialer, til registrering, til udstillinger og til møder, som f.eks. her - den 30. november 1987 - da Historisk Samfund for Als og Sundeved markerede udgivelsen af sin årbog nr. 65 om »Mejerier på Als og Sundeved«. På billedet ses Historisk Samfunds formand, Boye Andersen, Nordborg, ved talerpulten, mens arkivets leder, Erik Manthei Nielsen, ses stående til højre. Fot. Nordborg lokalhistoriske arkiv.

Museumsforening grundlagdes som en støtteforening for byens arkiv og museum.

I 1960 stiftedes Brændstrup hjemstavnsforening, i 1966 Ullerup Hjemstavnsforening, og i 1967 Historisk Forening for Skærbæk og omegn. Et indsamlingsarbejde var da igang i Rødding, som fik sit lokalhistoriske arkiv i 1970, i Bredebro, i Bov samt i Christiansfeld, hvor et mangeårigt indsamlingsarbejde udført af degn Bancke førte til dannelsen af et lokalhistorisk arkiv i 1972. Samme år grundlagdes Hygum Hjemstavnsforening og Historisk Forening for Løgumkloster kommune. I 1973 grundlagdes et lokalhistorisk arkiv i Nordborg kommune, og i 1974 stiftedes Lokalhistorisk Forening for Augustenborg kommune, 1975 en lokalhistorisk forening for Gråsten kommune. Disse to foreningers erklærede mål var bl.a. at drive et lokalhistorisk arkiv. I 1975 oprettedes et lokalhistorisk arkiv i Tinglev i tilknytning til biblioteket. Dette kommunale arkiv fik samme år følgeskab af en lokalhistorisk forening.

I disse foreninger og arkivers tilblivelseshistorie afspejler der sig et mønster med ganske få variationer: Initiativet til dannelse af et arkiv eller en forening

kommer i alle tilfælde fra én enkelt person eller en mindre gruppe, som igennem en årrække har beskæftiget sig med sognets, byens eller egnens historie. De pågældende har gang på gang oplevet, at værdifuldt historisk materiale ville være gået til grunde, hvis ikke de havde taget hånd om det. Især billeder udgjorde en væsentlig del af det indsamlede materiale, og hvad skulle der nu ske med dette materiale på længere sigt? Skulle det afleveres til Landsarkivet, eller skulle man forsøge at opbevare det lokalt? En mulig løsning kunne være dannelsen af en forening, som kunne stå bag en fortsat indsamling og samtidig danne den økonomiske basis for en forsvarlig drift af et arkiv. En anden mulighed var at organisere arkivet inden for en kommunal ramme. Lokale og personmæssige forhold kom til at bestemme, hvilken løsning der blev valgt. I Nordborg blev arkivet i 1977 til en kommunal institution med godkendte vedtægter. Arkivet drives af et udvalg, der udpeges af byrådet. I Bredebro blev arkivet indrettet i tilknytning til biblioteket, hvis leder selv var lokalhistorisk interesseret og sørgede for indsamling. Det samme er tilfældet i Rødding samt i Bov, hvor en lokalhistorisk samling i 1974 oprettedes i tilknytning til biblioteket.

En række af de foreningsdrevne arkiver blev meget hurtigt overtaget af kommunen. Det gælder arkivet i Gråsten, der blev kommunalt i 1977, ligesom også landsdelens ældste lokalhistoriske arkiv, i Haderslev, blev kommunalt i 1974. Disse arkivers grundlæggere fastholdt dog en nær tilknytning til arkiverne som lønnede eller ulønnede medarbejdere og var de egentlige ledere af arkiverne. I dag er foruden arkiverne i Gråsten, Tinglev og Haderslev også arkiverne i Bov, Bredebro, Christiansfeld, Nordborg og Rødding kommunale, men med en betydelig frivillig, ulønnet arbejdskraft. Det kommunale engagement indskrænker sig de fleste steder kun til at yde husly og varme, selvom arkiverne formelt er kommunale. Kun i Haderslev og Tinglev har man lønnet arbejdskraft - på deltid. Den frivillige arbejdskraft er det bærende element i de fleste kommunale arkiver.

For langt den største del af de lokalhistoriske arkiver gælder, at de er forblevet foreningsdrevne. Efterhånden har også de dog opnået en vis kommunal støtte, oftest i form af gratis lokaler, men undertiden også i form af direkte tilskud til anskaffelse af inventar og materialer. Af de ovennævnte foreninger med arkiver gælder det for Løgumkloster og Augustenborg, der omfatter hele kommunen, ligesom det gælder en lang række af de små foreninger, der har et sogn som arbejdsområde, og som især er opstået i løbet af 1970'erne og 1980'erne.

Før 1975 fandtes der kun små, sogne- eller lokalhistoriske foreninger i Brøns, Skodborg, Brændstrup (der kun er en landsby), Ullerup, Hygum, Skrave og Rejsby, men fra 1975 og til 1989 er der dannet ikke mindre end 33

sognehistoriske foreninger og 7 arkiver eller udvalg, heraf 11 før 1980, 17 1980-85 og 12 efter 1985. I de fleste tilfælde startes der med et udvalg af interesserede, som finder sammen og indsamler materiale. Udvalget formidler en del af det indsamlede materiale i form af udstillinger eller »hjemstavnsaftener«, hvor der berettes om arbejdet eller fortælles om personer, gårde, slægter eller begivenheder i sognet på grundlag af det indsamlede materiale. Efter nogle års arbejde dannes en forening. Det kan ske efter få års arbejde, således som det skete i Sydals kommune. Her dannedes et udvalg i Lysabild sogn i 1975, mens sognearkivet formelt blev grundlagt i 1977 efter 2 1/2 års indsamlingsarbejde, og Lysabild sognehistoriske Forening stiftedes i 1978; på Kegnæs dannedes i 1978 et udvalg, der året efter stiftede en lokalhistorisk forening, i Hørup dannedes et udvalg i 1976 og en forening i 1979; i Tandslet stiftedes Lokalhistorisk Arkiv for Tandslet sogn i 1978, men navnet dækker over en forening, der ligesom foreningerne i de tre andre sogne står bag arkivet. Der kunne dog også gå ti år fra et udvalgs nedsættelse til foreningens stiftelse, således som tilfældet er i Øster Lindet, hvor et udvalg startede i 1975, mens en forening først blev stiftet i 1986. En række steder foregår arkivarbejdet endnu inden for det snævrere udvalg. Det gælder således i Højer, Bredebro og Lintrup.

Foreningerne dannes som regel altid for at få en bredere, folkelig basis for arbejdet og i mindre grad for at skabe økonomisk grundlag for arkivets drift. Hertil er kontingentindtægterne for små, da der som regel kun er tale om meget lave kontingenter. 20 kr om året er meget almindeligt. Til gengæld er der ofte tale om meget store medlemstal, f.eks. har Lysabild sognehistoriske forening ca. 700 medlemmer.

Det er karakteristisk, at det især er i 1970'erne og 1980'erne, at der er dannet foreninger og arkiver, som kun har et enkelt sogn som arbejdsområde. Kun i få kommuner er det i denne periode lykkedes at danne foreninger, der dækker hele kommunen. Det gælder Rødekro kommune og Sønderborg, hvor lokalhistoriske foreninger grundlagdes i 1979, Gram kommune, hvor et arkiv grundlagdes i 1980, samt Tønder kommune, hvor en forening grundlagdes i 1982. Og dog er enheden disse steder kun tilsyneladende. I Gram kommune er der senere opstået grupper eller foreninger uafhængigt af »hovedarkivet«. I Tiset stiftedes således i 1988 Lokalhistorisk forening for Tiset og omegn, ligesom der arbejder grupper i Arnum og i Højrup. I Sønderborg dækker foreningen faktisk over tre grupper, idet foreningens navn er Lokalhistorisk arkiv for Dybbøl, Sønderborg og Ulkebøl, og foreningen driver og opretholder to arkiver, et i Sønderborg for Dybbøl og Sønderborg og et i Ulkebøl. Kun i Tønder er det - endnu - lykkedes at fastholde enheden. I Haderslev kommune - med landsdelens ældste lokalhistoriske arkiv - er der i løbet af 1980'erne opstået

lokalhistoriske foreninger i otte af landsognene, og heraf har de fleste et selvstændigt arkiv. Her er man dog i 1987 indgået i et samarbejde »Lokalhistorisk Samvirke«, hvis opgave består i at fordele et kommunalt tilskud til de små foreninger og arkivers arbejde. Et tilsvarende samarbejde foregår i Rødding kommune, der rummer ni lokalhistoriske foreninger og arkiver inden for kommunegrænsen. Også i Nordborg kommune er der opstået lokale grupper og udvalg, mens man i Tinglev i 1987 kunne lægge Ravsted egnhistoriske arkiv ind under det kommunalt drevne lokalhistoriske arkiv.

I Nørre Rangstrup kommune grundlagdes i 1984 et lokalhistorisk arkiv, der fik til huse i en kommunal bygning. Da man fra kommunens side gerne så en lokalhistorisk forening stiftet, som kunne fungere som støtteforening for arkivet, viste det sig, at man i de fleste af kommunens sogne ønskede egne foreninger med egne arkiver, og i 1987 stiftedes lokalhistoriske foreninger i Bevtoft, Toftlund, Arrild og Branderup sogne. Foreningerne samarbejder dog omkring et kommunalt tilskud til inventar og materiale, ligesom kommunen har været behjælpelig med at stille lokaler til rådighed i Bevtoft og Branderup.

I dag er situationen den, at kun seks af de 23 sønderjyske kommuner, nemlig Augustenborg, Broager, Gråsten, Rødekro, Tinglev og Tønder kommuner har

At kunne tyde den gotiske håndskrift er vigtigt for alle, der arbejder i de lokalhistoriske arkiver, og derfor afholdes der rundt omkring kurser i skriftlæsning. Mange bliver så skrappe til at læse den gamle skrift, at de kan vejlede og hjælpe andre, som her i Lokalhistorisk forening for Vojens kommune i vinteren 1988-89. Fot. Lokalhistorisk forening for Vojens kommune.

et arkiv, der omfatter hele kommunen, mens der i alle de øvrige 17 kommuner findes flere foreninger og arkiver. I Sydals, Sundeved, Lundtoft, Aabenraa og Rødding kommuner findes der en lokalhistorisk forening eller arkiv i hver eneste af de gamle sognekommuner, og i Haderslev og Nørre Rangstrup kommuner er der en forening eller arkiv i næsten hvert sogn. I alt findes der ca. 55 lokalhistoriske arkiver i Sønderjylland i dag. Tallet er omtrentligt, idet det er en skønssag, om man kun skal medregne de kommunalt og foreningsdrevne arkiver eller også medtage de helt små samlinger. Formodentlig vil der blive oprettet endnu nogle arkiver, men også sammenlægninger vil finde sted, således at billedet omkring år 2000 nok vil se lidt anderledes ud, når grundlæggerne er blevet afløst af den næste generation.

Tysk lokalhistorisk arbejde efter 1945

En af de drivende kræfter i arbejdet for at styrke og udvikle lokalhistorien syd for grænsen var dr. P. Ingwersen. Han blev leder af »Arbeitsgemeinschaft für Landes- und Volkstumsforschung«, der genoptog det vejledende og tilskyndende arbejde, som før krigen var udført af bl.a. Institut für Volks- und Landesforschung. I 1954 udsendtes »Methodisches Handbuch für Heimatforschung«, der var redigeret af Ingwersen.¹⁷⁰

På et par møder arrangeret af den tyske lærerforening i Nordslesvig havde dr. Ingwersen bl.a. opfordret til dannelse af et »Arbeitsgemeinschaft« i Nordslesvig, som skulle beskæftige sig med lokalhistorie. Det førte i 1959 til grundlæggelse af »Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig«. Initiativtager til grundlæggelsen var lærer Frederik Christensen, Stubbæk, der blev udvalgets første formand, og blandt stifterne var Hans Brockmann, der havde været med i det »Arbeitsgemeinschaft«, som i 1930'erne havde fungeret under Ludwig Andresens ledelse.

Udvalget bestod i øvrigt af bibliotekar P. Callesen, Aabenraa, dr. Max Rasch, Tønder, og overlærer Hans Hansen, Tinglev. Bag udvalget stod en forening, der dannede basis for udsendelse af et skrift. Også ekskursioner indgik i foreningens arbejde, hvis formål er at vække og uddybe interessen for hjemstavnens historie. Endvidere overtog foreningen det lokalhistoriske arkiv for det tyske mindretal, som var grundlagt i 1930'erne og som er omtalt ovenfor. Det drives nu af foreningen og er igennem årenes løb blevet betydeligt forøget, ligesom det rummer en omfattende samling af lokalhistorisk litteratur, herunder også aviser.¹⁷¹ Allerede i 1960 kunne man udsende det første skrift i serien »Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig«; der er indtil 1988 udkommet ialt 58 hæfter, og der er heri bragt stof ikke alene om det tyske mindretal og dets historie, men om Nordslesvig i det hele taget.

Det tyske mindretal har i foråret 1989 indrettet museum i en tidligere børnehave i Sønderborg. I museet vil hovedvægten blive lagt på at belyse mindretallets historie fra ca. 1840, da begrebet »hjemmetyskhed« begyndte at antage substans. Et tilsvarende initiativ er på vej inden for det danske mindretal syd for grænsen. For begge mindretal er det et problem at finde genstande, der kan belyse en åndshistorisk udvikling. Billedet viser det rum, hvor der informeres om, hvilke genstande man er specielt interesseret i. Fot. i privateje.

Fremtrædende blandt forfatterne er Frederik Christensen, der især har skrevet om Ensted sogns historie, Harboe Kardel, der bl.a. har beskæftiget sig med seminariernes historie, og Nicolai Haase, der har skrevet om Løgumkloster. Der har især været bragt artikler om kirke- og skoleforhold, bl.a. har Indre Mission i Nordslesvig været behandlet flere gange. Der er desuden udgivet erindringer af fremtrædende hjemmetyskere, bl.a. Rudolf Stehr, Harboe Kardel og Jacob Jebsen. En del stof er skrevet af tyske historikere bosiddende syd for grænsen.

Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig ligner i sin struktur og i sin arbejdsform mange af de lokalhistoriske foreninger i Nordslesvig. Der er tale om en forening, der driver et arkiv og har en række medlemsaktiviteter i form af ekskursioner og foredrag, ligesom der publiceres et årsskrift. Foreningen har i dag 650 medlemmer. Både på dansk og tysk side er det - nu som tidligere - interessen for hjemstavnens historie og udbredelsen heraf, som er det bærende.

*Nye institutioner og organisationer*¹⁷²

Indsamlingen af arkivalier var i 1950'erne fuldt og helt blevet Landsarkivets opgave, og Historisk Samfund for Sønderjyllands hidtidige arbejde på dette felt blev ikke længere drevet intensivt. Til gengæld satte man ind på et andet felt. Det erkendtes, at der var andet materiale at indsamle end det, der satte sig spor i form af papirer. Ofte indkom sammen med private papirer et omfattende billedmateriale, men samtidig kunne det konstateres, at mange sønderjyder, der havde været aktive i den nationale kamp, ikke efterlod sig skriftlige beretninger om deres indsats. Derfor udformedes efterhånden tanken om, at der skulle gøres en særlig indsats for en mere systematisk indsamling af billeder og af mundtlige beretninger. Ideens ophavsmand var formanden for Historisk Samfund for Sønderjylland, Peter Kr. Iversen, der i 1960 tillige var blevet leder af Landsarkivet.

Allerede i foråret 1960 indsamledes de første båndoptagelser, og fra efteråret 1960 intensiveredes indsamlingsarbejdet ved at førstelærer Jens Kristensen,

Den 19.-21. november 1971 afholdtes en stor udstilling af gamle fotografier fra før 1920 på Aabenraa Museum. Udstillingen var arrangeret af Historiske Samlinger, Aabenraa, i samarbejde med de lokalhistoriske arkiver i Haderslev, Skærbæk og Aabenraa samt de fire museer i købstæderne. Formålet med udstillingen var bl.a. at gøre opmærksom på gamle billeders og ikke mindst gamle films værdi og vigtigheden af at aflevere dem til arkiver eller museer. På billedet ses nogle af gæsterne ved udstillingens åbning. Fot. Historiske Samlinger, Aabenraa.

Hovslund (senere Genner), sammen med arkivar Hans H. Worsøe gik i gange med en mere systematisk indsamling, ligesom grunden til en billedsamling blev lagt.

I de følgende år blev der ført forhandlinger med bl.a. Kulturministeriet om økonomisk støtte til en selvejende institution, der skulle udføre dette indsamlingsarbejde, og hvis leder samtidig skulle fungere som lokalhistorisk konsulent for Sønderjylland.

Der gik dog mange år, før det økonomisk var muligt at ansætte en egentlig leder, men fra 1962 var den selvejende institution »Historiske Samlinger for Sønderjylland« en realitet med egen bestyrelse og med egne vedtægter. Også lokaleforholdene blev løst, idet samlingerne efter landsarkivets udvidelse i 1974 fik til huse i stueetagen i landsarkivets gamle hovedbygning.

Der blev især i 1960'erne og 1970'erne udført et stort indsamlingsarbejde, hovedsagelig med frivillig, ulønnet arbejdskraft; bl.a. gennemførtes i årene 1966-72 en fotografering af gamle bygninger i det tidligere Tønder amt, ligesom der i samarbejde med Dansk Folkemindesamling og lærere og studerende fra Tønder Statsseminarium gennemførtes en indsamling af traditionsstof i Emmerlev sogn. Lærer Jens Kristensens indsamling af båndinterviews afsluttedes i 1971 og ialt 134 personer var da interviewet om deres liv og levned, om barndom, ungdom og manddomstid. Båndsamlingen er desuden suppleret med sanghistorikeren Karl Clausens meget betydelige samling af bånd med folkelig sang, optaget sammen med Danmarks Radio i årene 1960-72. Som lokal medhjælp og kontaktmand havde han gartner Johan Thoms, Rise. Billedsamlingen består efterhånden af ca. 100.000 positiver og ca. 30.000 negativer. Ordning og registrering heraf udførtes i årene 1964-82 af fru Vibeke Gribvad.¹⁷³

I 1985 lykkedes det for bestyrelsen at få Sønderjyllands amtskommune til at forhøje tilskuddet til Historiske Samlinger så meget, at der kunne ansættes den videnskabeligt uddannede leder, som havde været et ønske siden samlingernes start. Den 1. august 1985 ansattes cand.mag. Henrik Fangel som leder af samlingerne, der i november samme år fik navneforandring til Institut for Sønderjysk Lokalhistorie. Dette skyldtes bl.a. at institutionens arbejdsområde var udvidet, idet lederen af samlingerne tillige blev lokalhistorisk konsulent for Sønderjylland. Et ønske og en tanke, som var fremsat allerede i 1940'erne i forbindelse med Historisk Samfunds vejledende arbejde var hermed realiseret.

Da antallet af lokalhistoriske arkiver og foreninger på det tidspunkt havde passeret de 40, må behovet for en sådan konsulent siges at være til stede. De lokalhistoriske foreninger og arkiver havde imidlertid selv gjort en indsats for at dygtiggøre sig og for at høste af andres erfaringer ved at slutte sig sammen i en forening. Allerede i 1976 samlede Peter Kr. Iversen repræsentanter fra ca.

20 arkiver og foreninger til et møde på Landsarkivet, hvor man drøftede et samarbejde og diskuterede fælles kurser, bl.a. i registrering. Man mødtes igen i marts 1979, hvor det blev besluttet at oprette en sammenslutning. Den stiftende generalforsamling afholdtes på Landsarkivet i Aabenraa den 8. dec. 1979. Tanken var, at sammenslutningen samtidig skulle fungere som en amtskreds under Sammenslutningen af Lokalhistoriske Arkiver (SLA), der efterhånden havde ca. 250 medlemmer over hele landet og netop på grund af sit meget store medlemstal var igang med en omstrukturering af sin organisatoriske opbygning. Den nystiftede sammenslutnings navn blev »Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Sønderjylland« (forkortet LASS), og den har i 1989 50 medlemmer, hvoraf kun lidt over halvdelen er medlemmer af den landsom-

Lederen af »Lokalhistorisk Arkiv for Tinglev kommune« og formand for sammenslutningen »Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Sønderjylland« (LASS), Ester Feddersen, fotograferet i sit arkiv. Det er indrettet i det gamle sognekantors boks i Bylderup Bov. Problemer med en lidt høj luftfugtighed afhjælpes med affugteren forrest til venstre. Fot. 1989 i Lokalhistorisk Arkiv for Tinglev kommune.

fattende sammenslutning SLA. Formand har siden 1980 været lederen af Lokalhistorisk Arkiv for Tinglev kommune, Ester Feddersen.

Dannelsen af de mange lokalhistoriske foreninger og arkiver, sammenslutningen af dem i LASS, og oprettelsen af stillingen som lokalhistorisk konsulent har været med til ændre mønsteret for det lokalhistoriske arbejde i Sønderjylland betydeligt. De store, gamle foreninger, Historisk Samfund for Sønderjylland og Historisk Samfund for Als og Sundeved er ikke længere enerådende. Det ændrede mønster har nok påvirket Historisk Samfund for Sønderjylland stærkest. Foreningen havde spillet en væsentlig rolle som igangsætter og vejleder ved de sognehistoriske aktiviteter fra 1940'erne til 1960'erne. En indirekte følge heraf havde været dannelsen af de mange lokalhistoriske arkiver, udvalg og foreninger, der i mange tilfælde var skabt af folk, som Historisk Samfund havde været i kontakt med som tillidsmænd eller på de kurser, som afholdtes af Historisk Samfund. Nogen direkte andel i dannelsen af de mange foreninger og arkiver havde man ikke, og man kunne kun tage til efterretning, at dannelsen skete. I foreningens årsberetninger i 1970'erne omtales det ikke med et ord, at den her omtalte udvikling var igang. I rubrikken »Noter og Nyt« i Sønderjyske Årbøger bragtes først fra omkring 1980 enkelte beretninger fra de lokalhistoriske arkiver¹⁷⁴ og fra 1980 en oversigt over indholdet af de lokalhistoriske årsskrifter.¹⁷⁵ En årsberetning fra LASS bragtes først i Sønderjyske Årbøger, da der fra 1986 blev bragt beretninger fra alle landsdelens lokalhistoriske foreninger og arkiver. Samtidig indledte de to gamle historiske samfund og LASS et samarbejde omkring et årligt fælles arrangement for alle de lokalhistoriske arkiver og foreningers aktive medlemmer. Den udvikling, der havde fundet sted igennem næsten 20 år, var nu accepteret som en kendsgerning; man havde erkendt, at en fælles indsats kun kunne gavne det lokalhistoriske arbejde.

Lokalhistoriske udgivelser frem til 1980'erne

Det ændrede lokalhistoriske mønster havde ikke medført nogen væsentlig medlemstilbagegang for de to gamle historiske samfund, og det var måske den væsentligste baggrund for, at man ikke reagerede synderligt på dannelsen af de mange lokalhistoriske foreninger og arkiver. Historisk Samfund for Sønderjyllands medlemstal havde i slutningen af 1970'erne ganske kortvarigt tangeret de 3100, men ligger nu på ca. 2800, mens Historisk Samfund for Als og Sundeved bl.a. gennem et stadig velfungerende tillidsmandssystem har kunnet fastholde et ret konstant medlemstal på ca. 1400.

Efter Jens Rabens død i 1960 fortsatte man med at lade foreningens skrift »Fra Als og Sundeved« koncentrere sig omkring et bestemt emne, men hvor det tidligere var et bestemt sogn, der var emnet, blev det nu et mere bredt

emne, som f.eks. »Augustenborgerne. Slægt - skæbne - slotte« (1980) eller »Mejerier på Als og Sundeved« (1987), der blev behandlet. Denne form anvendes stadig og har bragt meget læseværdigt stof omkring emner med tilknytning til Als og Sundeved. Historisk Samfund for Als og Sundeved havde endvidere i 1961 føjet foredrag til sine hidtidige aktiviteter. Hvert efterår og forår afholdes en række foredrag - altid på Sønderborg slot - og denne aktivitet har kunnet fastholdes helt frem til i dag.

Derimod har Historisk Samfund for Sønderjylland indskrænket sine direkte medlemsaktiviteter. Tillidsmandssystemet var de fleste steder ophørt, og den nære kontakt til medlemmerne var overtaget af amtskredsene. I 1960'erne var der en livlig aktivitet i amtskredsene, men i 1980'erne er den blevet meget indskrænket. I løbet af en sæson afholdes der i dag så mange arrangementer af de lokalhistoriske foreninger, at behovet for lignende arrangementer, arrangeret af Historisk Samfund, derfor ikke længere er så stort, og to-tre arrangementer incl. generalforsamling er i dag det normale i amtskredsene.

Til gengæld har man videreført den betydelige udgivervirksomhed, som utvivlsomt har været med til at fastholde medlemmerne. I 1970 udsendtes skriftrækkens bind nr. 43, og der gik så seks år, før nr. 44 kunne udsendes, men herpå fulgte også den ene bog efter den anden. Fra 1976 til 1989 er der udgivet ialt 25 bind i skriftserien, 3 bind i den såkaldte studieserie og 12 bind erindringer i serien »Sønderjyske levnedsløb«, og i 1988 er en ny serie »Sønderjyske Billeder« taget op i samarbejde med Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Men også Sønderjyske Årbøger og Sønderjysk Månedsskrift har været med til at fastholde medlemskredsen. Sønderjyske Årbøger fik i 1957 nyt udseende; der kom et billede på omslaget, typografi og opsætning ændredes i en mere moderne retning. Fra 1972 udsendtes årbøgerne kun i et bind og i 1980 gennemførtes igen en mindre typografisk ændring. Siden 1957 har årbøgerne foruden artikler og anmeldelser bragt et afsnit med kortere bogomtaler samt »Noter og nyt«, der bringer nekrologer, beretninger fra museer og arkiver, og andet stof om det lokalhistoriske arbejde i Sønderjylland. Siden 1955 har historikeren Knud Fanø været det faste element i årbøgernes redaktion, mens de øvrige redaktører har skiftet med nogle års mellemrum.

Også Sønderjysk Månedsskrift har gennemgået store ændringer. I 1947 var redaktionen af månedsskriftet overgået til Hans Neumann og Peter Kr. Iversen. I 1950 kom lærer Chr. Stenz ind i redaktionen, mens Iversen i 1953 blev afløst af lærer Werner Christiansen, Tønder. I 1958 blev det udvidet fra 16 til 24 sider pr. nummer, og det fik nyt udseende, men det var først med Inger Bjørn Svenssons overtagelse af redaktionen i 1962, at der virkelig blev tale om

en fornyelse. Fra omkring 1963 begyndte man at udbetale beskedne forfatterhonorarer, og i 1968 skiftede bladet udseende og fik farvestrålende omslag med de to slesvigske løver. I 1971 styrkedes den dagsaktuelle side af månedsskriftet, da en »Grænselandsdagbog«, skrevet af Fr. Rudbeck, indførtes som fast rubrik, samtidig med at sidetallet blev udvidet. Dette skete som følge af nedlæggelsen af »Grænsevagten«, som i et halvt århundrede havde dækket den nationale stilling og de politiske forhold i grænselandet. Fra 1974 til 1986 indeholdt månedsskriftet endvidere stof fra museumsårbogen »Nordslesvigske Museer«. Abonnementstallet, der i 1940'erne lå omkring 600, var i 1963 steget til 1000 og passerede i 1972 1500. Det er idag ca. 2100.¹⁷⁶

For månedsskriftets vedkommende kan indholdsfortegnelsen 1945-74 bruges som udgangspunkt for en oversigt over, hvem der har skrevet i det. Indholdsfortegnelsen opregner ialt 1735 artikler i de 30 årgange. 594 er registreret under personalhistorie, 325 under almindelig historie, 262 under lokalhistorie og kun 103 under folkeminder. De 1735 artikler er skrevet af 559 forfattere, men 64 forfattere med 5 artikler og derover har alene skrevet 1051 artikler. Disse 64 aktive skribenter dækker over en bred forfatterkreds, der rummer de fleste af landsdelens aktive lokalhistorikere, såvel amatører som professionelle.¹⁷⁷

Forfatterkredsen i Sønderjyske Årbøger er nok snævrere end i månedsskriftet. Fra 1943 til 1980 var der 287 artikler i Sønderjyske Årbøger, skrevet af 142 forfattere. Heraf havde alene 25 skrevet de 145 artikler, mens 25 havde skrevet hver to. Af disse 50 forfattere er de 36 akademisk uddannede.¹⁷⁸ Også i de sidste otte årgange (1981-88) gør dette forhold sig gældende. Her er bragt 55 artikler, skrevet af 41 forfattere, og heraf har 25 en akademisk uddannelse.

Bemærkelsesværdigt er, at en række specialer eller lignende, større afhandlinger, skrevet af universitetsstuderende er blevet offentliggjort i Sønderjyske Årbøger igennem de sidste ca. 20 år. Der er imidlertid meget langt mellem afhandlinger, skrevet af universitetsansatte. Dette kan opfattes som et udtryk for, at »det sønderjyske spørgsmål« ikke længere er et emne, der optager universiteternes historikere, således som det var tilfældet tidligere, men det viser tillige, at landsdelens egne, læg som lærd, i stadig højere grad kan selv.

Indholdsmæssigt er de lokalhistoriske artikler, dvs. artikler hvis indhold kan henføres klart til en bestemt lokalitet eller egn, nu klart dominerende i årbøgerne. I de sidste otte årgange gælder det ca. 70 % af stoffet. Der er langt mellem artikler om nationale og nationalpolitiske forhold, mens der i stedet træffes flere artikler om kunst og arkitektur, ligesom artikler om økonomisk og social historie træder frem. I de senere årgange er der desuden bragt større, mere letlæste erindringsartikler. På mange måder kan man sige, at Sønderjyske

Årbøger idag indholdsmæssigt ikke adskiller sig meget fra andre amtssamfunds årbøger, men måske nok ved sit omfang, der - ligesom ved starten i 1889 - normalt er på ca. 300 sider.

Men der er udkommet anden lokalhistorisk litteratur end Sønderjyske Årbøger og Sønderjysk Månedsskrift. I 1963 begyndte lærer Andreas Michaelsen at udsende »Stambladet«, der bragte populære lokalhistoriske artikler fra hele landsdelen. Desværre måtte bladet ophøre efter to årgange. I 1974 fik museerne deres fælles årbog »Nordslesvigske Museer«, der foruden at bringe beretninger fra museerne bringer artikler om museernes erhvervelser og fund, bl.a. de arkæologiske. Da genstandene er det centrale i museernes arbejdsområde, giver det rige muligheder for righoldig illustration af årbogen, der indholds- og udstyrsmæssigt er kendetegnet ved høj kvalitet.

I løbet af 1980'erne er der endvidere opstået en lang række lokalhistoriske årsskrifter, som udgives af de lokalhistoriske foreninger. Efter at have eksisteret i kortere eller længere tid har man i mange af de lokalhistoriske arkiver følt behov for at formidle en del af det materiale, som er kommet ind til arkiverne, eller som foreningens eller arkivets aktive medarbejdere er stødt på i deres lokalhistoriske arbejde. I dag udkommer der 14 sådanne lokalhistoriske årsskrifter, nemlig i Bov, Gråsten, Hørup, Sottrup, Ullerup, Varnæs, Felsted, Kliplev, Ensted, Løjt, Vojens, Rødding, Skærbæk og Løgumkloster. Desuden udsendes der bøger med uregelmæssige mellemrum i Broager, Nybøl og Lysabild, mens man i Aabenraa, Tønder og Haderslev udsender monografier. I Skodborg, Lintrup og Ø. Lindet udgives småhæfter, ligesom mange arkiver og foreninger udgiver små dupliserede tryksager.

Nogle af årsskrifterne er udgivet i maskinskrevet form, andre i rigtig sats, på fint papir og med mange illustrationer. Mest imponerende er nok de oplag, som nogle af dem kommer i. Årsskrift for Sottrup sogn, der er udkommet siden 1982, trykkes i 600 eksemplarer, mens Det gamle Løjt trykkes i 800 eksemplarer. Tilsyneladende er der ingen problemer med at afsætte disse oplag, og mange af årsskrifterne har en særdeles fin økonomi. Problemet for de fleste årsskrifter er, at arbejdet hviler på ganske få personer, ligesom forfatterkredsen i årsskrifterne er stærkt begrænset. Det bevirker, at der undertiden er en del »genbrug«, dvs. genoptryk af ting, der tidligere har været trykt andetsteds. En del årsskrifter gengiver endvidere dokumenter fra det lokalhistoriske arkiv, uden at de er sat ind i en bredere sammenhæng og gjort forståelige for læsere uden speciel baggrundviden.

Ved siden af disse lokalhistoriske skrifter er der fortsat udgivet sognehistorier. Med udgivelsen af Bjolderup sogns historie sluttede den første »bølge« af sognehistorier, og der gik ca. 10 år før de næste udkom. Fra 1963 til 1989 er der udkommet 15 selvstændige sogne- eller landsbyhistorier. Blandt disse er

en stor del skrevet fuldt og helt af en enkelt person, det drejer sig om Gram (1963), Rejsby (1966), Nustrup (1971), Løjt (1976), Vojens (1977), Rømø (1977), landsbyen Langetved i Skrave sogn (1978), Hjordkær (1981), og Gråsten (1986). Hertil kan føjes Bedsted sogn, hvorom der løbende er udsendt hæfter fra 1980. Forfatterne er fem lærere, en seminarielæktor, to gårdejere, en gårdejerkone samt en tidligere gårdejer. Sognehistorier, som er skrevet af flere personer, er udsendt i Kegnæs (1965) Bov (1969), Hygum (1972), Dybbøl (1976), Brændstrup (1980) og Ø. Højt (1987). Her er det igen lærere, præster og gårdejere, der er de drivende kræfter, men der er også tale om forfattere med vidt forskellig erhvervs- og uddannelsesmæssig baggrund. I en række tilfælde er der ydet bistand fra »professionelle« historikere (Kegnæs og Dybbøl), bl.a. ved redaktionen. De »professionelle« har selv i Ensted og Løjt sognes historie (hhv. 1987 og 1988) givet deres bud på hvordan en sognehistorie kan skrives. Kun bøgerne om Rejsby, Løjt, Gråsten, Kegnæs, Bov, Hygum og Brændstrup er udgivet af lokalhistoriske foreninger.

Der er stor forskel på disse sognehistoriers opbygning og indhold, men der er dog visse fællestræk. Oldtiden og dens synlige minder er som regel grundigt behandlet, det samme gælder kirke- og skoleforhold, samt udskiftningen. Behandlingen af middelalderens og 15-16-1700-årenes landbrugsforhold er som regel mere sporadisk, hvilket formodentlig hænger sammen med kildeforholdene. Det trykte materiale om denne tid er begrænset, og en udnyttelse af det utrykte kildemateriale kræver håndlag og baggrundsviden. Derfor kan vi da også se, at netop disse perioder er behandlet langt mere fyldigt i de professionelle historikeres sognehistorier.

Derimod har de sidste 100-150 års udvikling og ændringer en stærk plads i sognehistorierne. Her er ikke mindst dagliglivsskildringer med til at gøre stoffet levende. Gårdhistorien og dermed personalhistorien spiller en væsentlig rolle i mange sognehistorier. Ikke mindst her fremlægges resultaterne af arbejdet i det lokalhistoriske arkiv eller forening, hvor det betragtes som en vigtig opgave at samle oplysninger om sognets gårde. Ligeledes fortælles der i sognehistorierne om foreningsliv i sognet på grundlag af materiale, der er indsamlet til det lokalhistoriske arkiv. Der er næppe tvivl om, at de sognehistorier, som lægger hovedvægten på mands minde, dvs. de sidste 100-125 års historie, er mere populære og frem for alt mere læste end de sognehistorier, som behandler middelalderen og 16-1700-årene fyldigt.

Hvad der her er sagt om sognehistoriernes form og indhold gælder i vid udstrækning også for de ovenfor nævnte lokalhistoriske årsskrifter. De har på mange måder samme funktion som sognehistorierne, at formidle et historisk stof om sognet (eller kommunen) i bearbejdet eller oversigtlig form. I mange af de foreninger, der udsender et årsskrift, er der da også tale om et bevidst

valg. I stedet for at samle stof ind år efter år med henblik på udsendelse af en sognehistorie, har man valgt at publicere stoffet løbende. Ved at bringe bl.a. gårdhistorie, foreningshistorie og dagliglivsskildringer opfylder årsskrifterne samme behov som sognehistorierne og er med til at holde interessen for sognets historie ved lige.

Et område, der generelt står forbløffende svagt i sognehistorierne, er stationsbyernes særlige udvikling. Det er således bemærkelsesværdigt, at der i en bog om Bov sogn på næsten 500 sider ikke er et afsnit om Padborgs udvikling. I »Glimt af Hjordkær sogns historie« er der to sider om stationsbyen Hjordkær, mens »Træk af Gram sogns historie« ikke har et ord om stationsbyen Gram. Som det gælder for de gamle købstæder gælder det også for stationsbyerne, at deres historie er et forsømt område. Nogen entydig forklaring herpå kan næppe gives. Det kan hænge sammen med en (for) snæver opfattelse af, hvad der er historie. I forbindelse med det såkaldte »Stationsbyprojekt«, der blev iværksat af Statens humanistiske Forskningsråd, blev der dog foretaget undersøgelser også af de sønderjyske stationsbyers udvikling. Dette arbejde blev udført af historikeren Chr. Kaatmann på Institut for Grænseregionsforskning i Aabenraa, og en del af resultaterne blev i 1985 udgivet i bogen »Stationsbyer i Sønderjylland - Toflund og Hjordkær«. Senere har Chr. Kaatmann fulgt dette emne op med en undersøgelse af den arkitektur, som bl.a. præger stationsbyerne. Den er publiceret i »Byggestil og byggeskik - nationale strømninger i sønderjysk arkitektur 1850-1940« (1988).

Et bemærkelsesværdigt initiativ blev i 1980'erne taget af den meget aktive lokalhistoriker, H. E. Sørensen i Skærbæk. I seks bind har han udgivet en egnsbeskrivelse for hele Sønderjylland, rigt illustreret og med en tekst, der bringer læseren vidt omkring i landsdelen og sætter de enkelte lokaliteter, som omtales, ind i en større, sønderjysk sammenhæng. Mange lokalhistoriske bøger fra de senere år har i øvrigt billeder, som det bærende. Det er oftest fotografiet, evt. i form af postkort, som er udgangspunkt for disse udgivelser, som i sagens natur i højere grad kan råde bod på de ovenfor nævnte skrifers manglende behandling af bl.a. de sidste 100 års fysiske ændringer i landskab og bebyggelse. Genren er dyrket i Haderslev, Rødding, Aabenraa, Augustenborg, Bov og Tønder, ligesom også Historisk Samfund for Als og Sundeved har brugt den i skriftrækken »Fra Als og Sundeved«. De kommende år vil formodentlig bringe flere billedhæfter fra mange egne af landsdelen.

Udgivelsen af lokalhistorisk litteratur er idag ganske omfattende i forhold til for blot 40-50 år siden. De lokalhistoriske foreninger og arkiver og det arbejde, der foregår her, har sat sig stærke spor gennem publikationer af meget forskellig form. De gamle tidsskrifter, Sønderjyske Årbøger, Fra Als og Sundeved og Sønderjysk Månedsskrift er ikke længere enerådende på den

lokalhistoriske arena. De mange nye publikationer har dog ikke svækket interessen for disse gamle tidsskrifter, som ikke har problemer med stof og heller ikke med oplag - et udtryk for at den lokalhistoriske interesse er meget udbredt.

Museernes udbygning siden 1970

Det sønderjyske museumsvesen har været præget af tre hovedtendenser i de sidste 20 år, dels en udbygning af de fire ældre, kulturhistoriske museer i købstæderne, dels oprettelse af talrige mindre museer over hele landsdelen, og endelig et øget antal specialmuseer både i offentlig regi og privatre.¹⁷⁹

Museumsloven af 1968 gav mulighed for, at større provinsmuseer kunne ansætte museumspædagoger, der skulle være med til at arbejde for formidling af udstillinger og andre tilbud overfor hele museets publikum.¹⁸⁰ De sønderjyske museer har flittigt benyttet denne mulighed for at forbedre servicen overfor publikum, herunder ikke mindst de mange skoleklasser, der i løbet af 1970'erne blev en betydelig besøgsgruppe på museerne. Samtidig skete der en vis udbygning af det øvrige museumsfaglige personale, især på grund af forøgede krav til registrering og konservering. Aabenraa Museum blev fra 1964 til 1978 drevet af folkeregisterfører Holger Jacobsen.¹⁸¹ Han forenede et meget stort lokalkendskab med en omfattende viden om byens og egnens historie, og i hans virkeperiode blev museets udadvendte virksomhed og indsamling kraftigt forøget. Efter hans død fik Aabenraa som det sidste af de gamle amtslige museer en faguddannet leder, idet etnologen Birgitte Kragh tiltrådte i 1979. Men trods denne vækst i det offentlige museumsvesen følte mange alligevel, at de store museer ikke i tilstrækkelig grad kunne sikre minderne netop fra deres egn. Der blev derfor - ofte i udgangen af de gamle museers virkeområde - oprettet nye foreningsdrevne museer, i 1970'erne således i Gram, Løgumkloster, Højer og i Bov. I 1980'erne er det tillige sket i Skærbæk og i Sdr. Hygum. Også helt private initiativer er opstået som Jacob Michelsens gård i Kolstrup, en forstad til Aabenraa, hvor der i stuehuset til en gammel gård gennem en årrække er foregået indsamling af genstande fra det selvforsynende bondesamfund og arbejdet med demonstration af gamle fremstillingsprocesser. Dette museum er i 1988 overtaget af Aabenraa Museum. Et andet privatejet museum opstod på Vestkysten. Det var Lorenzens gård i Ballum, hvor der engang har været knipeskole. Her som i Kolstrup er det genstande vedrørende bondekulturen og de tekstile håndværk, som søges bevaret og fremvist.

En række specialmuseer er også kommet til. Frøslevlejrens museum åbnede i 1969 som en underafdeling af Danmarks Frihedsmuseum. I 1988 er det blevet et selvstændigt museum, og samtidig er flere andre specialmuseer, bl. a. for Hjemmeværnet og Røde Kors, under opbygning i Frøslevlejren, men disse

Skærbækneknens Museum er oprettet i 1985 og indrettet i den købmandsgård, som opførtes i 1909 efter tegning af arkitekt Kai Gottlob (se billedet side 404). Museets udstilling omfatter både det gamle landbrugssamfund, stationsbyen, og vigtige begivenheder i Sønderjyllands historie de sidste ca. 150 år. Opstillingen med figuren viser, at der også i nutiden arbejdes med forsøg på levendegørelse af museumsinteriører. Fot. 1989 i Skærbækneknens Museum.

museer er landsdækkende og deres formål falder ikke inden for lokalhistorien. Det gør derimod Midtsønderjyllands Museum i Gram, som er et af landets få statsanerkendte geologiske museer. Det var næppe blevet grundlagt, hvis det ikke - foruden at rumme de enestående tertiærtids-fund fra Gram Teglværks lergrav - tillige skulle danne ramme om en lille lokalhistorisk samling fra Gram og omegn. Det er ulige lettere at skaffe lokale midler til lokalhistoriske samlinger end til geologiske - uanset hvor sjældne og gamle disse er.¹⁸² Forsteningerne i Gram-leret er ca. 6 millioner år gamle og er aflejret i et hav, der har dækket det meste af Sønderjylland, men da fundene ikke har noget med menneskelig aktivitet at gøre, appellerer de tilsyneladende mindre til publikum. Uanset sin enestående karakter har Midtsønderjyllands Museum således et meget begrænset besøgstal. Lokalhistorien begynder ikke med lokaliteten, men med mennesker i lokaliteten.

En særlig tilføjelse til museumslandskabet er kommet i 1980'erne; det er de såkaldte besøgscentre, dvs. udstillinger om en helt afgrænset lokalitet eller et afgrænset emne. Ved Vidå-slusen er der således indrettet en permanent udstil-

På Jacob Michelsens gård i Kolstrup ved Aabenraa er der igennem mere end 25 år indsamlet genstande fra det selvforsynende bondesamfund. Demonstration af arbejdsprocesser, herunder madlavning, har været årligt tilbagevendende begivenheder, som her i 1985, da Aabenraa bys 650 års købstadsjubilæum markeredes med en udstilling om »middelaldermad«. Sigrid Rasmussen og museets leder, Anne-Helene Michelsen (til højre), ses her i gårdens gamle køkken. Fot. i privateje.

ling om Tøndermarsken og Vadehavet, i Christiansdal nær Hammelev er der en udstilling i elværkets bygning, der fortæller om den industri, som har været på stedet siden 1770'erne. Også på Kalø er der indrettet en udstilling til at belyse øens historie, især dens rolle i søfart og skibsbygning.

Fra Genforeningen og frem til 1970'erne havde det sønderjyske museumsvesen været blandt det bedst udbyggede på landsbasis. Museumsdækningen i landsdelen var takket være de fire amtslige museer komplet; hvert område i de sønderjyske amter var dækket af et hovedmuseum, og bevillingerne var gode, idet offerviljen hos de lokale myndigheder var større end andetsteds i landet. Dette forhold blev sædvanligvis tilskrevet den udbredte interesse for landsdelens historie. Denne sønderjyske førerstilling blev også understreget af, at man her før andetsteds i landet havde begyndt en faglig specialisering mellem museerne og indledt et nært fagligt samarbejde, ligesom Sønderjyllands amt var hurtigere end de øvrige amter til at ansætte museumsformidlere.

I 1989 er det sønderjyske museumsvesen imidlertid ikke længere på højde

med de øvrige amter med hensyn til at have fagligt uddannet personale. Mange vigtige opgaver, både udgravninger og deltagelse i bevaringsarbejde samt den kulturhistoriske dokumentation må ofte lades i stikken. Til gengæld er der vækst i nye, lokale museumsinitiativer i slutningen af 1980'erne. Den centralisering, der siden 1960 har præget det sønderjyske museumsvesen, er blevet brudt. Ønskerne om mere lokalt forankrede og placerede museer bliver stærkere. Set fra de store, ældre museer er der tale om en spredning af ressourcerne, men vurderet fra de nye, mindre museer er der tale om at tage lokale opgaver op, der hidtil er blevet forsømt.

Nogen entydig forklaring på stagnationen i de gamle amtslige museer kan ikke umiddelbart gives, men der er måske en parallel til væksten i de lokalhistoriske foreninger på sogneplan og stagnationen i medlemstallet hos landsdelens to store historiske samfund.

Lokalspil i 1980'erne

En ny form for lokalhistorisk aktivitet er i 1980'erne kommet til udtryk i de såkaldte lokalspil eller egnsspil. Lokalspil handler ikke blot om en bestemt lokalitet, men de opføres også af lokale beboere for andre lokale.¹⁸³ Lokalspil i 1980'erne er oftest lavet under direkte medvirken af lokalbefolkningen og i reglen også områdets lokalarkiv og lokalhistoriske forening. Lokalspillet bliver herved et udtryk for den selvforståelse og historieopfattelse, der råder i lokal-samfundet - eller i hvert fald i dele af dets ledende lag. Lokalspillene har rod i den tradition for hjemstavnsstil, der opstod i 1920'erne, og satte sig spor i Sønderjylland i form af guldhornsspil i Tønder og slotsspil i Sønderborg. Denne form for historieformidling nød vid anerkendelse, også blandt historikere, og i »Håndbog i hjemstavnsforskning og hjemstavnskultur« fra 1939 fremhæves værdien af en aktiv kulturudfoldelse i et hjemstavnssteater med rod i de lokale forhold. »Det er en misforståelse, når man i interessen for hjemstavnen vil se noget reaktionært... Bevarer man i folkelivet det gamle, bare fordi det er gammelt, ja da kan det betyde stilstand, men bevarer man det gamle for at fastholde og forstå det værdifulde i fortiden som en grund at fortsætte på, da er man i pagt med fremtiden... Vil man i vide kredse vække forståelse for hjemstavns værdier for den enkelte og for helheden, da må vi have det historiske stof og problemerne af i dag levendegjort på scenen af amatører, der er sig deres kunstneriske og kulturelle ansvar bevidst.«¹⁸⁴

Fra slutningen af 1940'erne var interessen for hjemstavnssteater og egnsspil ved at være forbi, men lokalspillene i 1980'erne har ført traditionen videre, selvom der på markante punkter også er forskelle til egnspillene i mellemkrigs-årene. De nutidige lokalspil har en nær tilknytning til det øvrige lokalhistoriske

arbejde og lægger vægt på at give et troværdigt billede af egnens fortid. Det historisk mest vedkommende stof er imidlertid sjældent det scenisk mest virkningsfulde, og her ligger den største vanskelighed for denne form for historieformidling. Lokalspillene forsøger at dramatisere kilderne - evt. kan der digtes videre på kilderne, men i hvert fald må spillene ikke modsige kilderne. Troværdighed og ægthed og direkte tilknytning til lokalhistorien er en uundværdig del af lokalspillets indhold.

Lokalspillet blev introduceret i Sønderjylland i 1978, da spillet »Hvorfor er Højer sådan en køn lille by?« blev opført i Højer. En dramatiker blev ansat af Dansk Amatør Teater Samvirke, og på tre måneder skrev han sammen med lokalhistorikere et skuespil, som blev opført af lokale amatører. Det næste sønderjyske lokalspil blev Teglværksspillet, som opførtes på Cathrinesminde Teglværk på Broagerland i tre somre 1982-84 og blev set af ca. 10.000 mennesker. Initiativtageren til Teglværksspillet, Arne Aabenhus fra Gråsten, har skildret dets baggrund således: »Udviklingen mod det centralistiske i samfundshusholdningen, som bl. a. kommunalreformen i Danmark og i Sverige blev udtryk for, gjorde nok, at mange lokalsamfund med rette følte sig ladet tilbage og glemte. Der opstod følgelig et behov for at modvirke dette, og det blev til et ønske om at finde kanaler til formidling af en lokalitets synspunkter på egne og det omgivende samfunds præmisser ud til en bredere kreds.«¹⁸⁵ Teglværksspillet indgik i øvrigt i et større lokalhistorisk projekt, som involverede de lokalhistoriske arkiver og foreninger i tre kommuner samt det lokale museum. Mens de gamle egns spil især belyste landbolivet, var teglværksspillet både et lokalspil og et arbejderspil, men i modsætning til de store svenske arbejderspil fokuserede man her ikke specielt på konflikter i miljøet, idet der ikke var kildemæssig dækning herfor.¹⁸⁶

Ved 200-års jubilæet for de store landboreformer i 1988 fik lokalspillene en opblomstring med stavnsbåndsspil over hele landet, og her deltog Sønderjylland også. Da der ikke har været stavnsbånd i denne landsdel (bortset fra i de kongerigske enklaver), handlede lokalspillene her om andre sider af ældre tiders landboliv. Der opførtes bl. a. et stort spil på Søgård, hvor 200 års landbrugshistorie blev anskueliggjort, ligesom der også i otte andre lokaliteter opførtes stavnsbåndsspil. I alt medvirkede omkring 700 sønderjyder.

Flere steder i landet blev stavnsbåndsspillene helt løsrevet fra lokalspilsideen. Man opførte rene eventyrspil uden kildemæssig dækning eller tog udgangspunkt i 1988 og forsøgte sig med politisk teater.¹⁸⁷ Denne udvikling af det gamle egns spil har ikke sat sit præg i Sønderjylland. Her har vi især set de egentlige lokalspil, og i disse spil mødes på frugtbar vis interessen for fortiden med lysten til at spille teater. Der er næppe tvivl om, at denne form

I juni 1988 opførte Sønderjysk Forsøgsscene i samarbejde med Det sønderjyske Landbrugsråd et friluftsspil »200 år er ingen tid« i anledning af 200-året for Stavnshåndets ophævelse. I spillet, der foregik på Søgård Kasernes gårdsplads, indgik scener fra 200 års historie koncentreret omkring Søgård og to sønderjyske bondeslægters familiehistorie – en dansk og en tysk. Scenen på billedet med de mange amatørskuespillere illustrerer afstemningen i 1920. Fot. i privateje.

for historieformidling når ud til et bredt publikum og i mange tilfælde til andre og ofte yngre befolkningsgrupper end dem, der sædvanligvis flokkes i de lokalhistoriske foreninger, arkiver og museer.

Lokalhistorien i undervisningen

En fornyet interesse for at bruge hjemstavnen eller lokalsamfundet i undervisningen opstod i løbet af 1970'erne overalt i Danmark. Denne nye bølge blev også meget mærkbar i Sønderjylland, hvor der var rige traditioner for at bruge det nære samfund i undervisningen. Især Claus Eskildsen havde i 1930'erne gjort en stor indsats for at overbevise om de store pædagogiske fordele, der lå i at anskueliggøre den noget abstrakte historieundervisning med ting og forhold fra elevernes nære omverden.¹⁸⁸ Hjemstavnslære skulle efter hans mening indgå som fag i underklasserne, og hjemstavnstanken skulle bruges som princip ved undervisningen i alle klasser. Formålet hermed var dels pædagogisk, dels folkeopdragende.

Hjemstavnundervisningen indgik også som en vigtig del af skoleundervisningen i Det tredje Rige, og dette forhold var i høj grad med til at sætte hele begrebet i miskredit. I efterkrigsårene blev hjemstavnsmbegrebet opfattet som et gammeldags, selvspejlende og noget reaktionært fænomen, og man valgte i højere grad at vægte det nationale frem for det lokale i den danske

skole. Hjemstavnsundervisningen, der ellers havde fået ministeriel anbefaling i 1930,¹⁸⁹ blev i efterkrigsårene opgivet til fordel for den almindelige Danmarks-historie.

I Sønderjylland var der imidlertid et klart behov for at få landsdelens særlige historie bedre beskrevet, end det skete i de almindelige lærebøger til brug i folkeskolen, gymnasium mv. Der blev derfor skrevet flere oversigter over Sønderjyllands historie. I 1946 var udkommet Troels Fink: »Rids af Sønderjyllands historie«, der lagde hovedvægten på den politiske historie og i tid gik frem til 1920. Værket blev udgivet af Historikergruppen i serien »Vi og vor fortid«, og det fik meget stor udbredelse. En fortsættelse udkom, ligeledes skrevet af Fink, i 1955 med »Sønderjylland siden genforeningen i 1920«. Hermed var den højere undervisning dækket ind med fremstillinger af landsdelens specielle historie, men folkeskolen manglede bøger til emnet. I 1958 udgav Christian Stenz »Sønderjyllands historie«, der sigtede mod folkeskolens ældre klasser og i tid rakte fra stenalder til besættelsesårene. Af en lidt anden karakter er Chr. Demuths »Kortfattet Sønderjyllandshistorie 1867-1957« (1958). Den synes især at sigte på de frie ungdomsskoler og studiekredse og omfattede både Nord- og Sydslesvig efter 1920. Disse bøger gav mulighed for, at interesserede lærere kunne inddrage landsdelens historie, især den politiske historie i undervisningen. Hertil bidrog også Leif Ingvorsens »Fortællinger af Sønderjyllands historie« fra 1960. Disse fire bøger kunne suppleres med enkelte andre, men de er karakteristiske for tendensen til i overvejende grad at sætte den lokale historie lig med landsdelens nationalpolitiske udvikling. Derfor giver disse bøger en dansk-national indføring i landsdelens historie, men bidrager ikke til at styrke hjemstavnsbegrebet som sådan.

Det gjorde derimod de to hjemstavnsbøger, der udkom i Tønder og Haderslev i hhv. 1956 og 1958, og som var tænkt anvendt specielt til undervisningsbrug. »Landet bag digerne. Hjemstavnsbog for Tønder Amt og By« var udgivet af Tønder kommune og havde 10 forfattere, heriblandt Knud Fanø, Werner Christiansen og H. Lausten-Thomsen, der var bogens redaktør. »Fra Gelsbro til Lillebælt. Hjemstavnsbog for Haderslev by og amt« var udgivet af Haderslev by og amt og havde 13 forfattere og Olav Christensen, Hans Neumann og lærer M. Mikkelsen som redaktører. Begge bøger var tematisk bygget op, og de enkelte afsnit var skrevet af personer, som havde særlige forudsætninger herfor; der var især tale om lærere og præster. I denne sammenhæng bør også nævnes »Bogen om Als«, en bog på ca. 600 sider, som udsendtes i 1956 og har 19 forfattere og Robert Huhle som hovedredaktør. Selv om den ikke er beregnet direkte til brug i undervisningen har den samme tematiske opbygning og form som de to hjemstavnsbøger.

I 1970'erne opstod som nævnt en fornyet interesse for lokalhistorie - i betyd-

ningen hjemstavnslære - over hele landet, og på initiativ af Dansk Historisk Fællesforening blev der nedsat et udvalg til fremme af lokalhistoriens plads i historieundervisningen bl. a. ved at få nye læremidler frem. Der var to sønderjyder i det otte mand store udvalg, og dette må nok kunne tages til indtægt for, at man fra Dansk Historisk Fællesforening mente, at lokalhistorien stod stærkt i landsdelen.¹⁹⁰ Et af resultaterne af arbejdet blev en ny vejledning, »Lokalhistorie«, red. af Leif Ingvorsen (1978). Denne bog og en lang række andre initiativer var med til at fremme lokalhistoriens placering især i folkeskolens undervisning, og der blev et øget pres på de lokale museer og arkiver for at fremskaffe helt lokalt materiale til skolernes undervisning. På de allerfleste punkter var der i virkeligheden tale om, at det var den gamle hjemstavnsundervisning, som nu blev hældt på nye flasker med etiketten: Lokalhistorie. Dette navn lød - i modsætning til ordet hjemstavnshistorie - hverken gammeldags eller reaktionært. Baggrunden for den renæssance, hjemstavnsundervisningen eller lokalhistorie i undervisningen fik fra midten af 1970'erne, var den nyvakte interesse for det nære samfund. Samtidig var faget samtidsorientering kommet ind i folkeskolen, og i dette fag tog mange lærere i vidt omfang udgangspunkt i de lokale forhold.

I Sønderjyllands amt blev der i 1981 nedsat et udvalg for lokalhistorie i skolerne. Heri er såvel de lokalhistoriske arkiver, Historisk Samfund for Sønderjylland som museerne repræsenterede - foruden de forskellige skoleformer i landsdelen. På udvalgets initiativ er der siden 1982 udgivet en række undervisningsmidler til lokalhistorie.¹⁹¹ Formålet med arbejdet er at lette lærerens arbejde med at inddrage lokalhistorien i undervisningen. Interessen for lokalhistorien har altid været størst i folkeskolen, mens emnet kun i mindre grad er blevet inddraget i gymnasiets historieundervisning. Her har man været for bundet af læseplanskrav og eksamenssystemet. Lokalhistorie kan vanskeligt forenes med en stærk centralisering.

Sammenfatning

Hovedstrømninger i det lokalhistoriske arbejde gennem 100 år

Hvis man forsøger at vurdere udviklingen i den lokalhistoriske virksomhed i Nordslesvig gennem 100 år, synes nogle hovedstrømninger at udskille sig. De lokalhistoriske aktiviteter har været udført med vekslende styrke og begejstring, men på intet tidspunkt synes arbejdet at have ligget helt i dvale.

I perioden 1889-1920 udvikledes en stor interesse for hjemstavnen, og både fra tysk og dansk side arbejdedes med landsdelens lokale historie. I nogle tilfælde, f. eks. på museumsområdet, arbejdede man i fællig og formåede i de

fleste tilfælde at lade glæden over at dyrke den fælles hjemstavn overskygge de nationale forskelle. Arbejdet med at sikre de håndgribelige levn fra fortiden var ofte udsprunget af en utryghed ved de hastige samfundsændringer og industrialiseringen, der satte sine mærkbare spor overalt i samfundet. Fornemmelsen af, at noget umisteligt er ved at gå tabt, præger mange af initiativerne i hjemstavnsbevægelsen og i museumsforeninger.

Samtidig er der imidlertid også en anden hovedtendens i det lokalhistoriske arbejde i denne periode. Det er brug af lokalhistorien i den nationale kamps tjeneste, og det er som led i denne ideologiske kamp, at Sønderjyske Årbøger grundlægges i 1889. Derfor domineres årbøgerne også i de første årtier af artikler og afhandlinger, som ikke er af snæver, lokalhistorisk karakter; der er bestandigt et perspektiv til den almindelige danske historie, og udgangspunktet for de fleste artikler er at yde et bidrag til skildringen af Sønderjyllands danske historie.

I perioden fra 1920 til midten af 1950'erne ændredes den lokalhistoriske virksomhed lidt. Fortsat kan vi følge de to hovedtendenser: I interessen for den snævrere hjemstavn, det sted, hvor man har sin rod, kan de nationale lejre fortsat mødes i samarbejde, og dette sker især i Historisk Samfund for Als og Sundeved og på museumsområdet. Men samtidig er der også en fortsat, kraftig brug af den sønderjyske historie, når man skal argumentere for landsdelens nationale tilhørsforhold. Især kulturhistorien bliver anvendt som argumenter i debatten om den rette grænsedragning i 1920'erne og 1930'erne. Det tyske mindretal, som opstod ved grænsedragningen i 1920, fik ikke oprettet en koordinerende organisation svarende til Historisk Samfund for Sønderjylland, men medlemmer af mindretallet ydede alligevel en betragtelig indsats på det lokalhistoriske område. Både på dansk og på tysk side modtog man impulser fra det særlige hjemstavnsbegreb, der udvikledes i den nazistiske ideologi. Her blev hjemstavnen ophøjet til at være udgangspunktet for et særligt folkefællesskab, og samtidigt lagde man vægt på at inddrage folket selv i udarbejdelse af den lokale historie.

En markant ændring i de lokalhistoriske aktiviteter sker i efterkrigsårene. Fra omkring 1950 kommer der en afmatning i den ellers ret levende interesse, og frem til begyndelsen af 1970'erne bliver der ret stille omkring hele det lokalhistoriske begreb. Den hastige samfundsændring, som sætter ind fra omkring 1950, kræver helt andre værdier end dem, der lå i hjemstavnsbegrebet. Den svækkede interesse for lokalhistorien afspejles også i den nye organisering af den lokalhistoriske virksomhed, som bliver iværksat på initiativ af Historisk Samfund for Sønderjylland. Med oprettelsen af amtskredse og iværksættelse af sogne- og byhistorier forsøger man bevidst at imødegå tidens tendens til at overse betydningen af at beskæftige sig med lokalsamfundet. De lokalhistoriske

arbejder, som iværksættes i denne periode, sker hovedsageligt på initiativ af faghistorikere, og kun sjældent udspringer de af lokale initiativer.

I begyndelsen af 1970'erne sker der en ny og meget mærkbar ændring i interessen for lokalhistorien. Der kommer en fornyet interesse, der først og fremmest giver sig udtryk på græsrodsplan, dvs. med oprettelse af lokalhistoriske sogneforeninger og sognearkiver. Denne tendens går helt på tværs af de planer om udgivelse af lokalhistoriske værker, der omspændte større enheder, f. eks de gamle herreder, som havde været fremsat af Historisk Samfund for Sønderjylland. Nye skriftserier vokser frem, idet mange af de nye foreninger udgiver egne årbøger, der ofte kun dækker et enkelt sogn eller eventuelt en enkelt kommune. I den nye lokalhistoriske bølge er der mange lighedspunkter med den lidt forkætrede hjemstavnsbevægelse fra mellemkrigsårene. På sin vis er der tale om at hælde gammel vin på nye flasker, men det afgørende er, at for deltagerne i arbejdet føltes det som en fastholdelse af hævdevundne værdier i en samtid præget af (for) store ændringer.

Der er næppe tvivl om, at den nye bølge har et af sine hovedudspring i kommunalreformen i 1970. Ved denne lovreform blev de fire sønderjyske amter sammenlagt til ét, og samtidig skete der gennemgribende ændringer på det kommunale plan. De 116 sønderjyske kommuner med ialt 870 kommunalbestyrelsesmedlemmer blev reduceret til 23 kommuner med kun 370 folkevalgte. Kun én kommune i hele landsdelen blev ikke berørt af sammenlægningerne - det er Broager, og i denne kommune har man da også kun én lokalhistorisk forening og ét lokalarkiv fælles for hele kommunen. Derimod er der ca. 55 foreninger og arkiver i de øvrige 22 kommuner i Sønderjyllands amt. De nye storkommuner, som opstod ved et lovpåbud ovenfra i 1970, kom til at omfatte flere af de ældre, og ændringerne greb således dybt ind i ældre sædvaner og gamle, administrative grænser, der også var blevet kulturgrænser. Som en modvægt mod disse omfattende ændringer opstod der sogneforeninger mange steder, og det lokalhistoriske arbejde på det helt lokale plan blomstrede op efter et par årtiers stilstand. På samme måde som lokalhistorien i perioden 1889-1920 skulle tjene et nationalt formål, bliver lokalhistorien fra 1970'erne et vigtigt redskab i fastholdelsen af en lokal identitet i en tid med store ændringer i lokalsamfundet.

Afslutningsvis kan det være rimeligt at spørge, hvorfra de talløse initiativer på den lokalhistoriske arbejdsmark, som her er fremdraget, har hentet deres egentlige drivkraft. Hovedparten af arbejdet har været udført af frivillige, som har brugt deres fritid på at søge i fortiden. Vi tror, at dette arbejde har sin vigtigste baggrund i et grundlæggende menneskeligt behov for at have tilhørsforhold eller at kende sine rødder, som det kan udtrykkes med en nutidig vending. Den tyske kulturforsker, Ina-Maria Greverus, har skildret dette fæno-

men i sin bog »Der territoriale Mensch« fra 1972, hvor hun giver en tolkning af hjemstavnsfænomenet i tysk skønlitteratur og kulturhistorie. Hun påviser her behovet for at kunne orientere sig i forhold til omverdenen. Udgangspunktet for at tage stilling til omverdenen er at vide, hvem man selv er, og hvad man selv står for - et udgangspunkt, som man i øvrigt også møder hos de mange mennesker, som forsker i deres egen slægt.

I nutidens lokalhistoriske aktiviteter kan der spores en protest over for den tiltagende centralisering og anonymisering, som sætter ind fra midten af 1970'erne. Det decentrale arbejde i de lokalhistoriske foreninger kommer til at udgøre et godt alternativ til den stærke centralisering, som præger næsten alle andre dele af samfundet. En lokalhistoriker skildrede ved et møde for et par år siden sin opfattelse af lokalhistoriens betydning således: » Først tog de mejeriet fra os, så lukkede de Brugsen, og så blev skolen nedlagt. Men historien - den kan ingen ta' fra os«.

Lokalhistorisk arbejde betragtet som kulturel aktivitet.

Hvis man prøver at anskue det lokalhistoriske arbejde som en blandt mange kulturelle samfundsaktiviteter, falder et par hovedtræk i øjnene. Næppe nogen anden aktivitet - bortset fra sport - foregår på et så decentralt plan som det lokalhistoriske arbejde. Herved får det en særlig betydning i en tid, der er præget af stadig større enheder i samfundet. Samtidig er det et arbejde, som i meget udpræget grad foregår på egne præmisser. Skønt faghistorikere har skrevet omhyggelige vejledninger i at drive lokalhistoriske studier på den rigtige måde, og skønt Historisk Samfund for Sønderjylland i stor stil har tilstræbt at opfylde en vejledende og rådgivende funktion over hele landsdelen, så har det lokalhistoriske arbejde siden 1970'erne udviklet sig på egne betingelser og til dels i andre retninger, end det blev tilskyndet til fra de professionelle i det faghistoriske miljø. Samtidig er der en anden iøjnefaldende tendens i arbejdet, når det anskues som kulturel aktivitet - en skævhed såvel på det kønsmæssige plan som på det erhvervsmæssige. Det behøver ikke at være en fordel, at der er ligevægt af mænd og kvinder i alle sammenhænge, men alligevel er det påfaldende, så lidt kvinderne har været repræsenteret i de lokalhistoriske aktiviteter, i hvert fald så snart der var tale om foreningsledelse eller bidrag til lokalhistoriske årbøger. I den meget omfattende bog »Bov Sogn«, der blev udgivet i 1969 af Historisk Samfund for Bov Sogn, kunne de to redaktører, Chr. Stenz og R. P. Sørensen, med selvfølelse skrive i forordet af det statelige værk på næsten 500 sider: »Tre tylvter mænd gjorde denne bog.« De ønskede naturligvis at fremhæve værkets bredde, og den har de fuld ret til at være stolte af, men samtidig kom de uforvarende til at understrege et andet forhold - kvindernes fravær både i forfatterlisten og, hvad værre er,

i selve bogen. Blandt de 36 forfattere til de 55 afsnit er ingen kvinder, og kun lidt fra kvindens verden er medtaget i det ellers fortræffelige værk. Når kvinder bidrager til sognehistorier, er det i øvrigt ofte med afsnit om folkelivet og om den selvforsyning, der prægede tidligere tiders bondeliv.¹⁹²

Den anden skævhed, der har præget det lokalhistoriske arbejde, er af erhvervsmæssig karakter. Det må dog understreges, at det ikke behøver at være en idealtilstand at have et helt jævnt udsnit af alle samfundsklasser med i arbejdet, men når det er sagt, bør det heller ikke skjules, at to samfundsgrupper har båret og domineret det lokalhistoriske arbejde frem til 1960'erne. Den ene gruppe er de traditionelle folkeopdragere, lærere og præster, som især for lærernes vedkommende spillede en væsentlig rolle i sognehistoriske foreninger. Den anden gruppe var gårdejerne, som sammen med lærerne var foregangs-mænd på det lokale plan og især satte deres spor i de mange sognehistorier, hvor de enkelte gårdes historier ofte har været en væsentlig del.¹⁹³

Samtidig var der en manglende eller i hvert fald begrænset interesse for andre grupper i landbosamfundet, og en række lokalhistoriske værker bekræfter denne tilbøjelighed. På dette felt har faghistorikerne bag nogle af de nyeste lokalhistoriske værker, Ensteds sogns historie (1987) og Løjt sogns historie (1988) gjort meget for at rette op og inddraget de andre samfundsgrupper. Også arbejderklassen og arbejderbevægelsen har været et forsømt område, men også her er der i de senere år sket en ændring. Med udgivelsen af tidsskriftet »Fortid og Fremtid« fra 1988 har den sønderjyske arbejderbevægelse selv taget hånd om sin egen historie. Også en række afhandlinger, undersøgelser foretaget af museerne og ikke mindst Teglværksprojektet har sat fokus på de lavere sociale klassers historie. Hertil kommer, at den lokalhistoriske bølge, som satte ind fra begyndelsen af 1970'erne ikke i samme grad som tidligere er præget af landbrugerne. Dette hænger naturligt sammen med den svindende andel af befolkningen, som denne befolkningsgruppe udgør.

Fremtidsperspektiver for det lokalhistoriske arbejde

De lokalhistoriske aktiviteter har været båret af såvel faguddannede historikere som af amatører, og dette forhold synes at fortsætte. Der er ingen udsigt til, at nogen af de to grupper får monopol på arbejdet. Dette må hilses med tilfredshed, for der er næppe tvivl om, at de to grupper har meget at supplere hinanden med, og det mest frugtbare arbejde fremkommer de steder, hvor samarbejdet mellem de to miljøer har været bedst. Den professionelle arkivar eller museumsmand kan levere et værktøj, angive arbejdsmetoder og påvise nogle grundlæggende regler for historisk forskning, som alle uanset baggrund skal overholde, hvis det vel at mærke er historie, man vil beskæftige sig med. Den lokalt forankrede person kan derimod bedst selv finde de problemstillin-

ger, som han eller hun finder det væsentligt at beskæftige sig med. Her spiller både lokalsamfundets behov og de personlige interesser hos den enkelte ind, og det er også i lokalsamfundet, at man må afgøre, om aktiviteterne skal rette sig mod udgivelse af årsskrifter, afholdelse af sogneaftener med foredrag, fremstilling af lysbilledsserier og lokalvideo, afholdelse af udflugter eller opførelser af lokalspil. Mulighederne for at skabe lokalhistoriske aktiviteter er større end nogensinde, og interessen synes at vokse i takt med mulighederne. Appetitten vokser i takt med, at bordet dækkes, og forklaringen på, at møtningsspunktet ikke forlængst er indtruffet, har allerede været antydnet: Lokalhistorien giver mulighed for at opfylde et fundamentalt menneskeligt behov for at kunne orientere sig i forhold til den stedse mere uoverskuelige omverden.

Førstelærer Ernst Svennesen, grundlægger af den lokalhistoriske forening i Oksenvad i 1984, har skildret lokalsamfundets forhold til den »professionelle« lokalhistorie således: »Vi har Nationalmuseet, de store museer og landsarkiverne - og så har vi i dag de lokalhistoriske foreninger, som er helt tæt på rødderne. Ofte er der en god udstilling på Haderslev Museum - jeg ser da de fleste af dem, men møder yderst sjældent folk herudefra. De synes, det er for fjern. Derimod kommer de herhjemme tæt på de generationer, som gik forud.« Svennesen opsummerer drivkraften i det brede folkelige lokalhistoriske arbejde således: »Vi har ingen forhistorie uden vore forfædre. Vi er ingenting. Se hvor kort et tidsrum, vi er her. Først når vi kan sige, vi er et led i en kæde, er vi noget værd.«¹⁹⁴

Alt tyder på, at behovet for at finde lokal forankring og identitet vil forstærkes i den nærmeste fremtid. I løbet af få år vil Danmark blive integreret stærkere i EF, og nationalstatens afvikling er blevet nævnt af statsministeren som en mulighed i en ikke alt for fjern fremtid. Hvis dette sker, vil behovet for at orientere sig på det regionale og lokale plan blive endnu mere påkrævet, og samarbejde mellem de forskellige faglige miljøer, personkredse og lokalhistoriske foreninger og organisationer vil blive endnu mere nødvendigt. Dette samarbejde bør altid ske på ligeværdig vis; kun lokalsamfundets egne medlemmer kan afgøre de lokale behov, men de kan næsten altid hente inspiration ved at kigge over sognegrænsen.

NOTER OG HENVISNINGER

En hjertelig tak til Poul Andersen, Hans H. Worsøe, J. Slettebo, Steen W. Andersen og årbogsredaktionen, som har læst manuskriptet og påpeget en række mangler. For fejl og forglemmelser er vi naturligvis alene ansvarlige.

1. Se Ordbog over det Danske Sprog, bd. 12, 1967, sp. 1147.
2. A. Feilberg Jørgensen: Sprogforeningen gennem 100 år. 1880-1980, 1980.
3. Harald Jørgensen: Fyrretyve Fortællinger af Fædrelandets Historie. Omkring et berømt værks tilblivelse, i: SJyÅrb 1982, s. 163-93.
4. Peter Kr. Iversen: Vestslesvigs Tidende. Blade af et blads historie, 1988, s. 47-54.
5. Modersmaalet - 100 år, i: Haderslev-Samfundets Årsskrift 1982, s. 15-30.
6. Hans Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug og den danske bevægelse 1890-1914, 1985, s. 157-66.
7. Harald Jørgensen: I grænselandets tjeneste. To Løver 1888-1988, 1988.
8. Troels Fink: Da det begyndte... Grænseforeningens Årbog 1988.
9. Harald Jørgensen har i SJyÅrb 1964 skrevet om »Baggrunden for oprettelsen af Sønderjyske Årbøger« (s. 11-26), og denne redegørelse skal derfor ikke gentages i detaljer her. Den bygger til dels på brevvekslingen mellem A. D. Jørgensen og H. P. Hanssen. H. P. Hanssens breve til A. D. Jørgensen, i alt 73 dækkende årene 1888-97, har Harald Jørgensen senere udgivet i deres helhed i SJyÅrb 1978 (s. 71-131) og 1980 (s. 133-222). De bringer væsentlige oplysninger om arbejdet med Sønderjyske Årbøger i de første år.
10. H. P. Hanssen: Et Tilbageblik, bd. 1, 1931, s. 259f.
11. P. Kr. Iversen: Nogle jubilæer, i SJyÅrb 1964, s. 1f.
12. Elke Jepsen og Birgitte Kragh Rasmussen: At sætte sig et minde. Aabenraa Museums indsamling 1887-1937, i: Birgitte Kragh Rasmussen (red.): Mellem pulterkammer og Muse-Tempel, 1987; s. 11-18 behandler museets start.
13. Steen W. Andersen: Haderslev Museum i et 100-årigt lys, i: Birgitte Kragh Rasmussen (red.): Mellem Pulterkammer og Muse-Tempel, 1987, s. 62-74.
14. J. Slettebo: Nationalmuseet og Sønderjylland, i: Nordsl. Mus., bd. 6, 1979, s. 58.
15. Der er tale om A. D. Jørgensen, P. Lauridsen (1846-1923) H. R. Hiort-Lorenzen (1832-1917), H. V. Clausen (1861-1937) samt Johan Ottosen (1859-1904); disse fem forfattere tegner sig for ialt 27 artikler på i alt 1223 sider, over en tredjedel af det samlede sidetal. Herudover skrev M. Mackeprang, H. F. Feilberg, Axel Olrik, M. H. Nielsen, R. Mejborg, Holger Pedersen, Ludvig Schrøder og Gudmund Schütte i alt 19 artikler på i alt 724 sider. 13 forfattere har således skrevet ca. 64 % af det samlede sidetal (3109).
16. Af de i oversigten ovenfor nævnte forfattere har kun H. R. Hiort-Lorenzen, Johan Ottosen, M. H. Nielsen, M. Mackeprang og Gudmund Schütte skrevet i disse årgange (i alt 13 artikler på i alt 445 sider), mens nye navne nordfra er Louis Bobé, Georg Brandes, Kr. Erslev, Fr. Jørgensen West, Johannes Lindbæk, Henning Matzen og Robert Neiendam (i alt 17 artikler på i alt 697 sider).
17. Inge Adriansen: »Så langt den danske tunge går«. Om H. P. Hanssens syn på Grænsedragningen, i: SJyMsk 1987, s. 37-40.
18. Dansk Folkemindesamling, Evald Tang Kristensens Arkiv, 1929/1.
19. LA Aab. Privataarkiv nr. 164 (Jørgen Fausbøl).
20. Skovs materiale er udnyttet af Aug. F. Schmidt i en afhandling »Mellem Gram og Ribe« i SJyÅrb 1952, s. 28-104.
21. Sprogforeningens Almanak. Register 1894-1983, ved Jørgen Mathiasen, 1986.
22. Dette afsnit bygger på materiale i S. H. Sallings privataarkiv (i LA Aabenraa, privataarkiv nr. 659), først og fremmest Sallings skrift »Historiske Læsekredse«, som findes her, og hvorfra citaterne er hentet, samt på Sallings breve til H. P. Hanssen, i H. P. Hanssens privataarkiv i LA Aabenraa.

23. Salling i brev til H. P. Hanssen 20. okt. 1908.
24. Christian Kaatmann: Byggestil og byggeskik - nationale strømninger i sønderjysk arkitektur 1850-1940, 1988, s. 67.
25. sst. s. 70f.
26. sst. s. 92.
27. Schleswig-Holstein meerumschlungen, in Wort und Bild, udg. af Hippolyt Haas, Hermann Krumm og Fritz Stoltenberg, Kiel 1896 (heri afsnit af R. Macke). - Die Nordmark. Ein Heimatbuch für Schleswig-Holstein, Hamburg und Lübeck, udg. af Johannes Schmarje og Johannes Henningsen, Leipzig 1910, 3. oplag 1919. - Unsere Heimat Nordschleswig. Geschichtliches, Kulturgeschichtliches, Dichtung und Sage der Heimat, Land und Volk, udg. af A. J. Lorenzen, Haderslev 1912. - Das Gesicht der Heimat, v. Theodor Möller. Mit 158 Bildern, 1 Kunstblatt u. 1 Karte. Kiel 1912. 4. oplag. Mit 166 Bildern im Text u. 5 Kunstbl., Kiel 1922. - Unsere meerumschlungene Nordmark. Ein Heimatbuch in Wort und Bild, udg. af Hermann Krumm og Fritz Stoltenberg, bind 1-2, Kiel 1914 (heri afsnit af J. Bödewadt).
28. Gudmund Schütte behandler i en omtale i SJyÅrb 1939, s. 249-51 »Unsere Heimat Nordschleswig«s tendens og betegner værket som et danskfjendtligt værk.
29. Register til Zeitschrift bind 1-30.
30. Die Heimat, 1. årg., 1891, s. 15. P. Kr. Iversen i SJyMsk 1956 s. 18-19; jfr. Jörn Christiansen: »Die Heimat«. Analyse einer regionalen Zeitschrift und ihres Umfeldes. 1980, s. 40ff.
31. J. P. Hansen, P. Franzen og P. F. Bruhn, jfr. L. S. Ravn: Lærerne i Nordslesvig ca. 1814-1920, bd. 1, 1978 hhv. nr. 971, 728, 309, samt Ludvig Andresen.
32. Rabens senere, omfattende tysksprogede produktion publiceredes i Heimatblätter für den Kreis Sonderburg, se nedenfor.
33. L. S. Ravn: Træk af folkeskolens historie i Nordslesvig 1864-1920, 1981, s. 163-64.
34. H. Lausten-Thomsen: En kilde til stedhistorie, i Fortid og Nutid, bd. 16, 1941-46, s. 20-28.
35. Kirchliches Gesetz- und Verordnungsblatt 1897, stk. 10, nr. 35.
36. Uddrag af Døstrup sognekronike er bragt i SJyMsk 5. og 6. årg., hhv. s. 186-91 og 7-11, 24-28, 35-40, 56-60, 74-77 og 88-91. - Det bør nævnes, at en sognekronike for Emmerlev sogn blev anlagt 1855 på foranledning af degn Johannes Hansen (1808-96), der førte kroniken helt frem til 1890, jfr. SJyMsk 1960, s. 1-6. Emmerlev sognekronike eksisterer endnu i dag og føres ajour af en lille gruppe af sognets beboere.
37. Wolfgang Kopitsch: Zur »Politisierung« des Geschichtsunterrichts in Schleswig-Holstein nach dem 1. Mai 1889, i: Erziehungs- und Bildungsgeschichte Schleswig Holsteins von der Aufklärung bis zum Kaiserreich, udg. af Franklin Kopitsch (Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins, Band 2), 1981, s. 149-92. G. C. Th. Kunze: Das Volksschulwesen der Provinz Schleswig-Holstein, bd. 1-3, 1887-1900, behandler bestemmelserne for undervisningen i de enkelte fag, bl.a. historie, bind 2, s. 184f, bind 3, s. 288-94.
38. Claus Eskildsen giver i Haandbog i Hjemstavnsforskning og Hjemstavnskultur, ved Regnar Knudsen, 1939, s. 388f en kort omtale af hjemstavnsundervisningen i den tyske skole før 1914. - Katalog der Schleswig-Holsteinischen Landesbibliothek, bind 1-3, 1898-1927, der omfatter alle bibliotekets bogerhvervelser indtil 1924, nævner følgende »Heimatkunden«: Schleswig-Holstein in geographischen und geschichtlichen Bildern. Ein Handbuch der Heimatskunde für Schule und Haus v. Hans Hinrich von Osten. 2. opl. Flensburg og Haderslev 1877. - Kleine Heimatskunde der Provinz Schleswig-Holstein. Ein Auszug aus H. H. v. Osten's Handbuch der Heimatskunde für die Hand der Schüler. 3. oplag, Flensburg 1885. (et eksemplar heraf findes i Institut for Sønderjysk Lokalhistorie og er signeret »Nicolai Svendsen 1890«). Dette hæfte må således antages at være benyttet af den senere amtsskolekonsulent i Tønder amt, da han gik på præparandskolen i Aabenraa. - 5. oplag, med 1 kort af A. Götsch. Flensburg 1898. - Heimatskarte nebst kleiner Heimatskunde, bearb. v. H. Lettau. Nr. 8. Provinz Schleswig-Holstein. Leipzig (1886). Senere udgaver af »Lettaus Kleine Heimatskunden von Deutschland« omfatter også »die freien Städte Hamburg und Lübeck, bl.a. 1899 (med 1 kort). - Heimatskunde der Provinz Schleswig-Holstein, v. J. N. Starken. Mit 4 Karten (3.oplag), Leipzig u. å. -

- Heimatkunde von Schleswig-Holstein. Bearb. v. H. Sievers. Mit 34 Abb. u. Plänen im Text. Frankfurt a. M. 1914.
39. Stadt und Land, zur Veranschaulichung des heimatkundlichen Unterrichts in der Volksschule, zugleich als Vorbereitungen für Lehrseminaristen und Lehrer, von R. Krichau. Mit zehn Plänen. Hannover 1895.
 40. A. Svensson: Kamp og Fest, bd. 1, 1960, s. 50f.
 41. I jubilæumsskriftet »Historisk Samfund for Als og Sundeved 1908-58«, 1958, er stridighederne omkring foreningens oprettelse ikke berørt; kilden til redegørelsen her er debatten i Dybbøl-Posten i februar og marts 1908, og ikke mindst foreningens første protokol (i arkivet på Museet på Sønderborg slot).
 42. Historisk Samfund for Als og Sundeved 1908-1958, i serien »Fra Als og Sundeved«, nr. 37, 1958, s. 9-17. Se også H. Wullenweber: Heimatmuseum Sønderburg, i: Kunstkalendar Schleswig-Holstein 1918-19, s. 78.
 43. Dybbøl-Posten 12. marts 1908.
 44. A. Svensson: Kamp og Fest, bd. 1-2, 1960-61.
 45. Jens Raben - Et Mindeskrift, 1960, s. 7.
 46. Elke Jepsen og Birgitte Kragh Rasmussen: At sætte sig et minde. Aabenraa Museums indsamling 1887-1937, i: Birgitte Kragh Rasmussen (red.): Mellem pulterkammer og Muse-Tempel, 1987, s. 29.
 47. Steen W. Andersen: Haderslev Museum i et 100-årigt lys, i: Birgitte Kragh Rasmussen (red.): Mellem Pulterkammer og Muse-Tempel, 1987, s. 67. Se også Kurt Freyer: Das Kreismuseum zu Hadersleben, i: Kunstkalendar Schleswig Holsteins 1918-19, s. 19-22.
 48. Christian Kaatmann: Hjemstavnstil og museumsbygninger i Sønderjylland, i: Birgitte Kragh Rasmussen (red.): Mellem Pulterkammer og Muse-Tempel, 1987, s. 56f.
 49. Peter Kr. Iversen: Nogle Randnoter til Tønder Museums forhistorie, i: SJyMsk 1966, s. 283-88. V. Leick: Et privatmuseum i Lydersholm, i: SJyMsk, 1989, s.152-54.
 50. P. Lassen: Angel, i: Erling Rørdam (red.): Sønderjylland 1864-1919, s.130-33.
 51. Fr. Kaufmann: Deutsch oder dänisch, i: Heimatbuch Schleswig, Schleswig-Holsteinische Jahrbuch, 1924, s. 13ff.
 52. H. P. Hanssen i forordet til SJyÅrb 1914, 2. halvbind, som udsendtes i 1923.
 53. Peter V. Christensen: De amthistoriske samfund, i: Fortid og Nutid, bd. 28, 1979-80, s. 195, jfr. Vagn Dybdahl: Det lokalhistoriske arbejde i byerne, i Fortid og Nutid, bd. 23, 1966-68, s. 284.
 54. Fortid og Nutid, bd. 3, 1921, s. 226.
 55. Fortid og Nutid, bd. 3, 1921, s. 1-112.
 56. Fortid og Nutid, bd. 3, 1921, s. 136.
 57. Fortid og Nutid, bd. 3, 1921, s. 216f.
 58. Fortid og Nutid, bd. 4, 1923, s.198. I H. P. Hanssens privatarkiv i Landsarkivet i Aabenraa findes et brev fra Knud Fabricius til H. P. Hanssen. Det er dateret den 13. febr.1922, og heri orienterer Fabricius om Dansk historisk Fællesforening og dens struktur, samtidig med at han beder H. P. Hanssen om en udtalelse om, »hvorledes De ser paa Muligheden af at skabe saadanne (eller en saadan) historisk Organisation i Nordslesvig« (nemlig et historisk amtssamfund). Der findes ikke i H. P. Hanssens privatarkiv noget tidligere brev fra Fabricius.
 59. Fortid og Nutid, bd. 4, 1923, s. 203, 214-16.
 60. Peter Kr. Iversen har i SJyMsk 1973, s. 4-6 givet en mere detaljeret skildring af det stiftende møde.
 61. Museet på Sønderborg Slot. Forhandlingsprotokol for Historisk Samfund for Als og Sundeved 20. febr. 1922.
 62. Festskriftet er »vel et af de smukkeste feltskrifter, der er udkommet her i landet« (Peter Kr. Iversen) og indeholdt en samling værdifulde bidrag til belysning af Sønderjyllands historie med hovedvægten lagt på Nordslesvig under fremmedherredømmet, jfr. Peter Kr. Iversens omtale af festskriftets tilblivelse i SJyMsk 1973, s. 15f. Kun enkelte af afhandlingerne heri kan siges at være af ren lokalhistorisk karakter.

63. Peter Kr. Iversen i SJyMsk 1973, s.10-13; Aage Friis' brev er citeret herfra.
64. Det drejer sig om Johan Plesners afhandling »Partidannelsen i de slesvigske Provindsialstænder i Tiden mellem de to dansk-tyske Krige« (1925, s.225-81), Holger Hjelholt: Fra Tiden mellem krigen (1929, s.161-219), samme: Pastor Christiansen, Medelby (1931, s. 120-48); Svend Larsen: C. F. Heibergs politiske og nationale Anskuelser (1931, s.161-227). Af disse var, som det ses, kun Plesners udsendt før Friis fremførte sin kritik. Publiceringen af Erik Skrams afhandling »D. G. Monrad og Tilbagevirkningen af Dannevirke« (1925 s.1-77 og 161-95), som redaktionen i en indledende bemærkning dog lagde en vis afstand til, kan have spillet en væsentlig rolle for Friis' kritik.
65. Dr. Th. O. Achelis, gårdejer Chr. Hanssen, pastor Jens Holdt, journalist Carl E. Johnsen, gårdejer H. P. Jørgensen, pastor P. H. Moos, pastor Carsten Petersen, pastor Thade Petersen, købmand Thomas Ries; boende uden for landsdelen: P. Andresen (højskoleforstander i Vinding), Aage Dahl, Aug. F. Schmidt, Brabrand, Fr. Schrøder (lærer i Askov), dr. phil. Henrik Ussing, arkivar Fr. J. West, H. Zangenberg; jfr. indholdsfortegnelsen til Sønderjyske Årbøger 1923-33 i Sønderjyske Årbøger 1933, s. 20-23.
66. Knud Fanø giver i »Nordslesvigs aandelige genforening med Danmark«, 1948, s.168-72 en vurdering af disse fire præsters værker fra 1930'erne og 1940'erne.
67. Carsten Petersen modtog således i 1941 Dansk historisk Fællesforenings pris for året 1939 for »særligt betydningsfulde og banebrydende afhandlinger« i de lokalhistoriske årbøger. Prisen blev givet for hans afhandling om kirkerne i Tørning lens provsti i Sønderjyske Årbøger 1939, jfr. Sønderjyske Årbøger 1941, s.169f.
68. Der er afhandlinger om følgende lokaliteter eller egne: 1933: Gråsten, Flensborg, Slesvig og Risby på Svans, Løjt, Branderup, Daler, Haderslev; 1934: Bjolderup, Haderslev; 1935: Aabenraa, Als, Haderslev, Ballum; 1936: Flensborg, Skrydstrup, Sønderballe; 1937: Tyrstrup herred, Vestslesvig, Årøund, Højrup, Daler; 1938: Ballum; 1939: Kjemsgård, Christiansdal, Vestslesvig; 1940: Christiansfeld, Augustenborg slot; 1941: Vestslesvig, Aller, Bovlund; 1942: Harreby, Als, Schackenberg gods; hertil kommer Carsten Petersens afhandlinger om kirker i Tørninglens provsti (1939), Tønder provsti (1940), Aabenraa provsti (1941) og Sønderborg provsti (1942).
69. En særlig gruppe af artikler i Sønderjyske Årbøgers 2. og 3. række er H. Lausten-Thomsens udgivelse af erindringer fra 1. verdenskrig. De udsendes under den fælles titel »I krigens vold« i årbøgerne 1928 s.43-101 og 268-83, 1929, s.48-95, 1930 s.1-40, 1934 s.112-128, 1939 s.123-144, i alt 200 sider.
70. Dansk Kultursamfund, der ydede økonomisk støtte til nationalt arbejde i Sønderjylland, havde på sit årsmøde i 1938 også diskuteret tyske historikers tendentiøse behandling af Sønderjyllands historie. Mødet førte til nedsættelsen af et »historisk udvalg«, som i den følgende tid ydede tilskud til udgivelse af historisk litteratur om og fra Sønderjylland, og som stadig består under Dansk Kultursamfund, jfr. Harald Jørgensen: For de gamle som faldt. Træk af Dansk Kultursamfunds indsats 1910-1985, 1986, s. 82-86.
71. Det bør ikke i denne sammenhæng glemmes, at den store »Sønderjyllands Historie, fremstillet for det danske folk« udkom i fem store bind i årene 1930-42, jfr. Knud Fabricius i »Nordslesvigs åndelige genforening med Danmark«, 1948, s. 245-47. Knud Fabricius giver i øvrigt her en vurdering af »Dansk videnskabelig Forsknings Arbejde med Sønderjyllands Historie efter 1920« (s. 224-47). Det drejer sig hovedsagelig om forskningen i tilknytning til de danske universiteter og arkiver, men mange af de afhandlinger, der omtales, er trykt i Sønderjyske Årbøger.
72. Peter Kr. Iversen i SJyMsk 1973, s.5f på grundlag af avisen Hejmdals referat. H. Lausten-Thomsen skriver i sin jubilæumsartikel »Sønderjysk Månedsskrift i femogtyve år«, i SJyMsk 1949, s.85-86: »Tanken om at udgive et månedsskrift med historisk-folkloristisk indhold i folkelig form var seminarielærer Cl. Eskildsens«. Han forelagde planerne på Historisk Samfunds stiftende møde den 19. dec. 1922: »Der var ingen der havde noget imod tanken, men nogen egentlig ildhu for den var ikke til stede; det gjaldt jo mest om at få Sønderjyske Årbøger i gang igen«.

73. Det første danske hjemstavnskursus i Rønde ved Kaløvig. 1.-10. aug. 1923. Beretning. Aarhus 1924, 108 s., jfr. omtalen heraf i *Fortid og Nutid*, bd. 5, s. 98f.
74. Claus Eskildsen er i sin stærke fremhævelse af hjemstavnsundervisningens betydning formodentlig påvirket af et skrift som Josef Blau: *Der Lehrer als Heimatforscher. Eine Anleitung zu heimatkundlicher Arbeit*, 1915, jfr. Jörn Christiansen: *Die Heimat. Analyse einer regionalen Zeitschrift und ihres Umfeldes*, 1980, s. 34.
75. Haandbog i Hjemstavnsforskning og Hjemstavnskultur, udg. af Regnar Knudsen, Kbh. 1939, s. 383-96, spec. s. 383-85. Sine tanker om brugen af hjemstavnshistorien i undervisningen gav Eskildsen også udtryk for i en artikel med titlen »Hjemstavnsskolen« i et forårsnummer fra 1924 af Tønder Posten, der var organ for Tønder Seminariums Elevforening, jfr. Werner Christiansen i *SJyMsk* 1984, s. 190.
76. Peter Kr. Iversen i *SJyMsk* 1973, s. 8f.
77. Indholdsfortegnelse til Sønderjysk Månedsskrift. 1.-20. Aargang (1924-44), s. 19-42.
78. *SJyMsk* 1949, s. 85.
79. *SJyMsk* 1946, s. 81-83, jfr. biografien i *Sønderjyske Historikere efter 1864*, Aabenraa 1976, s. 94f.
80. Claus Eskildsen: Tælleremser, 1. årg., s. 79-80, Sønderjyske tælleremser. Deres forbindelse med andre danske og med udenlandske, 3. årg. s. 33-48; H. Lausten-Thomsen: Himmelbreve, Af Himmelbrevens Historie, 2. årg. s. 117-21, 132-37, 149-52. Jfr. H. Lausten-Thomsen i *SJyMsk* 1949 s. 85f. Aug. F. Schmidt giver i »Nordslesvigs aandelige genforening med Danmark«, 1948, s. 211-24 en vurdering af »Indsamlingen og Studiet af sønderjyske Folkeminder siden 1920.« Her fremhæves Sønderjyske Månedsskrifts og ikke mindst Claus Eskildsens og H. Lausten-Thomsens indsats (s. 212).
81. W. Christiansen: Halvtreds år med Sønderjysk Månedsskrift, i *SJyMsk* 1974, s. 233f.
82. De to redaktører topper med 76 (Claus Eskildsen) og 70 (Lausten-Thomsen) artikler. Herefter følger Andreas Lorenzen med 54 titler, J. Raben med 33 titler, Aug. F. Schmidt med 26 titler. Blandt de øvrige er der flere præster og en del lærere. Endvidere træffer vi to landmænd, C. H. Friis fra Løgumkloster (16 titler) og Hans Hansen Toft fra Løjt (9 titler). Bemærkelsesværdigt er det at træffe den tyskuddannede, lærde Th. O. Achelis med 17 titler i månedsskriftet.
83. Skildringen her bygger på H. Kargaard Thomsens afhandling »Oprettelsen af Landsarkivet for de sønderjyske landsdele«, i *Arkiv*, bd. 4, 1972, s. 111-137 samt på Frode Gribsvads skildring af arkivets tilblivelse i *Fortid og Nutid* bd. 10, s. 1-7.
84. Kargaard Thomsen, s. 134; arkivet på Folkehjem var blevet oprettet i 1910 i et »brandfrit rum«, og Jørgen Fausbøl var blevet ansat af Sprogforeningen til at indsamle arkivalier i privateje. Arkivet omfattede Sprogforeningens, Vælgerforeningens, Skoleforeningens og Landeværnets arkiver samt »politisk korrespondance« fra P. Reimers, Gustav Johannsen, Matth. Andresen, Nik. Andersen, A. Lebeck og andre »fremstående mænd«. Endvidere udgjorde dele af H. P. Hanssens arkiv en væsentlig del af arkivet. Hejmdal 7. febr. 1929.
85. Se oversigten over arkivets bestand i 1933 i *Fortid og Nutid*, bd. 10, s. 720. Det nævnes her, at arkivet på Folkehjem er indgået eller snart vil indgå i Landsarkivet, og der nævnes Gustav Johannsens efterladte papirer, Johan Ottosens arkiv, Vælgerforeningens arkiv, Lebecks samlinger og breve fra krigstiden samt H. P. Hanssens arkiv. Det varede dog nogle år før H. P. Hanssens arkiv kom til Landsarkivet. Ved H. P. Hanssens død i 1936 blev hans arkiv testamenteret til Rigsarkivet, men således at det efter ordning og registrering varigt skulle have sin plads i det sønderjyske landsarkiv. Af forskellige grunde afsluttedes dette arbejde først efter 1945 og først i juli 1947 opstilledes H. P. Hanssens privatarkiv på landsarkivet i Aabenraa, jfr. Harald Jørgensen i *SJyMsk* 1947, s. 158f.
86. Historisk Samfunds årsberetninger 1934-39, trykt i *SJyÅrb* 1935-40, jfr. Peter Kr. Iversen i *SJyMsk* 1973, s. 16-18. Historisk Samfunds arkiv, pk. 38 og Forskelligt 1924-53 (H. Lausten-Thomsens korrespondance).
87. Historisk Samfunds arkiv, pk. 38, årsberetninger 1944-46, i *SJyÅrb* 1945-47.
88. Det fremgår bl.a. af de svarbreve, som Historisk Samfund modtog som følge af opfordringen,

Historisk Samfunds Arkiv, pk.38. Her ligger en liste over 35 personer, som opfordringen blev sendt til.

89. Indsamlingen er omtalt i årsberetningen 1947, SJyÅrb 1948, s.259, jfr. Historisk Samfunds arkiv pk. nr.33-35.
90. J. Slettebo: Museumsvisioner - i 1920, i: Nordsl. Mus., bd. 14, 1987, s. 21-30.
91. Brev til Amdtsrådet i Sønderborg den 23. nov. 1923. Afskrift i Protokol for Historisk Samfund for Als og Sundeved, s. 77. Museet på Sønderborg Slot.
92. Elke Jepsen og Birgitte Kragh Rasmussen: At sætte sig et minde: Aabenraa Museums indsamling 1887-1937, i: Birgitte Kragh Rasmussen (red.): Mellem Pulterkammer og Muse-Tempel, 1987, s.32.
93. S. Schoubye: Tønder Museum 1923-73, i: Nordsl. Mus., bd. 1, 1973, s. 29-84.
94. Se litteraturoversigterne i SJyÅrb 1931, s. 149-60 (Frøde Gribbsvad) og 1941, s. 234-94 (Troels Fink).
95. Gerhard Staak giver i sin forskningsoversigt »Zwei Jahrzehnte volkskundlicher Arbeit i Schleswig-Holstein 1918-1938«, i: Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig Holsteinische Geschichte bd. 67, 1939, s. 438-44 en oversigt over en del af den tysksprogede lokalhistoriske forskning vedrørende Nordslesvig.
96. I sin anmeldelse af »Heimatblätter...«, nr. 3, 1943, i SJyÅrb 1943, s.258-62 peger Johan Hvidtfeldt især på nogle af artiklernes stærkt ensidige opfattelse af forholdet dansk-tysk, men er i øvrigt forholdsvis positiv i sin vurdering af hæftet.
97. Sønderjyske historikere efter 1864, s.14-16 (Johan Hvidtfeldt), med litteraturhenvisninger. En kort biografi og en fortegnelse over hans værker findes i »Beiträge zur neueren Geschichte der Stadt Tondern«, 1943.
98. Deutscher Volkskalender für Nordschleswig 1932, s. 67-69.
99. Beiträge zur neueren Geschichte Tonderns, Flensburg 1943, s. VIII (G. E. Hoffmann).
100. Deutscher Volkskalender für Nordschleswig, 1939, s. 112, 1940, s. 91, 1941. s. 94. Nordschleswigsche Zeitung 8. juni 1940; jfr. Ludwig Andresen i Die Heimat, 39. årg. 1929, s.286.
101. Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft bd.49-50, 1984, s.5.
102. Olav Christensen: Freiherr von Dänemarks Gnaden, i Haderslev-Samfundets Årsskrift 1954, s.66-72.
103. Sønderjyske historikere efter 1864, s.9-10 (Olav Christensen), med litteraturhenvisninger.
104. SJy Årb 1941, s. 284 (Troels Fink), jfr. anmeldelse af Nordslesvig-hæfte (hæfte 5-6) i SJyÅrb 1942 s.299-303. Sippe betyder slægt. Sippenforschung er slægtsforskning.
105. Ludwig Andresen: Von dem Sinn und den Aufgaben unserer heimatgeschichtlichen Forschung, Die Heimat, 45. årg.,1935, s.11-13.
106. Peter Kr. Iversen i SJyÅrb 1958, s.295-97, og i SJy Msk 1958, s.69f.
107. Et hjemstavnskursus i et landsogn, i: SJyMsk, 6. årg., s.94f.
108. Fr. Rudbeck: Vore Hjemstavns minder, i: SJy Msk, årg., s.97f.
109. DUG Årbog 1937, s. 8.
110. Biografier over Lund, Christensen og Eskildsen findes i J. Hvidtfeldt m.fl. (red.): Sønderjyske historikere efter 1864, 1976. Her er såvel deres tillidshverv som deres foredragsvirksomhed omtalt.
111. Die Heimat 15. årg., 1905, s.193-195 (Haderslev 1905), 19. årg., s.267-73 (Sønderborg 1909).
112. Anders Lebeck: Det tredje danske Hjemstavnskursus, i SJyMsk, 2. årg., s.33-37. Referat af mødet samt foredragene blev udsendt som en selvstændig publikation med titlen »Tønder-Bogen. Det tredje danske Hjemstavnskursus«, Tønder 1926, 159 sider. Heri findes også en fortegnelse over deltagerne, i alt 255, heraf var 146 lærere; der var 65 deltagere fra Sønderjylland, heraf 41 lærere.
113. Hjemstavnskurset på Rønshoved, i: SJy Msk 1930, s.42-44.
114. Jens Raben - et mindeskrift, 1960, s. 7f.
115. Jens Raben har skrevet alle artiklerne i Als-hæftet, mens forfatterne i Aabenraa-hæftet bl.a. er journalist Carl E. Johnsen, Aabenraa, der har skrevet 8 artikler, arkivar Frøde Gribbsvad, der

- har skrevet fem artikler, bl.a. om Hellevad og Egvad sogne, Thade Petersen og redaktionssekretær A. Mogensen, Aabenraa, der hver har skrevet to artikler, og stud.mag. Hans Hejselbjerg Paulsen, der her publicerede sine første artikler, bl.a. om fødesognet Ø. Løgum.
116. Jfr. Albert Fabritius' anmeldelse i SjøÅrb 1943, s.246-52, hvor bogen placeres »blandt de mere fremragende danske sognehistorier«. Fabritius trækker i øvrigt paralleller til Claus Eskildsen: »Den sønderjyske befolknings slægtsforbindelser« (1942), der havde påvist den samme rodfæstethed. Begge de to værker kan betragtes som indlæg i den »blod og jord« diskussion, som nazisterne havde sat igang i 1930'erne.
 117. Steen W. Andersen (red.): Amatørarkæologen Andreas Wortmann. Manden der søgte og fandt. 1986.
 118. Trykt i Fortid og Nutid, bind 14, 1941-42, s. 206-25, genoptrykt i: Lokalhistorie - Righistorie, 1967, s. 230-49.
 119. smstd. s.246 og 242-45.
 120. Kaj Edvard Larsen: Fra en stormfuld tid. De sønderjyske Danske samfunds historie, 1969.
 121. Beretning i SjøÅrb 1942 s.313, 1943, s.268.
 122. I beretningen 1946 oplyses det, at der blev udsendt henvendelser til en 80-90 personer rundt om i landsdelen, og heraf påtog 64 sig hvervet, Sønderjyske Årbøger 1946, s.323.
 123. Historisk Samfunds arkiv, pk. 38.
 124. For fuldstændighedens skyld bør nævnes, at Historisk Samfund for Sønderjylland udsendte endnu en vejledning, nemlig Johan Hvidtfeldts »Slægtshistoriske Studier i Sønderjylland«, som udkom i 1948 som et nummer af Sønderjysk Månedsskrift (s. 29-63). I Sjø Msk 1949 s. 101-40 bragtes endvidere en »Bibliografi over sønderjysk slægtslitteratur«, udarbejdet af Olav Christensen, Haderslev. Både vejledningen og bibliografien blev senere udsendt i ny udgave, hhv. 1965 (ved Hans H. Worsøe) og 1959, og nu som selvstændige bøger i Historisk Samfunds skrifttrække, hhv. nr. 9 og 11.
 125. Fortid og Nutid bind 17, side 195f.
 126. Historisk Samfunds arkiv, pk. 38.
 127. Årsskrift for Sottrup sogn, 1982, s. 9-11.
 128. Forordet til »Skodborg i Frøs herred«, 1947.
 129. SjøÅrb 1946, s.323.
 130. SjøÅrb 1948, s.44.
 131. Peter Kr. Iversens anmeldelse i Sjø Årb 1947-48, s. 253f.
 132. Sjø Årb 1950, s.293-96.
 133. Jfr. Chr. Stenz anmeldelse i SjøÅrb 1957, s.304f.
 134. De tre bøger er anmeldt i Sjø Årb hhv. 1947 s.252f, 1954, s.288, og 1951, s.307.
 135. Sønderjyske historikere efter 1864, s.80f.
 136. Registret over Sønderjysk Månedsskrifts første 20 årgange (1924-44) har fire henvisninger under Aabenraa, otte under Haderslev (hvoraf Achelis er forfatter til de fire), fem under Sønderborg og ni under Tønder, mens Sønderjyske Årbøger 1923-40 kan fremvise to artikler om Aabenraa (ud over Japsens), en om Haderslev og en om Tønder. Hertil kommer Frode Gribsvads store artikel om Aabenraa 1864-71 i Festskrift til H. P. Hanssen 1932. Jfr. gennemgangen af den lokalhistoriske litteratur om byerne i Vejledning i studiet af Sønderjyllands historie, 1944, s.116. Her omtales også enkelte afhandlinger om flækkerne Nordborg og Christiansfeld. Højer havde som nævnt ovenfor fået en grundig behandling i Claus Rolfs: Geschichte des Kirchpiels und Fleckens Hoyer, 1926.
 137. Jfr. H. Lausten-Thomsens anmeldelse af de første ni årgange af Haderslev-Samfundets Årsskrift i Sjø Årb 1944, s.248-50.
 138. Sjø Årb 1957, s.93-98.
 139. LA Aabenraa. Historisk Samfunds arkiv, Sager vedr. udgivelsen af Tønder gennem Tiderne.
 140. Jfr. Johan Hvidtfeldts omtale af »Nye litteratur vedrørende Tønder bys historie« i forbindelse med jubilæet, i Sjø Årb 1944, s.250-55.
 141. Det drejer sig om følgende: Peter Kr. Iversen i 1943 for »Herremand og bonde i Vestslesvig i 1660erne og 1670erne« i årbøgerne 1942, bibliotekar Aage Bonde, der især havde beskæftiget

- sig med skolehistoriske emner, i 1945 for »Skolevæsenet i Sønderborg fra reformationen til 1864« i årbøgerne 1945, lærer Chr. Stenz i 1947 for »Det danske sprogs stilling i Mellemslesvig i 1946« i årbøgerne 1947, og H. V. Gregersen i 1949 for »Bidrag til Aabenraas økonomiske historie indtil ca. 1730« i årbøgerne 1949. Redaktør A. Svensson for »Dansk Samråd. Et bidrag til sønderjysk historie før og under den tyske besættelse« i årbøgerne 1951, SJyÅrb 1943, s.239, 1947, s.256, 1950, s.157f, 1951, s.311, 1953, s. 266 (jfr. 1950, s.159f).
142. Johan Hvidtfeldt har i SJy Msk 1973, s.22-27 redegjort for styrelsens debat omkring den nye struktur og for de forskellige holdninger hertil, herunder Lausten-Thomsens betænkeligheder.
 143. Nr.24: Sigurd Schoubye: Guldsmedehåndværket i Tønder og på Tønder-egnen 1550-1900 (1962), nr. 27: H. Hejselbjerg Paulsen: Sønderjysk Psalmesang 1717-1740 (1962), nr. 29: Johan Hvidtfeldt: Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795-1805 (1963), nr. 37: Jens Engberg: Det slesvigske spørgsmåls 1850-53 (1968), nr.40: Gottlieb Japsen: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814 (1968).
 144. SJy. Årb. 1957, s.344-50.
 145. Chr. Stenz i SJy Msk 1973 s.37f, P. Kr. Iversen i Fortid og Nutid, bd. 20, 1957-59, s.251-56 146. SJy Msk 1952, s.32.
 147. SJyÅrb 1957, s.328, 1958, s.315.
 148. SJy Årb 1959, s.215, jfr. s. 208, hvor det oplyses, at der i Haderslev var over 50 deltagere.
 149. SJyÅrb 1960, s. 278.
 150. SJyÅrb 1960, s.282, 1961, s.293, 1962, s.241f.
 151. SJyÅrb 1963, s.286, 1964, s.517, 1965, s. 287.
 152. SJyÅrb 1959 s.215, 1960, s. 282, 1961, s. 293, 1962, s.242, 1963, s.287, 1964 s.518.
 153. SJy Årb 1957, s.328, 1958, s.316,
 154. SJyÅrb 1958, s.311, 1959, s. 208.
 155. SJy Årb 1959, s. 208, 210, 1960, s.282, 1963, s.286, 1964, s. 517, 1965, s. 287, 1966, s.314.
 156. SJy Msk 1961, s.41.
 157. SJy Msk 1961, s.78-81, SJy Årb 1961, s.290f, 296. Indberetninger om hjemstavnsugens arrangementer findes i Historisk Samfunds arkiv.
 158. SJy Årb 1963, s.286.
 159. Udviklingen i Historisk Samfunds medlemstal 1922-64 er meddelt i SJyÅrb 1964, s.514.
 160. SJy Årb 1971, s. 333f.
 161. Karakteristisk er følgende bemærkning i årsberetningen fra Tønder amtskreds 1971: »De lokale historiske foreninger i Rejsby, Brøns og Skærbæk har hver især holdt et møde, og nu sidst den 25. sept. holdtes der en egnsudflugt til Rømø med 70 deltagere. Det er imponerende at se alt, hvad Skærbæk historiske forening har samlet af gamle brugsgenstande fra hus, stald og mark.« SJy Årb 1971, s.331.
 162. Hans Neumann: Museer i Nordslesvig, s. 7, i: Nordsl.Mus., bd. 1, 1974, s.7-13.
 163. S. Schoubye: Tønder Museum 1923-1973, s.68f, i: Nordsl. Mus., bd. 1, 1974, s.29-84.
 164. Hans Neumann: Museer i Nordslesvig, s.8-10.
 165. Dette afsnit bygger hovedsageligt på materiale i Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, bl.a. vedtægter for samt avisudklip om de lokalhistoriske foreninger og arkiver.
 166. SJy Årb 1939, s.311.
 167. K. M. Hermansen: Skodborg sogn i Frøs herred, 2. udg. 1971, s.7-10.
 168. I Årsskrift for Sottrup sogn 1982, s. 9-11 er skildret en typisk udvikling fra det arbejde, som foregik i 1940'erne, til foreningsdannelsen, der her skete i 1981. I SJy Årb.1958, s.309 og 1959, s.210 er omtalt en række tilløb til dannelse af sognehistoriske samlinger flere steder på Als.
 169. SJyÅrb 1958, s.84-89.
 170. Peter Kr. Iversen: Lokalhistorisk arbejde i Sydslesvig, i: SJy MSkr 1956, s.17-25; samme: Hjemstavnsforskeren, dr. Peter Ingwersen, i: SJy MSkr 1958, s.69f.
 171. Ilse Hansen: 25 Jahre Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, i: Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, hæfte 49-50, 1984, s.5-8.
 172. Dette afsnit bygger hovedsageligt på materiale i Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.
 173. Peter Kr. Iversen: Historiske Samlinger for Sønderjylland, i: SJy MSkr 1973, s. 31-36.

174. En opfordring om at indsende beretninger fremkom i SJy Årb 1977, s.237.
175. Denne ændring kan måske skyldes formandsskiftet. Poul Andersen, der var grundlægger og leder af Historisk Forening for Gråsten kommune og af det lokalhistoriske arkiv i Gråsten, var formand for Historisk Samfund for Sønderjylland 1980-86.
176. SJy Msk 1971, s. 1-2, 1974, s. 233-36, 196f, 1984, s. 193-96, 1986, s.241f.
177. Af de 64 har 21 akademisk uddannelse, heraf flere med virkeligt mange artikler, bl.a. H. V. Gregersen, der topper med 106 numre, mens P. Kr. Iversen har 32, Jens Holdt 26 numre og redaktøren fra 1962, Inger Bjørn Svensson 31. Blandt de 64 er der 11 lærere, bl.a. Chr. Stenz (43), Jens K. Lampe (31), Chr. Maibøll (30) og W. Christiansen (27), 2 bibliotekarer, bl.a. P. Kürstein (24), og 7 journalister, bl.a. Bjørn Svensson (71) og Morten Kamphøener (27), men kun 4 gårdejere. Flest artikler blandt de ikke-akademisk uddannede tegner Olav Christensen sig for med 46 numre.
178. De mest skrivende i disse årgange af årbøgerne er historikerne H. V. Gregersen (18), Joh. Hvidtfeldt (10), Peter Kr. Iversen (9), Holger Hjelholt (7) og G. Japsen (6), samt teologerne Jens Holdt (13), H. F. Petersen (8) og Asger Nyholm (6). Af de ikke akademisk uddannede har skoleinspektør Børge L. Barløse og rentier Niels Black Hansen skrevet flest artikler, nemlig hver seks. Opgørelsen er foretaget på grundlag af »Indholdsfortegnelse til Sønderjyske Årbøger 1941-80«, der har 335 numre. Herfra er trukket 19 artikler fra årbøgerne 1941 og 1942 samt 33 nekrologer.
179. Den seneste fortegnelse over landsdelens museer er udsendt af amtsmuseumsrådet i 1987, og den nummer ialt 23 museer og besøgscentre. Brochuren »Museer i Sønderjylland« er udsendt siden 1973 ca. hvert andet år, og der er hver gang kommet nye initiativer til.
180. Inge Adriansen: Museumspædagogik - om virkeligheden bag et modebegreb, i: Nordsl. Mus., bd. 9, 1982, s.52-57.
181. Nordsl. Mus., bd. 4, 1977, s.5f.
182. Sv. E. Bendix-Almgreen: Stor, større - Carcharodon megalodon - en ganske særlig hajtand fra Gram-leret, i: Nordsl.Mus., bd. 9, 1982, s.35-37, og Flemming Roth: Portræt af en afdød, i: Nordsl.Mus., bd. 7, 1980, s.13-26.
183. Inge Adriansen: Lokalspil - egnesspil. Om historieformidling på en ny måde, i: Lokalhistorisk Journal 1987, nr. 4, s. 18-20.
184. Just Thorning: Hjemstavnslester, i: Regnar Knudsen (red.): Håndbog i Hjemstavnsforskning og Hjemstavnskultur, 1939, s.381.
185. Inge Adriansen, Finn Bredahl Jørgensen og Arne Aabenhus: Teglværksprojektet ved Flensborg Fjord - fra ide til virkelighed, 1986, s.10.
186. Vikingespillene i Jels er ikke nævnt her, fordi de ikke omhandler personer og begivenheder med tilknytning til Jels sogn, men henter handlinger fra den nordiske sagnhistorie.
187. Margit Mogensen: Stavnshåndjubilæet - set over skulderen, i: Lokalhistorisk Journal 1989, nr. 1, s.10.
188. Claus Eskildsen: Hjemstavnskultur i folkeskolen, i: Regnar Knudsen (red.): Håndbog i Hjemstavnsforskning og Hjemstavnskultur, 1939, s.383-96.
189. I betænkning vedrørende revision af skolebøger af 8. august 1930 anbefales det at udnytte det iagttagelsesstof, der findes i hjemstavnen og en lang række eksempler på dette stofs udnyttelse anføres s.70-71 og s.104.
190. Udtalelse af initiativtageren, Warthoe Hansen på det indledende møde. Udvalget fik seminarielektor Verner Bruhn, Esbjerg, som formand, og de to sønderjyske udvalgsmedlemmer er identiske med denne artikels forfattere.
191. Henrik Becker-Christensen: Hærvejen gennem Sønderjylland, 1982. Jørn Buch og Peter Petersen: Den nationale kamp i Sønderjylland, 1982. Jane Bossen: Landsbykirker i Sønderjylland, 1984. Peter Kr. Iversen: Landbrug i gamle dage. Træk af sønderjysk landbrugs historie i 1600- og 1700-årene, 1983. Inge Adriansen og Henrik Fangel: Krigens hverdag 1914-18. Træk af dagliglivet i Nordslesvig under Første Verdenskrig, 1984.
192. Se f.eks. Bogen om Als, red. af R. Huhle, 1956, og Dybbøl sogns historie, 1976.
193. Jfr. Thorkild Kjærgård: Gårdmandslinjen i dansk historieskrivning, i: Fortid og Nutid, 1979, s.178-191.
194. Ernst Svennesen i Messeavis, udg. af Haderslev Museum, april 1989, s.1-2.